

رضي الله
تعالى عنه

حضرت عجلالہ

مولانا محمد قاسم سومرو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حضرت بلال رضی اللہ
تعالیٰ عنہ

مولانا محمد قاسم سومرو

مہراٹ اکیدمی

حق ۽ واسطاً اداري وٽ محفوظ

ڪتاب نمبر پنجاسي

نالو ڪتاب : حضرت بلال رضي الله عنه
ليکڪ : مولان محمد قاسم سومرو
چپائيندڙ : مهران اڪيڊمي
ڪمپوزنگ : اسٽار ڪمپيوٽر ڪمپوزرس شڪارپور
چاپو پهريون : جولاءِ 1996 ع
چاپو ٻيو : فيبروري 1997 ع
چاپو ٽيون : جون 2003 ع
تعداد : 1100

قيمت =/56 رپيا

ملڻ جا هنڌ:

مهران اڪيڊمي واڳٿوڊر شڪارپور

۽

سنڌ جا سمورا ڪتاب گهر

فهرست

۸	پنهنجي پاران
۹	بہ اکر
۱۱	مقدمو
۱۳	کعبۃ اللہ تي ابرهي جي چڙهائي
۱۵	ابرهي جي تباهي
۱۶	ابرهي جي پاڻي جي
۱۹	حمامہ خلف وٽ
۲۴	رياح خلف جو ڪمدار
۲۶	حمامہ رياح وٽ
۲۷	خيالن ۾ ڦيرو
۲۹	خلف ۽ رياح جي ملاقات
۳۳	بلال اميہ جو غلام
۳۴	هبل بت
۳۶	بلال هبل آڏو
۳۸	بلال شام جي سفر تي
۴۰	راهب بحيرا کير هو؟
۴۱	خواب جو تعبير
۴۲	بلال جي خيالن ۾ وڳوڙ
۴۵	اسلام جو سچ اڀري ٿو
۴۷	پهريون مسلمان
۴۷	حضرت بلال رضہ جو اسلام آڻڻ
۵۲	شرڪ کان بيزاري
۵۴	حضرت بلال رضہ تي چغلي
۶۱	حضرت بلال رضہ تي آزمائش
۶۷	اميہ ۽ ابوجهل

٦٨	مشرڪن جي ڪنورائپ
٦٩	حضرت بلال رضه تي سخت آزمائش
٧١	غلامي مان آزادي
٧٥	ڏک سک ۾ ساٿي
٧٦	مشرڪن جو معاهدو
٧٧	امير ۽ غريب ۾ برابري
٨٠	مشرڪن جون ٽوڪون
٨٢	بهشت ۾ حضرت بلال رضه جي هلڻ جو آواز
٨٣	عزت جو حڪم
٨٦	حضرت بلال رضه هجرت ڪري ٿو
٩٠	حضرت بلال رضه بخار ۾
٩٢	حضرت بلال رضه ۽ حضرت ابو رويح
٩٣	حضرت بلال رضه ۽ بانگ
١٠٢	عام اعلان ۽ حضرت بلال
١٠٧	بدر جي جنگ
١١٣	انتقام
١١٧	حضور صلي الله عليه وسلم جن جو خزانچي بلال رضه
١٣٤	حضور صلي الله عليه وسلم جن جو دريان بلال رضه
١٤٣	استادي
١٤٣	سرداري ۽ سروري
١٤٤	حضرت بلال رضه کي مبارڪ
١٤٤	حضرت بلال رضه کي ڀارت
١٤٥	ٽي ڪارڙا حبشي
١٤٦	مڪي ڏانهن
١٤٧	حضور صلي الله عليه وسلم جن جو خواب
١٤٧	هند جو خواب
١٤٩	حضرت بلال رضه مڪي ۾
١٤٩	حضرت بلا رضه ڪعبي ۾ اندر
١٥١	حضرت بلال رضه ڪعبي جي ڇت تي
١٥٣	حضرت بلال رضه جي پاءُ جي شادي

۱۵۵	حضرت بلال رضه جي شادي
۱۵۶	لبیک اللہم لبیک
۱۵۷	حضرت بلال رضه ڏي شينهن جا سلام
۱۵۸	حضرت بلال رضه کي صدمو
۱۶۱	حضور جن جي وفات
۱۶۳	بانگ ڏيڻ کان انڪار
۱۶۴	جهاد جي طلب
۱۶۶	حضرت بلال رضه جي فضيلت
۱۶۹	ٻيهر جهاد لاءِ تياري
۱۷۰	بيت المقدس جي فتح
۱۷۱	بيت المقدس ۾ بانگ
۱۷۲	حضرت بلال رضه جي شڪايت
۱۷۲	حضرت خالد رضه جي معزولي ۽ حضرت بلال رضه
۱۷۵	حضرت بلال رضه ۽ قسطنطينيه
۱۷۷	حضرت عمر رضه سان اختلاف
۱۷۸	حضرت بلال رضه کي ڏوراپو
۱۸۱	حضرت بلال رضه جي وفات
۱۸۲	ڪتاب جا ماخذ

پنهنجي پاران

الله جي سچي رسول، پنهجي جهانن جي رحمت صلي الله عليه وسلم فرمايو ته ”منهنجا صحابي تارن جيان آهن، توهان جنهن جي به پيروي ڪندؤ ته هدايت جي واٽ ملندي.“

هن ڪتاب ۾ سڳوري سٿ جي هڪ ساٿي، اسلامي تاريخ جي نامياري شخصيت، حضرت بلال رضي الله تعاليٰ عنه جي زندگي جو احوال ڏنو ويو آهي.

رسول الله صلي الله عليه وسلم جي هن عاشق صادق، اسلام جي شروعاتي دور ۾ ايمان آندو ۽ مڪي ۾ مشرڪن پاران رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ اصحاب ڪرام تي ٿيندڙ ظلم جو خاص نشانو بڻيو، مٿس بي انتها ظلم ڪيو ويو. کيس تتل واري تي ليٽايو ويو، مڪي جي گهٽين ۾ گهليو ويو، پر ”احد“ ”احد“ جي صدا کان سواءِ ٻيو اکر به وات مان نه نڪتس. اصحاب ڪرام ۾ حضرت بلال رضه جو تمام مٿاهون درجو آهي. خليفه المسلمين حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه، حضرت بلال رضه کي ”ياسيدي“ ”اي منهنجا سائين“ چئي سڏيندو هو.

اهڙي ڀلاري هستي جي پاڪ زندگي تي ڪتاب ڇپائيندي نهايت خوشي ٿئي ٿي ۽ اڪيڊمي لاءِ اعزاز ٿا سمجهون.

ڪتاب جو مصنف مولانا محمد قاسم سومرو سنڌ جو ڄاتل سڃاتل عالم آهي. سندس گهراڻو دين جي تبليغ، ديني تعليم جي فروغ ۽ اشاعت ۾ تمام گهڻو مشهور آهي. وٽن ڪنڊياري ۾ هڪ وڏو ڪتب خانو آهي، جنهن ۾ ڪتابن جو وڏو ذخيرو آٿن. مولانا محمد قاسم سومرو جنهن عقيدت، محبت ۽ پاڻوءَ مان رسول الله صلي الله عليه وسلم جي محبوب صحابي جي سيرت لکي آهي، اها پڙهندڙ کي اکر اکر مان ٽمندي نظر ايندي. ٻولي به واه جي ڪم آندي اٿس.

شال الله پاڪ ههڙي نادر ۽ ملهائتي سوکڙي تي کيس جهجهو اجر عطا ڪري ۽ سندس علم ۾ اڃا به واڌارو ڪري.

قمر ميمڻ

سڪريٽري

مهران اڪيڊمي

ٻه اکر

نحمدہ ونصلي عليٰ رسولہ الکریم

تحقیق نبوت جو سلسلو نبی اکرم ﷺ تي ختم ٿيو، پر نبوت جو روح ۽ کمال قرآن حکیم جي صورت ۾ پوءِ به باقي رهيو، جنهن کي سندن سچن سائين کڻي دنيا کي قرآني انقلاب جو پيغام پهچايو. هنن بزرگن کي قرآن حکیم ”وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ“ جي وصف سان ياد فرمائي ٿو، جنهن جو مطلب آهي ته الله جي رسول محمد ﷺ جا ساٿي قرآني انقلاب جي منڪرن مٿان سخت آهن، ٻئي هنڌ انهن مان ڪن کي ”وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ“ جي لقب سان ياد فرمايو آهي. حضرت بلال رضه به انهن مان هڪ هو.

حضور اکرم ﷺ جن تحقيق الله جا رسول هئا ۽ سندن صحابه ڪرام رضوان الله عليهم اجمعين وري رسول اکرم جا رسل ۽ سندن پروگرام ۽ پيغام قوم کي پهچائيندڙ هئا. اهوئي سبب آهي جو شارع عليه السلام سندن حق ۾ ”أَصْحَابِي كَالْجُؤْمِ بِأَيِّهِمْ أَتَدْرِيْتُمْ إِيْتَدْرِيْتُمْ“ (منهنجا ساٿي ۽ اصحابي هدايت ۾) ستارن وانگر آهن، انهن مان ڪنهن جي به ڪيڏ لڳندڙ ۽ پيروي ڪندڙ ته اوهان هدايت ۽ سڌي واٽ لهندڙ) ارشاد فرمايو آهي.

قرآن مقدس ۽ سنت نبوي قوي شاهد آهي ته خاتم الانبياء محمد رسول الله ﷺ جي سائين ۽ صحابين کي جيڪا اسلام جي انقلابي امانت ڏني وئي ان کي انهن بلڪل سچائي ۽ صداقت سان نباهيو ۽ ادا ڪيو. اهوئي سبب آهي جو ٿورڙي مدت ۾ اسلام جو پيغام عرب جي حدود کان وڌي پري پري ملڪن تائين پهچي ويو ۽ وڏين شهنشاهيتن کي ڊاهي پٽ تي ڦٽو ڪيو. تڏهن اصحاب ڪرام مان ڪنهن هڪ جي مخالفت يا سندن قائم ڪيل نظام تي

تشنيد قرآني تعليم جي بنهه منافي ۽ اسلام جي بيخ ڪئي بي مسراده آهي
الله پاڪ مسلمانن کي ان کان بچائي .

سنڌي ادب ۾ ٻارهن ۽ تيرهين صدي هجريءَ ۾ ديني ادب هزارن ۾ ملن
جي صورت ۾ ملي ٿو پر اهو پراڻي صورت خطي ۽ اڳوڻي لهجي ۾ هو. اهي
ڪتاب گهڻو ڪري بمبئي ۾ ڇپيل هئا جيڪي هاڻ ناپيد آهن. ضرورت آهي
تہ سنڌيءَ جهڙي قديم ٻوليءَ کي شاهوڪار بنائڻ لاءِ ديني ادب جي عام
اشاعت ڪئي وڃي. خاص ڪري پيغمبر عليه السلام جي صحابين سڳورن جي
ڪارنامن ۽ سيرت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ سندن احوال ۽ تذڪرا لکيا ۽ شايع
ڪيا وڃن. منهنجي دوست مولوي محمد قاسم صاحب سومري جس لهڻي جو
هي ڪتاب حضرت بلال رضه جي سوانح تي سنڌيءَ ۾ لکيو آهي.

مولوي صاحب موصوف سامتي جو رهاڪو آهي، ان ڪري سندس زبان
سنڌيءَ ۾ سند جي حيثيت رکي ٿي. عبارت صاف ۽ سٺي، الفاظ عمدا ۽
ٻاجهه ڪتب آندا ويا آهن، ان سان هن ڪتاب جي نہ رڳو ديني اهميت آهي،
پر ادبي اهميت بہ آهي. اميد تہ اسان جا سنڌي نوجوان ۽ اديب هن ڪتاب
مان چڱو لاڀ پرائيندا. آمين

غلام مصطفيٰ قاسمي

۲ - ۷ - ۱۹۸۴ع

۳ - ۱۰ - ۱۴۰۴ھ

مقدمو

نَحْمَدُهُ وَنُصَلِّي عَلَى رَسُولِهِ الْكَرِيمِ وَعَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ. اما بعد
صحابن سڳورن جي محبت مسلمانن جي ايمان جو هڪ حصو آهي. ڇو
ته حضرت رسول الله ﷺ جن جو پاڪ فرمان آهي ته جن مسلمانن صحابن
سڳورن سان محبت رکي، انهن ڄڻ مون سان محبت هئڻ سبب سائن محبت
رکي ۽ جن صحابن سان دشمني ۽ بغض رکيو، انهن ڄڻ مون سان بغض هجڻ
سبب سائن وير رکيو.

صحابن سڳورن جو مان ۽ مرتبو تمام مٿانهون آهي، ڇو ته هنن کي
ايمان سان گڏ جيڪا حضور ﷺ جن جي زيارت نصيب ٿي هئي، اڄ اسان کي
نڪ لٽي وجهون پر اهڙي زيارت نصيب نه ٿي سگهندي.

صحابن سڳورن جي پاڪ حياتي ۽ جي احوالن پر اسان مسلمانن لاءِ
ڪيئي سبق آهن. سندن رهڻي ڪهڻي، سندن اٿڻي ويهڻي، سندن اخلاق ۽
عادتون، سندن معاملات ۽ عبادات جي احوالن پر اسان لاءِ حياتي ۽ گذارڻ جو
هڪ نمونو آهي. تڏهن ته حضور ﷺ جن فرمايو ته اهو طريقو بلڪل صحيح
۽ سڌو آهي جنهن تي آءٌ ۽ منهنجا صحابي سڳورا هلن ٿا.

انڪري جيترو ٿي سگهي صحابن سڳورن جي پاڪ زندگي ۽ جي احوالن
کي انسانن آڏو آڻجي. جيئن سڀ مسلمان صحابن سڳورن جي دين خاطر
ڏنل قرباني ۽ سئل سختين کي ڏسي، پاڻ به دين اسلام سان وفادار ٿي رهن
۽ الله تعاليٰ ۽ ان جي پياري پيغمبر ﷺ جي صحيح تابعداري ڪري سگهن.

.....

ذوالحج ۱۲۹۶ هـ جي هڪ شام جو مڪه مڪرمه جي محلہ مسفلہ مان
مونکي هڪ ڪتاب ”بلال مؤذن رسول الله“ هٿ آيو. ڪتاب جيتوڻيڪ عربيءَ
۾ هو، پر مونکي ان ڪتاب جي لکڻي ۽ ڏاڍو متاثر ڪيو. خيال آيو ته جيڪر

هن ڪتاب جو سنڌي ۽ ڀر ترجمو هجي. پنهنجي ڳوٺ واپس اچي فرزند نورچشم مولوي محمد اديس کي اهو ڪتاب ترجمي ڪرڻ لاءِ ڏنو. ان اڃا ڪجهه صفحا ترجمو ئي مس ڪيا ته، مون وٽ مولوي حافظ منظور احمد صاحب سومرو جن گهمڻ آيا ۽ ڪتاب جي ترجمي متعلق مشورو ڏنائون ته بهتر ته ائين ٿيندو جو ان موضوع تي مفصل ۽ نئين طرز سان هڪ مستقل ڪتاب لکيو وڃي. مولوي صاحب جن جو اهو مشورو مون کي به پسند آيو ۽ مون پنهنجي استاد حضرت مولانا الحاج حافظ عبداللطيف ميمڻ صاحب جن کان گهربل تاريخ جا ڪتاب وٺي هي ڪتاب حضرت بلال بانگو، لکڻ شروع ڪيو. جيڪو لکجي اچ پورو ٿيو. آءُ الله تعاليٰ جي در دعاگو آهيان ته هن ڪتاب کي مسلمانن لاءِ فائديمند بنائي. آمين

محمد قاسم ولد محمد اديس سومرو

ايم - اي عربيڪ

قاسم لئبرري، پوسٽ آفيس ڪمالڊيرو

وايا ڪنڊيارو ضلع نواب شاھ - سنڌ

۲ ذوالحج ۱۴۰۲ھ

۱۰ سيپٽمبر ۱۹۸۲ع

ڪعبه الله تي ابرهه جي چڙهائي

حضرت رسول الله ﷺ جن جي ڄمڻ کان، ڇهه مهينا اڳ، يمن ملڪ جي بادشاهه ابرهه "اشرم" ڪعبه الله تي ان لاءِ ڪاه ڪئي جيئن هو ڪعبه الله کي ڏاهي ان جي وجود کي ئي ختم ڪري ڇڏي.

ابرهه کي اها سوچ ان ڪري آئي، جو هن سمجهيو پئي ته جيڪڏهن ڪعبه الله هوندو ئي نه، ته پوءِ ماڻهو لاچار ٿي، سندس ٺهرايل قلبيس (گرجا) جي زيارت لاءِ ايندا ۽ ان جا طواف ڪندا. (اها گرجا ابرهه يمن ملڪ جي صنعا شهر ۾ ٺهرائي هئي.)

ابرهي سوچيو پئي ته سندس ٺهرايل گرجا جڏهن ته سونهن ۾، نزاکت ۾، گلڪاريءَ ۽ چٽساليءَ ۾، نقشي نگار ۾ ڪعبه الله جي جاءِ کان وڌيڪ آهي، ته پوءِ ماڻهو اڃا به ڪعبه الله جي زيارت لاءِ ڇو ٿا وڃن؟

ابرهو نڪتو ته وڏي ٺٽ نانگر سان هو، لشڪر، هاڻي، گهوڙا، اٺ، هٿيار، پنوهار گڏهڻس. پر دوست احباب، مٽ مائٽ، گهر جا ڀاتي به پاڻ سان گڏ کنيا هئا. اهو رڳو ان ڪري ته جيئن هو ڪعبه الله کي ڏاهي، شهر مڪي ۾ خوشي ڪندي هڪ وڏو جشن ملهائي سگهي.

ڪعبه الله به آخر خدا جو گهر آهي ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام جي نشاني آهي ان جا حمايتي جيئن اڄ ڪروڙين اربين آهن، تيئن ان وقت به سندن ڪمي ڪانه هئي.

ابرهي بادشاهه اڃا پنهنجي ملڪ يمن جي سرحد پار ٿي نه ڪئي هئي، ته سندس مقابلو يمن جي هڪ امير ذونفر ٿي ڪيو، پر هارائي ويٺو. اڃا ٿورو اڳتي وڌيو، ته سندس وڏي لشڪر جو مقابلو نفيل بن حبيب خثعميءَ ڪيو، پر ان به هار کاڌي.

طائف وارن ته وچان جواب ٿي اهو ڏنو ته اسان جو ڪعبو لات آهي، ڪعبه الله سان اسان جو ڪهڙو واسطو؟ ۽ ڪعبه الله جي مجاورن قريشين به

پاڻ ۾ ابرهي سان مقابلي ڪرڻ جو ست نه ساريو ۽ مڪو شهر خالي ڪري
جبلن ۾ لڪي ويڃڻ لاءِ تيار ٿي ويا.

پر مڪي شهر کي خالي ڪرڻ کان اڳ قريشي گڏجي سڏجي،
عبدالمطلب جي قيادت ۾ ڪعبة الله ۾ اچڻ ٿا ۽ گڏجي روئندي دعا گهرن ٿا.
اي الله سائين تون اسان جي ڪمزوريءَ تي رحم ڪر، ڪعبة الله جي تون
حفاظت ڪر، ڪمي جي دشمن ابرهي کي تون تباھ ۽ برباد ڪر. (۱)

ان وقت ڪعبة الله ۽ ان جي چوڌاري ڪيئي بت رکيل هئا. هبل به هئو،
عزي به هئو، اساف هئو، نائل هئي، هيا ته ٺهيو پر اتي حضرت ابراهيم عليه
السلام جي شڪل تي ٺهيل بت به هئو. مطلب ته چؤطرف بت ئي بت هئا.
چؤطرف شرڪ ئي شرڪ هئو. پر شايد ان وقت جا مشرڪ به وڏن وڏن
معاملن ۾ قاسم وقت اڪيلي رب کي ٻاڏائيندا هئا. ڇو ته سمجهندا هئا ته
نيڪن بزرگن جا بت به ننڍا ننڍا ڪم ڪاريون ته ڪري سگهندا هوندا. پر
وڏا ڪم الله تعاليٰ کان سواءِ، ٻيو ڪوبه نه ڪري سگهندو.

تڏهن ته الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمايو آهي.
فَإِذَا رَكِعُوا فِي الْفَلَاحِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ. (۲)
جڏهن (مشرڪ) ٻيڙيءَ ۾ چڙهن ٿا تڏهن الله تعاليٰ کي پڪارين ٿا، ان لاءِ
دين کي خالص ڪندي.

علامه ابن ڪثير ان آيت جي تفسير ۾ لکيو آهي ته،
**ثُمَّ أَخْبَرَ تَعَالَىٰ مِنَ الْمُشْرِكِينَ أَنَّهُمْ عِنْدَ الْإِضْطِرَارِّ يَدْعُونَهُ
وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ. فَهَلَّا يَكُونُ هَذَا مِنْهُمْ دَائِمًا. (۳)** پوءِ الله تعاليٰ
مشرڪن بابت ٻڌايو ته اهي سخت پریشانيءَ وقت ته اڪيلي
الله کي سڏين ٿا ۽ شرڪ نٿا ڪن. ڪاش جيڪر هميشه ائين
ڪندا رهن.

مطلب ته مڪي جي قريشين ابرهي سان لڙڻ جو پاڻ ۾ ست نه ساريو ۽
جتي پڄڻ ناهي پوءِ اتي پڄڻ ڪم وريامن جو به ڪي ٿي عمل ڪري،
مڪي کان نڪري، پاساڻو جبلن ۾ وڃي لڪا.

(۱) بديع والنهاية ۽ سيرت ابن هشام (۲) سورة عنكبوت

(۳) تفسير ابن ڪثير جلد ۳

ابرهي جي تباهي

ابرهي جو ارادو نا پاڪ هو، هن کي كعبه الله سان حسد هو. هو كعبه الله جي عزت ڏسي سڙي رهيو هو. كعبه الله کي ڊهرائڻ لاءِ صبح جو اٿيو، لشڪر تيار ڪرايائين ۽ دل ٿي دل ۾ خوش به ٿي رهيو هو ته وڌيڪ ڪير مقابلو به نه ڪندو ۽ نه ڪير هٿ کان ٿي جهليندو. سولائيءَ سان ڪعبي کي ڊاهي، مزي مزي سان جشن ملهائي، جهٽ وطن ورتو. پر بندي جي من ۾ هڪڙي، صاحب ٻي سنواري، وانگر الله تعاليٰ قريشين جي دعائن کي ڪٿي قبول فرمايو. سمنڊ واري طرف کان، ننڍڙن پکين جا ولر آيا، هڪ هڪ پکيءَ کي ٿي ٿي پٿريون مسور جي دائي جيڏيون هيون. ابرهي جو لشڪر وڏو هو، ته پکين جو ولر به وڏو هو. پکين اچڻ سان ابرهي جي لشڪر تي پٿرين جو مينهن وسائڻ شروع ڪيو.

ماڻهن ۾ رڙيون چيخون شروع ٿي ويون. هاڻين جي ڪنجھڪار هڪ پاسي، ته گهوڙن جي هٽڪار ٻئي پاسي، اٺن جي رٿات ٽئين پاسي. چوڌاري نفسانفسيءَ جو عالم هو. هر هڪ سپاهيءَ توڙي عملدار کي رڳو پنهنجو پاڻ ئي ياد هو ٻيو ڪير به نه. نه ڀاءُ نه ڀائٽيو، نه دوست نه سنگتي. بچايو بچايو جو شور ته گهڻو هو، پر ڪير ڪنهن جي سار لهي. ڪير ڪنهن کي ياد ڪري

گهڻا ته اٽمي ڏيري ٿي پيا ۽ ڪن ڏٺو ڪڙين تي زور. ڪعبو ته هنن کي ياد ئي نه رهيو. ورتائون يمن جو رستو.

خود ابرهي تي جڏهن پٿرين جو مينهن پيو، تڏهن سندس هٿن جون آڱريون چڻڻ لڳيون. اتان رت جي بدران گند ۽ پونءِ وهڻ لڳو. ان هوندي به ڀڄڻ جي ڪوشش ڪيائين. پر اڃا يمن جي سرزمين تي پهتو ئي مس ته سندس، جاتي ڦاٽي پئي ۽ مري ويو. (۱)

مٿي جي مالڪ پاڻ ڪعبي جي حفاظت ڪئي. قريشي غار حرا ۽ ٻين مٿانهين جاين تان ڪعبه الله تي ابرهي جي ٿيل چڙهائي جو نظارو ڏسي رهيا هئا. سي به دشمن جي اهڙيءَ تباهيءَ تي ڏاڍا خوش هئا، ڇو ته نه لشڪر وڙهيا، نه جنگ ٿي، نه هٿيار زيان ٿيا، نه ويڙهه وڙهاند ٿي. مطلب ته اهڙو

مبارڪ ڏينهن قريشن ۽ خشمين شايد ڪڏهن نه ڏٺو هو. (۱)

قريشي ۽ ٻيا ماڻهو جبلن تان لهي ابرهي جي لشڪر جو ڇڏيل سامان سڙو، هٿيار پنوها، بچيل گهوڙا ۽ اٺ سهيڙڻ لڳا. بچي ويل ماڻهن کي قيد ڪرڻ ۽ غلام بنائڻ ۾ مشغول ٿي ويا. جنهن کي جيترو سامان هٿ اچي يا جيترو کڻي سگهي، اوترو کڻي وڃي.

ان سامان ۾ ڇا نه هئو؟ سڀ ڪجهه هئو. ابرهي جو لشڪر ته رڳو پنهنجي جان بچائڻ جي فڪر ۾ هئو. اهڙي وقت ۾ هنن کي قيمتي سامان ته ٺهيو پر، پنهنجا پيارا ساٿي ۽ گهر جا ڀاتي به ياد ڪونه هئا.

انڪري قريشن کي گهڻو سامان، سونا زيور، چانديءَ جا سڪا، خنجر ۽ تلوارون، ڍالون ۽ زرهون، اٺ ۽ گهوڙا، عورتون ۽ غلام هٿ آيا. (۲)

ابرهي جي ڀاڻيجي

انهن سامان سهيڙيندڙن ۽ مال ميڙيندڙن ۾ سحير نالي هڪ شخص به آهي جيڪو ان ميدان مان سامان ميڙيندي ٿورو هيڏي هوڏي چڪر لڳائي ٿو اوجھو سندس نظر هڪ ڏاڇيءَ ۽ ان تي رکيل ڪڇائي ته پوي ٿي. جنهن ڏاڇيءَ کي هڪ ڪارو حبشي غلام هيڏي هوڏي ڪاهي ڦيرائي رهيو آهي. ڪڇائي جي چوڌاري تمام سهڻي ريشمي ڪپڙي جو پلوڙو ڏنل آهي. (۲)

اهو حبشي غلام هو نئن ته طاقتور، تندرست، جانئو جوان آهي، هر ههڙي اوچتي ابابيلن واري حملي سبب ان جا حوصلا بلڪل خطا آهن. اڳ ۾ ئي يمن کان مسافري ڪري آيو هو. ان ڪري ٽڪل ٽٽل هو. ويتر هن نئين مصيبت سبب صفا وائڙن وانگر هيڏي هوڏي گهمي ڦري رهيو هو. هن کي اهو حوصلو به نه رهيو هو جو يمن جو صحيح رستو کڻي هٿ ڪري، ان سان هلي سگهي.

هو اڃا پاڻ کي اهوئي ابرهي جو غلام سمجهي، ائين ابتيون سبتيون وڪون کڻي رهيو هو، ڇڻ پنهنجن آقاڻن جي حڪم جي تعميل پئي ڪيائين. حالانڪ ان جا سردار ته ابابيلن هٿان مري ڳري چڪا هئا. پر ان غلام جي دل مان سالن جو غلاميءَ وارو پوت اڃا نه لٽو هو.

جيئن آمريڪا جي هڪ مشهور ليکڪ مسٽر آرٿر هڪ مضمون ۾ لکيو آهي ته:

آمريڪا جي مشهور شهر نيو يارڪ جي عجائب گهر ۾ هڪ هاڻي آهي، جو پنهنجي عمر جو گهڻو حصو اتي گذاري چڪو آهي، ۽ لوهه جي ڳرن زنجيرن سان ٻڌل هڪ ئي جڳهه تي چپ چاپ بيٺو آهي.

هڪ ڏينهن پيلبان کي ان هاڻيءَ تي ترس اچي ويو، ۽ ان جا زنجير کولي ان کي آزاد ڪري ڇڏيائين. پيلبان سمجهيو پئي ته ويچارو هاڻي هاڻي آزاد ٿي ويو ۽ باغ جي احاطي ۾ آزاديءَ سان گهمندو ڦرندو پر اهو هاڻي ان جاءِ تان ذرو به هيڏي نه ڇريو. هميشه وانگر اتي جو اتي بيٺو رهيو. ڇو ته غلاميءَ جي عادت ان هاڻيءَ تي غالب ٿي وئي آهي. ۽ انهيءَ جي دل ۾ دماغ ۾ غلاميءَ کان سواءِ ٻيو ڪوبه جذبو نه آهي. تڏهن ته پاڻ کي زنجيرن جي کلڻ جي باوجود به اڃا ٻڌل ٿو پائين. (۱)

هوڏاچيءَ وارو غلام به ان غلاميءَ واري احساس سان، ڏاچيءَ کي ڪڏهن هڪ پاسي ڪاهي وڃي ٿو ڪڏهن ٻئي پاسي. اهڙي حالت ۾ سحير جي نظر، ان ڏاچي تي ۽ ان تي رکيل ڪجائي تي پوي ٿي ۽ ڪجائي تي ٽنگيل ريشمي پردن، ۽ پردن تي لڳل چمڪندڙ موتين کي ڏسندي ئي هن جو وات پاڻي پاڻي ٿي وڃي ٿو ۽ نيزو (يالو) هٿ ۾ ڪري ان ڪاري غلام ڏي وڌي ٿو. غلام اڳيئي ملول ۽ مايوس، واٽرو پٽڪندو پئي وتيو، تنهن سحير جي منهن ۾ سونڊ ڏسي ماٺ مٺ ۾ ڏاچيءَ جي مهار سحير جي حوالي ڪرڻ ۾ ئي چڱائي سمجهي. پاڻ به سحير جي هر اشاري جي انتظار ۾ آهي. سحير، غلام کان ڏاچي جي واڳ وٺي، ان کان پڇي ٿو ته هيءَ ڏاچي ڪنهنجي آهي ۽ ان ۾ ڪير چڙهيل آهي؟

غلام اڌوري سڌوري عربيءَ ٻوليءَ ۾ سحير کي ٻڌائي ٿو ته: هن ڪجائي ۾ ابرهي جي پائيجي آهي.

سحير دل ٿي دل ۾ ڏاڍو خوش آهي. ان ڏاچيءَ کي ۽ غلام کي پاڻ سان وٺيو پنهنجي گهر موٽي ٿو. دل ۾ سوچيندو اچي ٿو ته مال غنيمت ۾ هي سامان، ڏاچي ۽ هي غلام، قيمتي ڪجائو مون لاءِ ڪوڙ آهي. باقي ابرهي جي پائيجي، سوان شهزاديءَ جي لائق آه نه آهيان. ٻئي ڪنهن قريشي سردار کي ڪٿي سوکڙي ڪري ڏيندس. ڀلا آه ماڻهو جهنگلي، اهڙيءَ شهزاديءَ جي

(۱) ماهنامه معارف سنڌي ماه اپريل ۱۹۲۶ع

منهن تي ٺهي سگهندس؟

سحيم انهن سوچن ۾ غرق، خوشيءَ خوشيءَ سان پنهنجي گهر موٽي
ٿو. ۽ حبشي غلام به ساڻس اچي رهيو آهي. پنهنجي گهر پهچي ڏاچيءَ کي
هٽائي غلام کي حڪم ڏئي ٿو ته هو ڏاچيءَ تان ڪڍائي کي لاهي هيٺ
رکي. غلام سحيم جي حڪم مطابق ڏاچيءَ تان آهستيگيءَ سان ڪڍائو
لاهي، زمين تي رکي، پاڻ ٿورو ڀر ڀرو نظرون جهڪائي بيهي رهي ٿو.

سحيم اٿيو ۽ ڪڍائي جي ويجهو اچي آهستي آهستي، ڪڍائي کي ڏنل
پلوڙي جو هڪ پاسو هٽائي، اندر ڏسي وري ساڳيءَ طرح اهو پلانڊ ورائي
ٿو ڇڏي. سندس منهن تي خوشيءَ جا نشان ظاهر ٿي وڃن ٿا. دل ئي دل ۾
چوي ٿو ته خدا جو قسم! اها نينگري ته حمام آهي. (۽ عربي ٻوليءَ ۾
حمام هڪ شريف النسب عورت کي چئبو آهي. (۱)

هڪ طرف سحيم مرڪي ٿو، کلي ۽ خوش ٿئي ٿو. پر ٻئي پاسي يمن
جي شهزادي حمام گهرايل آهي، مايوس آهي. سندس حياردار سرمگين اکيون
هيٺ ڪٽل آهن. خوف ۽ حراس سبب سندس سامهه ۾ آهي. سندس اکين
مان ڳٽيءَ جا ڪوسا ڳوڙها هڪ ٻئي پٺيان ٽر ٽر ڪري، ڪري رهيا آهن.
آخر سندس سڀ مٿ مائٽ ڪائڻس هميشه لاءِ ڌار ٿي ويا هئا. ويچاري حمام
جيڪا ڪالهه هڪ شهزادي ۽ ابرهي جي ڀائيجي جي حيثيت سان وڏي
لاڏڪوڏ سان وڏي عيش عشرت سان سينگاريل ڪڍائي ۾ چڙهي تفريح جي
ارادي سان آئي هئي، اها اڄ پراون ماڻهن جي هٿن ۾ ٻانهي بنجي بي وس ويٺي
آهي. اڄ به سندس اکين مان لڙڪ نه وڃن ته ڪڏهن وڃن؟

سحيم ٿوري گهڙي ترسي، ڪڍائي جي چؤ طرف وارو پردو پري
ڪري، حمامه کي ٻاهر نڪرڻ لاءِ چوي ٿو ۽ حمامه کي ٻي اختيار روڻندو
ڏسي، دلداري ڏيندي چوي ٿو.

پياري ڌيءُ! تون گهراءِ نه. تون ڄڻ منهنجي نياڻي آهين. ڪوبه فڪر
نه ڪر. آءُ توکي وس آهر سڪيو رکندس. توکي پنهنجي ٻچن وانگر
رکندس، ڳٽي نه ڪر. ائين دلداريون ڏيندو، سحيم حمامه کي پنهنجي زال
وٽ وٺي اچي ٿو. ۽ ان کي به ڀارت ڪندي چوي ٿو ته: حمامه کي سٺيءَ

طرح رهاڻجانء. ڇو ته اسان جي قبيلي ۾ ته هن شهزادي جي لائق ڪوبه نه آهي، البت قريشي سردار هن جي لائق ٿي سگهن ٿا. (۱)

سحير، حمام ۽ غلام کي گهر ڇڏي وري به ميدان طرف وڃي ٿو. جتي ابرهي جو لشڪر تيا هو. جيئن ٻيو به سامان سڙو هت ڪري سگهي. ڀلا انسان جو پيٽ به ڪڏهن ڀرجڻ جو آهي؟ ان کي ته فقط قبر جي مٽي ڀريندي ۽ ان کان اڳ ماڻهوءَ کي گهڻي کان گهڻي جو حرص سدائين بکيو بنائي رکي ٿو.

حمام خلف وٽ

سحير ڪجهه وقت حمام کي پنهنجي گهر ۾ پنهنجن ڀاتين وانگر رهاڻي ٿو، پر پوءِ حمام کي وٺي قريش جي هڪ پاڙي بنو جُمح جي هڪ سردار خلف بن وهب وٽ پهچي ٿو. ان وقت خلف پنهنجي پوک جي سار سنڀال لاءِ پنهنجي سرات ديهه وارين ٻنن تي هئو. اتي به هن جو هڪ گهر ٺهيل هئو، جتي هو پنهنجن ڀاتين سميت وڃي هفتن جا هفتا رهندو هئو.

سحير اتي پهتو، اٺ کي ٻاهر هڻائي وهاريائين، پوءِ اڪيلو خلف سان مليو. خلف سحير جي تمام سٺي خوش مرچبائي ڪئي. خوش خير و عافيت کان پوءِ خلف کي سحير چوي ٿو:

سحير:- اي بني جُمح جا ڀوتار! توهان کي خبر آهي ته مون اڄ توهان لاءِ ڪهڙي سوکڙي آندي آهي؟

خلف:- ضرور ڪا سٺي سوکڙي هوندي، تنهنجي آندل سوکڙي ڪا گهٽ هوندي؟

سحير:- سائين! مون توهان جي خدمت ۾ ابرهي جي ڀائيجي حمام آندي آهي. ابرهو ڪمبخت ته ڪعبه الله شريف کي ڊاهڻ لاءِ آيو هو، پر الله تعاليٰ ان کي ذليل ۽ خوار ڪري تيا هو. ڪيو. سندن ڇڏيل غنيمت جي مال مان مون کي ابرهي جي ڀائيجي هٿ آئي آهي. اسان جي قبيلن ۾ ته ڪوبه ان شهزاديءَ جي لائق نه آهي. ان ڪري مون حمام کي توهان لاءِ سوکڙيءَ طور آندو آهي. ڇو ته ڪعبه الله جا خدمتگار به توهان آهيو ۽ حمام شهزاديءَ جي لائق به توهان ئي آهيو.

(۱) وعدالعت

خلف:- ابرهي جي ڀاڻيجي آندي اٿئي؟

سحير:- هائو سائين! ابرهي جي ڀاڻيجي.

خلف:- سندس نالو ڪهڙو ٻڌايئي؟

سحير:- سائين! ماڻهن جو ته الائي ڪهڙو نالو رکيل اٿس. باقي آءُ

سوان شهزاديءَ کي حمام ٻيو سڏيان.

خلف:- سحير! پوءِ ٻڌاءِ ته ڪيترا پئسا وٺيندڙ حمام جا؟

سحير:- ڀوتار! تنهنجا ۽ منهنجا پراڻا دوستاڻا لاڳاپا آهن. ڪيتري

زماني کان وٺي منهنجي توهان سان دعا سلام آهي. آءُ تنهنجو هڪ ادنيٰ

خادم آهيان. آءُ ٻانهيءَ حمام کي وڪڻڻ ڪونه آيو آهيان، پر توهان کي

سوکڙي ڪري ڏيڻ آيو آهيان.

خلف:- مهرباني تنهنجي پيارا دوست توکي جس هجي.

خلف تحفو ته قبول ڪيو. ۽ دل ۾ سوچي ٿو ته هنن ٻهراڙيءَ جي

ماڻهن جا تحفا قبول ڪجن ٿا، پر موت ۾ ان کان به وڌيڪ بدلو ڏيڻو

پوندو آهي. اهڙين سوچن ۽ ويچارن ڪندي، حمام کي وٺي پنهنجي گهر

ڇڏي اچي ٿو ۽ موٽي وري به سحير سان ڪچهريءَ ۾ ويهي ٿو رهي.

خلف:- سحير تو ته وڏو قرب ڪيو تنهنجا احسان ته لاهڻ جا نه

آهن. شايد آءُ ڳائي به نه سگهان. پر

سحير:- سائين پر جو مطلب ڇا؟

خلف:- سحير! ابرهي ڪعبه الله تي چڙهائي ڪئي، هو ڪعبه الله کي

ڊاهڻ آيو هو، اسين وري جبلن ۾ وڃي لڪاسين. هنن کي ته الله تعاليٰ تباهه

ڪيو، پر اسان ڪعبي پاڪ جو حق ادا نه ڪيو، ان ڪعبه الله جي مجاوريءَ

سبب اسان کي دنيا عزت جي نگاه سان ڏسي ٿي. پر جڏهن ڪعبي تي ڏکيو

ڏينهن آيو ته اسان لڪڻ جي جاين ڳولڻ ۾ پورا هٿاسون.

ڪيترا سال ڪعبه الله جي مهابي عزتون لڌيون سين، اسان کي ان جي

مهابي ڪيئي سوکڙيون پاڪڙيون مليون. ڪعبي جي مهابي ڪيئي نذرنياز مال

متاع ڪمايائين، اسان کي گهريو هو ته ڪعبه الله جي حفاظت لاءِ لڙون ها،

پوءِ مرون ها ته ڀلي مرون ها. پر نيمڪ ملهائون ها. اهو ويچار ۽ ارمان نه

رڳو منهنجي دل ۾ آهي پر سڀني قريشن جي دل ۾ رهندو. مرڻ گهڙيءَ تائين

ڪعبه الله آڏو ميارِي آهن.

يلا يمن جي سردار ڏونفر به ته ڪعبه الله جي حفاظت لاءِ ابرهه جو مقابلو ڪيو نه؟ نفيل بن حبيب خثعمي به ته ڪعبه الله جي بچاء لاءِ ابرهي سان سامهون ٿيو نه؟ پوءِ ڪٿي هن سان ماڻهو ٿورا هئا، شڪست کاڌائون اهي ٻئي ڄڻا ڪعبه الله جا مجاور به ڪونه هئا. ان هوندي به هنن ڪعبه الله لاءِ قرباني ڏني، پر اسان ڪجهه به نه ڪيو.

خير! اهو ارمان اڳيئي منهنجي دل ۾ حد کان وڌيڪ هئو ۽ اڄ تو ابرهي جي پاڻيجي مون وٽ آئي ڇڻ انهن ڦٽن تي لوڻ ٻرڪيو آهي. سَحير! تو ائين سمجهيو هوندو ته آءٌ حمام کي وٺي ڏاڍو خوش ٿيو هوندس. پر! توکي خبر هجي ته ابرهي سان نه لڙي سگهيا آهيون ته هاڻي حمام سان گهٽ نه ڪندس. ان کي ذليل ڪندس، ان کي مڪي جي حرمر ۾ پير رکڻ نه ڏيندس. يلا ڪعبي جي دشمنن سان اسان گڏجي ڪيئن رهنداسين ۽ جڏهن ته الله تعاليٰ ڪعبه الله جي حفاظت ڪندي ابرهي کي مڪي جي شهر ۾ داخل ٿيڻ نه ڏنو ته هيءُ به آخر ان ابرهي جي پاڻيجي آهي. آءٌ به ان کي مڪي شريف ۾ وٺي نه ويندس.

سَحير: اي اميه ۽ ابي جا پيءُ! افسوس! جيڪڏهن مون کي اڳ ۾ اهڙي خبر هجي ها، ته توهان شهزاديءَ لاءِ ائين انتقام سان سوچيندا، ته آءٌ بک ڏک تي به حمام کي پاڻ وٽ رکان ها، هيڏي ڪڏهن به نه اٿيان ها. اهڙي ڪعبه الله سان توهان کي سچي محبت هئي ته پوءِ توهان کي گهربو هو ته ابرهي جي لشڪر سان وڙهو ها. سِر ڌڙ جي بازي لڳائي ڏيو ها، پوءِ فتح شڪست الله تعاليٰ جي هٿ آهي.

ڪين، ڪري هڪڙو لوڙي ٻيو ۽ نانگ نڪري ويو ليڪو پيو ڪٽجي. اي دوست! آءٌ توهان جي ان خراب خيال سان متفق نه آهيان. پر جيڪڏهن توهان جي ڪاوڙ هرو ڀرو به حمام تان نٿي لهي ته پوءِ مون کي موٽائي ڏيو ته آءٌ هن کي واپس وٺي وڃي پنهنجي ٻچن سان رهايان.

خلف:- سَحير! گهڻا افسوس ڪندين، پر آءٌ هاڻي اها ٻانهي توکي به موٽائي نه ڏيندس. ڇو ته تون انکي سڪيو رکڻ گهرين ٿو ۽ آءٌ حمام کي ڇيچلائڻ ۽ تنگ ڪرڻ چاهيان ٿو. آءٌ جيسين جيئرو آهيان، حمام کي آزاد

ٽيڻ نه ڏيندس. هو ٻانهي ٿي رهندي، تنگيءَ ۾ رهندي. هوءَ دشمن جو اولاد آهي ۽ آءُ ٽولاءِ به ان کي پسند نٿو ڪريان. گهڻو ڪري ته آءُ حمام پنهنجن ڌنارن کي ڏيندس ته هن کان پڪرين چارائڻ جو ڪم وٺن. ائين چئي خلف ان موضوع کي اتي ڇڏي هيڏانهن هوڏانهن جون ٻيون ڳالهيون ٻولهيون ڪرڻ لڳي ٿو.

سحير جا ٻه ٻه ويا ته ڇهه به ويا. آيو هو سڱن وٺڻ لاءِ پر ڪن ڪپائي موٽيو. يعني آيو ته هئو حمام لاءِ رئيس خلف وٽ سڪ ڳولڻ، پر هو حمام کي ڏکڻ جي آڙاه ۾ امائي واپس وريو.

خلف سحير کان موڪلائي هارين نارين کي ڪم ڪار سمجھائي شام جو پنهنجي گهر موٽيو ته ڏٺائين ته سندس زال (امي جي ماءُ) منهن سڄايو ويئي آهي. خلف ڪجهه پڇي ٿو ته جواب خاموشيءَ کان سواءِ ڪجهه به نٿو مليس. زال جي اها روش ڏسي، خلف زور تي ساڻس ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. نيٺ امي جي ماءُ سڌ ڪو پريندي ڳالهايو.

امي جي ماءُ:- اول ته ٻڌاء ته ان نوجوان ٻانهيءَ کي گهر ۾ ڇو آندو اٿئي؟

خلف:- (پنهنجي زال امي جي چيڙائيندي) ان ڇوڪريءَ کي تون ٻانهي ٿي سڏين. هيءَ ته ابرهي بادشاهه جي ڀائيجي آهي. هوءَ شهزادي آهي، ان جي سٺي سار سنڀال لهجانءِ، ان جي سٺي طرح خدمت چاڪري ڪجانءِ ۽ هن کي سڪيو رکجانءِ.

امي جي ماءُ:- (روئندي ۽ منهن تي ٻه ٽي چنبا هڻندي) آءُ هن ڏيانس، آءُ باهه ڏيانس، آءُ ويهي ڪعبه الله جي دشمن جي خدمت ڪريان؟ ۽ انهن کي سڪيو رکان؟ هاءِ منهنجا نصيب، هاءِ منهنجا ڀاڳ، هاءِ منهنجي قسمت.

خلف:- (زال کي پرچائيندي) امي جي ماءُ! تون روءِ نه، ايڏو ڏک نه ڪر. مون ته توسان پوڳ پئي ڪيا. توکي خبر هجي ته قسمت ان چوريءَ جي ڦٽي آهي. گهڻي ڏينهن سڪن ۾ رهي آهي. مون کي اڃان سحير اها ٻانهي ڏني هئي ته مون ان کي منهن تي ئي چيو هو ته: آءُ حمام کي سڄي عمر ڏکڻ ڏولائڻ ۾ رکندس. اي امي جي ماءُ تون ڏسندين ته آءُ ڪيئن ٿو

ان کان ٻڪريون چارايان؟ تو مون کان پڇيو آهي. آءُ به ڪيئن چاهيندس ته ڪعبه الله جا دشمن سک سان رهن. پر تون ته وري پوئڻ کي ساڀيان سمجهي وينين.

امي جي ماءُ:- اي منهنجا خاوند! ائين ڪا دلداري ڏي. اڳهاڙو ته تو منهنجو اڌ هنياءُ ڳاري ڇڏيو هو. چڱو جيڪڏهن تون حمامه کي ائين ڏکيو رکڻ چاهين ٿو ته پوءِ ڪٿي منهنجي حوالي ڪريوس. پوءِ ڏسو ته آءُ ڪيئن ٿي ان کي تنگ ڪريان ۽ ڪيئن ٿي ان کي مزو چڪايان.

خلف:- آءُ ته ان کان به وڌيڪ ڏکي ڳالهه سوچي چڪو آهيان. منهنجي مرضي آهي ته سرات ديهه ۾ جيڪي به منهنجا ڌنار ٻڪريون چارين پيا، حمامه انهن کي ڏيان، ته ڀلي هڪ ڌن ٻڪرين جو هن کي به چارڻ لاءِ ڏين. جيئن پٿرن تي هلي ته پتو پويس. گهڻي ڏينهن پالڪين ۾ چڙهي آهي. امي جي ماءُ:- منهن جي ته مرضي آهي ته حمامه کي ڪٿي منهنجي نوڪريائي ڪري رکو.

خلف:- ائين ڪڏهن به نه ٿيندو. ڇو ته تون ڪڏهن هت زمين واري گهر ۾ ۽ ڪڏهن مڪي واري گهر ۾. ابرهي وارن کي الله مڪي ۾ اچڻ کونه ڏنو ۽ آءُ ابرهي جي پاڻي جي ڪي مڪي ۾ اچڻ ڪيئن ڏيندس؟ حمامه کي ٻڪرارن جي حوالي ٿي ڪندس.

امي جي ماءُ:- (خوش ٿيندي) اي قريش جا سردار توهان سچ پچ ته عزت جي لائق آهيو. توهان واقعي سرداريءَ جي لائق آهيو. توهان کي واقعي ڪعبي سان محبت آهي ۽ محبت چئبو به ان کي آهي. (۱)

رباح خلف جو ڪمدار

خلف کي هونئن ته پٽن ديهن ۾ زمين آهي ۽ پٽن جاين تي سندس بڪرين جا ڏن چرندڙ آهن ۽ سرات ديهه ۾ جيڪا خلف جي زمين آهي اتي سندس ڪمدار رباح نالي هڪ حبشي ڪارو غلام آهي. رباح ڪمدار جي عمر ان وقت ۲۰ سال کن مس ٿيندي، ڏاڍو ذهين، هوشيار، ڦڙت ۽ چالاڪ محنتي ۽ ايماندار آهي. رباح جي ايمانداري ڏسي خلف ان کي غلاميءَ کان آزاد ڪري ڇڏيو آهي. ۽ سرات ديهه جي زمينن ۽ بڪرين جو سمورو انتظام به رباح جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي. خلف ٻئي ڏينهن رباح کي پاڻ وٽ گهرائي، ان سان ڳالهائي ٿو.

خلف:- (مرڪندي) رباح! توکي خبر آهي ته تنهنجي ملڪ جي (۱) بادشاهه جي امير زادي ڪالهه مونکي هٿ آئي آهي ۽ تون اڳڀري پنهنجي قوم جي فردن جي گستاخي ۽ چاڻيءَ کان واقف آهين ته ڪيئن نه هنن اسان جي ڪعبي تي چڙهائي ڪئي. ان ڪري منهنجي مرضي آهي ته ان شهزاديءَ کي بڪرين چارڻ لاءِ مقرر ڪجي. جيئن ڪجهه ڏک ڏسي، تڪليفون ڏسي ته پتو پويس. توکي به ان ڪري گهرايو اٿم جيئن حمامه ابرهي جي پائيڇي تنهنجي حوالي ڪريان، ته تون هن کان سخت کان سخت تڪليف جهڙو ڪم وٺين، جيئن هوڏ ڏليل ٿئي.

رباح:- منهنجا پوتار! پوءِ اڃا ڇا جو انتظار آهي؟ ٺيڪ آهي. توهان کي معلوم هوندو ته منهنجي حوالي جيڪو به ڪم ڪندا آهيو اهو آءٌ پنهنجو ئي سمجهندو آهيان. توهان جو حڪم ٿئي ۽ هيءُ بندو چون چران ڪري. ائين ڪڏهن به ٿيو آهي ڇا؟

(۱) يمن ۽ حبش تي ان وقت هڪ ئي حاڪم هوندو هو. حبش جي بادشاهه نجاشي جي طرفان ئي ابرهو يمن تي حاڪم مقرر ٿيو هو.

خلف:- مون به تڏهن ته توکي گهرايو آهي نه ته ڪمدار ته ٻين ديھن
۾ به منهنجا هئا. پر توکي مون ان ڪري ئي ته گهرايو جو تنهن جي
جفاڪشي ۽ دانائيءَ کان آءٌ واقف آهيان. هاڻي تون ڀلي حمام ڪي وٺي وڃ.
انکي ڌنارن وارا ڪپڙا پهراڻي رڌن يا پڪرين جو هڪ ڌڻ ڏينس ته وڃي ان
کي چاري.

رباح:- سائين منهنجو هڪ عرض آهي. ته: ائين چئي ڪنڌ هيٺ ڪري
خاموش ٿي وڃي ٿو.

خلف:- چوڻ ڇا ٿو چوڻ گهرين؟

رباح:- (سڄو پگهر جي وڃي ٿو) سائين! منهنجي ڪوتاهه سمجه ۾
اچي ٿو ته اها امير زادي پڪرين چارڻ سان ايترو ذليل نه ٿيندي جيترو
..... ائين چئي وري هڪي ماٺ ڪري بيٺي ٿو رهي.

خلف:- چوڻ ڇا ٿو چوين جيترو؟

رباح:- سائين! توهان کي خبر هوندي ته آءٌ حبش جو نه ته ڪو امير
آهيان نه وري ڪو امير زادو. پر آءٌ عام ماڻهن وانگر هڪ معمولي ماڻهو
آهيان. منهن جي رڳن ۾ حبش جو رت آهي بالفرض آءٌ نه ابرهي جي سامهون
هجان ها، ته شايد هو مونکي پنهنجو نوڪر رکڻ به پسند نه ڪري ها. ان
ڪري حمام جي پڪرين چارڻ کان به وڌيڪ ذلت ان ۾ آهي ته ائين
چئي رباح خاموش ٿي ويو. نرڙ تي پگهر نڪري اچيس ٿو.

خلف:- چوڻ! ڇو چپ ٿي وئين؟ مون تنهنجي مطلب کي سمجهيو آهي.
تنهنجي مرضي آهي ته ان امير زاديءَ جو نڪاح توسان ڪيو وڃي. ان سان
هن کي سڀ کان وڌيڪ ذهني تڪليف پهچندي؟

رباح: ائين سائين! جيڪڏهن واقعي توهان ان امير زاديءَ کي سندس
مرتبتي تان ڪيرائڻ چاهيو ٿا ۽ ان کي حقير ڪرڻ چاهيو ٿا ته پوءِ ائين ئي
ڪريو. مون جهڙي ڪاري حبشيءَ سان شهزاديءَ جو نڪاح نه رڳو حمام
جي توهين آهي پر سندس سڄي خاندان جي ذلت آهي ۽ ائين ڪرڻ سان ڄڻ
حبش جي اميرن جو نڪ ڪڇجي پوندو.

خلف:- (مرڪندي) چڱو رباح تنهنجي صلاح مونکي به وڻي.

حمام جو توسان نڪاح ٿيو. ڀلي تون پنهنجي زال کي پاڻ سان وٺي

حمام رباح وٽ

هو نئن ته سڄي حياتيءَ ۾ رباح خلف سان اهڙي چالاڪي اڳ ۾ ڪڏهن به ڪانه ڪئي هئي. پر اڄ رباح کي اهڙي سوچ ان ڪري آئي جو هو خلف جي ناپاڪ ارادي کي پر کي ويو هو، ته ڪيئن نه حمام کي تنگ ڪرڻ چاهي پيو ۽ ان بي گناه حمام کي رڳوان ڪري ٿو ڏکيو رکڻ چاهي جو هو ڪمزور آهي نه ته ساڳيو خلف سندس مامي ابرهي جي آڏو نه پئي آيو. جيڪو اصل ڏوهاري هئو.

پر اڄ رباح دل ۾ سوچي ڇڏيو آهي ته جيڪي وس هلندو تيسين پنهنجي اباڻي ملڪ جي شهزاديءَ کي ڏک ته ڇا پر مايوس ٿيڻ به نه ڏيندس. ۽ اهڙي ارادي رباح کي مجبور ڪيو آهي ته خلف سان چالاڪي سالاڪي ڪري ڪنهن به نموني حمام کي وٽانس آزاد ڪرائي.

رباح جڏهن پنهنجي ارادي ۾ ڪامياب ٿي ويو، تڏهن خوشيءَ ۾ نه پئي ماپيو. شام جو حمام کي وٺي پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ پهچي ٿو. کيس پنهنجي غريبائي جهوپڙيءَ ۾ رهائي، پنهنجي وٽ آهر حمام کي خوش رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ نهايت همدرديءَ سان پيش اچي ٿو. ان جي ايتري عزت ڪري ٿو، جيتري هڪ ادنيٰ غلام پنهنجي مالڪ جي ڪندو آهي. رباح جي اها ڪوشش آهي ته حمام کي سدائين ڪلندو ۽ مرڪندو ڏسي. حمام کي هو پنهنجي زال نه پر مالڪيائي سمجهي ٿو، سڄو ڏينهن ان جي خدمت ڇاڪري ۽ دل بهلائڻ جهڙي ڪچهري ڪري، رات جو جهوپڙيءَ ۾ حمام کي آرامي ڪري، پاڻ ٻاهران محافظن وانگر سٽو پيو آهي.

جتيوٽيڪ حمام رباح جي جائز گهر واري آهي، سندس نڪاح ٻڌي زال آهي. پر، رباح ان کي رڳو ان ڪري هٿ نٿولائي جو هن کي هو شهزاديءَ ۽ پاڻ کي پرائو بدھگير نوڪر سمجهي ٿو. پاڻ کي حمام جي لائق ئي نٿو سمجهي.

حمام رباح وٽ آئي ته نهايت ذلت ۾ مبتلا ٿي هئي. ڳڻتيءَ ۾ ڳرندي

آئي هئي ته الائي ڇا ٿيندو؟ مون کان پڪريون چرنديون الائي نه؟ حمام رباح جي هر حڪم کي لبيڪ چوڻ لاءِ آئي هئي. پر ان جي ابتڙ جڏهن حمام رباح جي جهوپڙيءَ ۾ پنهنجي وڏي عزت ۽ احترام ڏٺو، پنهنجي سٺي خاطر تواضع ڏٺي، رڳو محبت ۽ همدردي ڏٺي، تڏهن وڃي ڪجهه اطمينان جو سامه ڪيائين. سندس پريشاني آهستي آهستي ختم ٿيڻ لڳي. سندس مونجهه مرڪ ۾ متجڻ لڳي. وقت گذرڻ سان حمام جي دل ۾ نوجوان رباح جي لاءِ محبت به پيدا ٿيندي وئي.

مطلب ته هاڻي حمام ڏکڻ جا ڏينهن وساري نهايت خوشيءَ سان مرڪندي ۽ ڪلندي وقت گذارڻ لڳي. ۽ رباح جي نيڪيءَ جو بدلو حمام به نهٺائيءَ ۽ نمائائي سان ڳالهين ڪرڻ سان ڏيڻ لڳي.

۽ رباح به ڏاڍو خوش هئو. ڇو ته هن پنهنجي ملڪ جي هڪ شهزاديءَ کي خوش رکڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي هئي ۽ حمام جي دل مان احساس ڪمٽري لاهڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو.

رباح منڍ کان وٺي اهو پڪو ارادو ڪيو هو، ته هو اميرزاديءَ حمام سان سدائين ائين ئي وقت گذاريندو جيئن هڪ ادنيٰ غلام پنهنجي اعليٰ خاندان واري مالڪيائيءَ جي آڏو صرف خدمتگار ٿي گذاريندو آهي. ۽ دل ۾ سمجهي پيو ته سندس حمام سان نڪاح ته رڳو خلف کي دوکي ڏيڻ لاءِ هئو ۽ اهو ته هڪ بهانو هئو، جيئن ڪنهن طريقي سان حمام خلف جي چنبي کان آزاد ٿي سگهي. ان ڪري ڪيترن هفتن مهينن تائين ته رباح جي دل ۾ اهو وهڻ به نه آيو، ته ڪو حمام سندس زال آهي. اڳي رباح جو هڪ ڪم هئو رڳو خلف جي زمين ۽ مال جي سنڀال ڪرڻ ۽ هاڻي هن تي به ڪم هئا، زمين جي سنڀال سان گڏ حمام جي خدمت چاڪري ڪرڻ ۽ دل بهلائڻ.

جيتوڻيڪ خلف جي نظر ۾ رباح ۽ حمام پاڻ ۾ زال مڙس آهن. پر رباح ان رشتي کي وساري رڳو خادم مخدوم واري تعلق تائين اکتفا ڪئي هئي.

خيالن ۾ ڦيرو

جڏهن حمام جي دل ۾ هي خيال ڦرڻ لڳا ته ههڙي ڏکئي وقت ۾ رباح مون لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو آهي؟ جيتوڻيڪ هو هڪ حبشي غلام هئو. پر اڄ ته

هو آزاد آهي ۽ آءُ غلاميءَ ۾ گرفتار ۽ اهڙين حالتن ۾ رباح کان وڌيڪ ٻيو
ڪير آهي جيڪو منهنجو ائين قدر ڪري، خوش رکڻ جو اونور رکي؟
تڏهن حمام جي دل ۾ رباح لاءِ به محبت پيدا ٿي پوي ٿي. ۽ اها
محبت وڌندي ان حد تائين پهچي ٿي، جو حمام کي رباح جي هڪ منت
جدائي به ورهيه ٿو لڳي. هو چاهي ٿي ته رباح منهنجو خادم نه پر خاوند ٿي
رهي ۽ آءُ ان جي پيرن جي پٿي بڻجي رهان.

اڪين ۾ ٿي ويهه، ته ڇپر واري ڍڪيان،
توڪي ڏسي نه ڏيه، آءُ ڏسان نه ڪو ٻيو.

(شاه)

پر رباح جيڪو شروع ۾ ارادو ڪري حمام کي پنهنجي جهوپڙيءَ ۾
ولي آيو هو ان کان ڪيئن هٽي؟ هو پاڻ ۾ اهڙي جرات ڪيئن پيدا ڪري،
جو هڪ اميرزادي جي لائق پاڻ کي سمجهي؟

هلندي هلندي حمام جي دل ۾ وسوسا پيدا ٿين ٿا ته شايد رباح مغرور
آهي جو مون کي پاڻ جهڙو نٿو سمجهي. عشق است هزار بدگمانِي، يعني
گهڻي محبت ۾ ڪيئي وهر گمان پيدا ٿي پوندا آهن.

نيٺ حمام اهڙن جذبات جي وهڪرن ۾ لڙهي وڃي ٿي. سندس طبيعت
۾ ڪجهه ڦيرو اچي وڃي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن ملول ۽ مايوس گذارڻ لڳي ٿي.
پنهنجي ڪل خوشيءَ کي وساري، ماٺ ميٺ ۾ گذارڻ لڳي ٿي. سندس طبيعت
۾ ڪجهه چڙ پيدا ٿي پوي ٿي. حمام جي ان چڙ ۽ مايوسي کي ڏسي رباح
ويچارو دل ٺٽي دل ۾ سوچي ٿو ته مون کان الائي ڪهڙي ڪوتاهي ٿي آهي؟
شايد خدمت پوري نه ڪري سگهيو آهيان؟ رباح کي انهن ڳڻتن ڪندي ڪو
گهڻو وقت نه گذريو هو، جو حمام پنهنجي جذبات جو اظهار ڪري وجهي
ٿي.

حمام:- تنهنجون مهربانيون رباح! تون تمام سٺو سلوڪ هلئين پر
افسوس جو منهنجو توکي ڪوبه خيال نه آهي.....

رباح:- (نهایت عاجزيءَ سان) حمام! ڇو ڇو؟ مون کان ڪهڙي
ڪوتاهي ٿي آهي. جيئن تون حڪم ڪرين ٿي، آءُ ائين ڪرڻ ۾ خوشي ٿي
محسوس ڪندو آهيان. مون کي به تنهنجو خيال نه آهي ته ٻئي ڪنهن کي

هوندو؟

حمام:- توکي اها ته خبر آهي نه رباح ! ته تون آزاد آهين ۽ آءُ ٻانهي

؟.....

رباح:- نه، نه - ائين نه سمجه حمام ! آءُ به ته غلام هوس، اڃا به سال کن مس ٿيا آهن جو آزاد ٿيو آهيان.

حمام:- خير! اڄ تون آزاد آهين، ۽ آءُ اڄ ٻانهي آهيان، ۽ آزاد هر حال ۾ ٻانهن کان درجي ۾ مٿي آهي. پوءِ آءُ اهو نٿي سمجهي سگهان ته تنهنجي هيءُ عاجزي ۽ احساس ڪمٽري ڇو آهي؟ آءُ سمجهان ٿي ته، اڳتي آزادي شايد منهنجي نصيب ۾ ئي نه آهي. ان کان سواءِ توڻي ته خلف کان گهر ڪري مونکي نڪاح سان پاڻ وٽ آندو هو نه؟

رباح:- توکي مٿيان نه لڳي حمام، مون اهو نڪاح وارو مطالبو رکيو انڪري ڪيو هو، جيئن توکي ڏکڻ ڏاکڻن کان پري رکي سگهان ۽ ان بهاني کان سواءِ، مونکي ٻيو ڪوبه چارو نظر نه پئي آيو.

حمام:- آءُ ائين ڪونه ٿي چوان ته ائين تو چوڪيو؟ تنهنجون ڪيئي مهربانيون. پر آخر آهيان ته تنهن جي پوءِ ايترا ويڃا ڇو آهن؟ ائين چئي حمام پنهنجون نظرون شرم کان زمين ۾ کپائي ڇڏي ٿي. ٻئي طرف رباح جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي زمين تي ڪرن ٿا. ان ڏينهن ڄڻ حمام انهن ڳرن فرقن کي ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي هئي، جيڪي رباح ۽ هن جي وچ ۾ محسوس ڪيا پئي ويا.

حمام ۽ رباح ٻئي ڏاڍو خوش هئا. ٻنهي جي دلين مان احساس ڪمٽري ختم ٿي چڪو هو ۽ ٻنهي جي وچ مان فرق وارو فراق پري ٿي چڪو هو. هو پاڻ ۾ يڪجان دو قالب بنجي چڪا هئا.

خلف ۽ رباح جي ملاقات

خلف پنهنجي پنين ٻارن جي سنڀال لاءِ چڪر لڳائيندي، هڪ ڏينهن سرات ديهه واري ٻنيءَ تي آيو. پنهنجي ڪمدار رباح جي محنت، ايمانداري ڏسي ڏاڍو خوش ٿئي ٿو. سڀ ڪم مرضيءَ مطابق پورو هو. اُن ڄام، مال سوکو، زمينون سٺيون ڪمايل، مطلب ته سڀ ڪم ٺيڪ ٺاڪ هئو. ان ڏينهن خلف خوش ٿي ۽ رباح کي سندس سٺي ڪارڪردگيءَ سبب، انعام ۾

ڪجهه اٺ ۽ ڪجهه ٻڪريون ۽ ڪجهه زمين جي پيداوار ڏئي ٿو. ۽ خلف،
رياح کي خوش ڏسي مذاق ڪندي پڇي ٿو .

خلف:- رياح ! هت ته ويهه ! ٻڌاء ته توهان ٻنهي مان سنڍ ڪير آهي؟
ڪيترو وقت گذري چڪو آهي جو تون حمام سان نڪاح ڪري ان کي پاڻ
سان وٺي آيو آهين. پر توسان ڪو ننڍڙو ٻارڙو نظر ڪونه ٿو اچي؟

رياح خلف جي واتان سنڍ جو اکر ٻڌي دل ٿي دل ۾ چڙ محسوس
ڪري ٿو ۽ خلف کي ڪوبه جواب ڪونه ٿو ڏئي.

خلف:- (وري به ڪلندي ۽ مذاق ڪندي پڇي ٿو) ٻڌاء رياح ڇا ڳالهه
آهي. توهان ٻنهي ۾ ڪير؟

رياح:- (ڪاوڙ مان) توهان جو ان ۾ ڇا ويو؟

خلف:- رياح ! ان ۾ چڙڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. تون ته ڪشي آزد
آهين. پر حمام ته منهنجي ٻانهي آهي. ان جي ڳڻتي مونکي نه ٿيندي ته
ڪنهن کي ٿيندي؟

رياح:- (چڙمان) سائين ! اهي غلامي ۽ وارا مهڻا مونکي نه ڏيو.

خلف:- آءٌ مهڻو ته ڪونه ٿو ڏيان. مان ته دوستانه لهجي ۾ توکان
حال احوال ٿو پڇان. تون اجايو ٿو آبي کان ٻاهر نڪرين.

رياح:- افسوس جو مون کي اڄ ٿو معلوم ٿئي ته حمام توهان جي
ٻانهي آهي. ۽ ان جو اولاد به توهان جو سدائين ٻانهو ٿي رهندو.

خلف:- (عجب مان) چئبو ته توهان کي اولاد به آهي؟

رياح:- ها سائين ها ! اسان کي هڪ پٽ آهي.

خلف:- ڀلا حمام سان ڪيئن ٿو وقت گذري؟ مون وٽ ته چڻي آيو
هئڻ ته آءٌ حمام کان مال چارائيندس. ان کي تڪليف ۾ رکندس. ڪيئن ياد

آهي نه اهو وقت؟

رياح:- سائين ! ڪجهه دل ۾ ويچار ته ڪريو. حمام هڪ شهزادي

هئي. پر بدقسمتيءَ سان توکي هت اچي وئي ۽ ٻانهي ٿي وئي. وري ان کي
مون جهڙي ڪاري حبشيءَ سان پرڻايو ويو. اول ته حمام اهڙيءَ ذلت کي
مجبوراً برداشت ڪيو. پر پوءِ هو ان رشتي تي خوش ٿي وئي ۽ ان رشتي کي
هو پنهنجو پاڳ سمجهڻ لڳي. هاڻي آءٌ ان مصيبت زده شهزاديءَ تي ڪهڙا

ويهي ظلم ڪريان؟

خلف:- (ڪجهه مايوس ٿيندي) چئبو ته غلاميءَ سبب توهان ٻنهي مان، مان ۽ مرتبي وارو فرق ختم ٿي ويو آهي؟

رباح:- (مرڪندي) سائين ائين ته واقعي آهي غلامن ۾ ڪهڙو اوج نيچ جو فرق؟ اهڙا فرق ته ماڻهن پاڻ ۾ هٿ ٽوڪيا پيدا ڪري ڇڏيا آهن. ڪو پاڻ کي امير ٿو چوائي ته ڪوئي فقير، ڪو پاڻ کي صاحب ٿو سمجهي ته ڪو عاجز، ڪو پاڻ کي طاقتور ڏاڍو مڙس پائي ٿو ته ڪو ڪمزور ۽ بيوس لاچار، خدا ڄاڻي ته اهڙو انڌير الائي ڪڏهن ختم ٿيندو ۽ مساوات جي روشني الائي ڪڏهن ڇمڪندي؟

خلف:- تنهنجو عقل ته ٺيڪ آهي نه رباح؟ اهي ڪهڙيون ٿو ڳالهيون ڪرين، ڪهڙي اوندهه ڪهڙي روشني؟

رباح:- سائين! منهنجو عقل ٺيڪ آهي. ڏسو نه ڀلا! انسان ته سڀ انسان، پوءِ اهو انڌير نه آهي ته ٻيو ڇا آهي؟ جو هڪڙا ٻين کي پاڻ جهڙو ئي نه سمجهن، نه ته اصل ۾ اخلاقن ۽ عادتن ۽ عملن سبب ئي ماڻهن ۾ فرق هجڻ گهرجي. باقي ذات پات سبب پئسي ڏوڪڙ سبب انسانن ۾ فرق. اهو ته ظاهر ظهور انڌير آهي، ۽ ويهي ڏسجو ته اهڙو انڌير نيٺ ڊهندو.

خلف:- (هڪ تهڪ ڏيندي) رباح! تون ڳالهيون ته شاعرن واريون پيو ڪرين. اهڙيون ڳالهيون مونکي الائي ڇو؟ ٿڌيون وڻن؟ قريش نيٺ قريش ٿيندا، ٻيون هلڪيون ذاتيون انهن سان برابر ڪيئن ٿي سگهن ٿيون؟ چڱو! رباح! انهن ڳالهين کي ڇڏ، ٻڌاء ته پنهين جو نالو ڇا رکيو اٿئي ۽ مهاندا ڪهڙا اٿس.

رباح:- سائين! توهان کي اهڙيون ڳالهيون نه وڻن ته نه وڻن پر ياد رکجو، اهڙو زمانو اجهو آيو ڪي آيو. جو انسان ذات جي برابري جو آواز اٿندو ۽ منجهائن اوج نيچ جا ويڇا وسرندا. ٿي سگهي ٿو ته تون ۽ مان به اهڙو سونهري زمانو ڏسون. پر جيڪڏهن تنهنجا منهنجا ڏينهن ٻڄي آيا ۽ مري وياسين ته اهڙو زمانو تنهنجو پٽ امير ۽ منهنجو پٽ بلال ته ضرور ڏسندا.

خلف:- اهڙيون بيڪار ڳالهيون منهن جي آڏو نه ڪر. انهن جي ٻڌڻ لاءِ مون وٽ ٽائيم ڪونهي. آه تنهنجي محنت سان ڪيل ڪم کان ڏاڍو خوش ٿيو آهيان. مون اڳ ۾ قسم ڪيو هو ته حمامه کي ڪڏهن به آزاد نه

ڪندس. نه ته اڃا ۽ حمام ۽ تنهنجي پٽ بلال کي آزاد ڪري ڇڏيان ها، پر
قسم سبب هاڻي ائين نٿو ڪري سگهان. باقي تنهنجي پگهار اڃا کان وٺي وڌايان ٿو.

رباح:- چڱو ٿيو سائين! متان حمام کي آزاد ڪيو اٿو؟ ڇو ته هو
توهان سان جنگ لڙڻ آئي هئي. جيڪي لڙڻ وارا ماڻهو هئا انهن کي توهان
ڪجهه به ڪونه ڪيو. وڃان لکن جون جايون ڳوليندا پئي ويا ۽ هاڻي توهان
وٽ سموري ڏوهه جي ڏوهارڻ آهي ته حمام ئي آهي. ارمان آهي. ڪير ڪري ڪير پري؟

خلف:- اڃا ته رباح! ڏاڍو فيلسوف ٿو نظر اچين. چڱو وڃ ۽ وڃي
پنهنجي ڪم ڪار سان لڳ، پر ٻڌ اڳتي اهڙيون فلسفيانه
ڳالهيون ٻين آڏو متان ڪرين. انهن سان توکي نقصان رسندو. (۱)

رباح ۽ حمام ڪافي عرصي تائين نهايت مٿ محبت سان پنهنجي
حياتيءَ جا ڏينهن گذارڻ ٿا. هر تقدير تي راضي. ٿوري تي صبر ۽ جهجي تي
شڪر ڪندا رهن ٿا. کين اولاد به پٽ ۽ هڪ ڌيءَ آهي هڪ پٽ بلال جيڪو اڳتي هلي بلال
بانگي جي نالي سان سڏجي ٿو ۽ ٻيو پٽ خالد نالي سان اٿن جيڪو پڻ اسلام جي دولت سان
نوازي وڃي ٿو. سندن نياڻي بي بي غفران به حضور جن تي ڪلمون پڙهي مسلمان ٿي هئي.

رباح ۽ حمام ته خير خوبيءَ سان پنهنجي زندگيءَ جا ڏينهن پورا
ڪري راه رباني وٺي وڃن ٿا، ۽ پٺيان پنهنجي اولاد کي خلف جي ٻنين جي
سنيال لاءِ ڇڏي وڃن ٿا. هوڏانهن خلف به پنهنجي حياتي پوري ڪري مري
وڃي ٿو ۽ پٺيان اميه ۽ آبي به پٽ ڇڏي وڃي ٿو.

رباح ۽ خلف ته سوجهري وارو وقت ڪونه ڏٺو. پر ٻنهي جي اولاد کي
اهڙو متبرڪ نظارو ڏسڻ به آيو. رباح جي اولاد سياڳ وارو پاسو اختيار
ڪيو. حضرت رسول الله ﷺ جن جي شفقتن ۽ مهربانين ۾ رهي جنتي بنيا.

ٻئي طرف خلف جي اولاد نياڳ وارو پاسو اختيار ڪري حضور ﷺ ۽
سندس آندل دين اسلام جي مخالفت ڪري پاڻ کي دوزخ جي آڙام ۾ اچليو.

ڏات نه آهي ذات تي جو وهي سولهي،

آريون ابوجهن جو، سپڙ ڄام سهي،

جو راءِ وٽ رهي، تنهن جيڪي تان نه ٿئي.

(شاه)

بلال امير جو غلام

مڪي جي ماڻهن جي حياتي بس ائين راند روند وانگر بي مقصد پئي گذري. رات ڏينهن رڳو ڳاڻڻ وڄائڻ، نشن پٽڻ، عيش عشرت ۾ گذارڻ ٿا. هنن کي هن حياتيءَ جي خبر آهي. ان جي ٺاه ٺاهه لاءِ سوچڻ ڄاڻڻ ٿا، رات ڏينهن، جهڙ مينهن ۾ هن حياتي جي سٺي گذارڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڪرڻ ڄاڻڻ ٿا، پر آخرت کان بلڪل نا واقف آهن. مڪي وارا مرڻ کي مڃين ٿا، پر مرڻ کان پوءِ وري جيئري ٿيڻ ۽ حساب ڪتاب کي نٿا مڃين. هنن جي حياتيءَ جو مقصد رڳو ڳاڻڻ پيئڻ، کيڏڻ ڪڏڻ آهي. هو ڪمائڻ ته ڄاڻن ٿا پر حلال ۽ حرام جو فرق نٿا ڄاڻي سگهن، هو اولاد کي ڄڻڻ ۽ نپائڻ ته ڄاڻن ٿا. پر انهن تي شفقت ۽ رحم ڪرڻ نٿا ڄاڻن. الله تعاليٰ جون نعمتون ته حاصل اٿن پر ان الله جي وحدانيت (هيڪڙائي) جي ڄاڻڻ کان صفا ڪورا آهن.

ڪو هبل جو پوڄاري آهي ته ڪو عزتي آڏو آڻ مڃيو، مٿو ٽيڪيو ويٺو آهي. ڪو آساف کان دعا گهري رهيو آهي، ته ڪو نائل آڏو سڪائڻ باسڻ ۾ مشغول آهي. مطلب ته مڪي جي مشرڪن جو ڏينهن به ائين بي فائدو گذري ٿو ته سندن رات به ائين بي مقصد گذري ٿي.

اهڙن ڏينهن مان هڪ ڏينهن جو صبح اڃا مس شروع ٿئي ٿو، سج ڪني ڪڍي. مڪي جي بزارين تي روشنيءَ جا ڪرڻا پون ٿا. آهستي آهستي شهر ۾ ڇهل پهل ٿيندي وڃي ٿي. هر ڪو ماڻهو پنهنجي پنهنجي ڪم تي وڃڻ جي تياري ۾ رڌل آهي. ايتري ۾ خلف جو پٽ امير وڏيون وڪون ڪڏندو ڪعبه الله شريف ڏانهن اچي رهيو آهي. سندس پويان هڪ ڊگهي قد وارو نوجوان سنهي جسم ۽ هلڪڙن ڳلن وارو گهاٽن ۽ گهنڊيدار وارن، ٿلهن چپن وارو ماڻهو، يعني امير جي پيءُ جي ملڪيت مان کيس حصي ۾ آيل غلام، رباح جو پٽ بلال اچي رهيو آهي.

جڏهن اميه جي نظر ڪعبه الله تي پوي ٿي تڏهن ڪعبه جو ادب ڪندي
 آهستي آهستي هلي ٿو. ۽ پنهنجي پويان ايندڙ بلال کي سڏ ڪري چوي ٿو.
 اميه:- بلال او بلال

بلال:- جيءُ چوان.

اميه:- آه سمجهان ٿو ته گذريل سال وانگر، هن سال به توهان جو
 سفر سٺو ڪامياب ٿيندو. تون هونئن به ڀلي ڀاڳ وارو ماڻهو آهين. مون ته
 ڀڃو آهي ته ٻيا ماڻهو به ان ڪوشش ۾ آهن ته واپار لاءِ پنهنجو سامان سڙو
 تنهنجي قافلي سان گڏ موڪلين. جيئن اهي به گهڻو نفعو ڪمائي سگهن، پر
 پر بلال! جيڪڏهن توهان جو سفر ڪامياب نه ٿيو ته پوءِ

بلال:- (اميه جي ڳالهه اڌ ۾ ڪٽيندي) سائين ائين نه چؤ. سڻائي وائي
 ڪڍو، اسان جو سفر سٺو ڪامياب ٿيندو. وڏو نفعو ٿيندو، جيئن پر سال ٿيو
 هو ۽ اسان جو قافلو به ڄاڻ تيار ٿيو.

اميه:- اسان جي خاندان مان توسان ڪير به گڏ نه هوندو. سموري
 ذميواري تنهنجي هوندي. ڦڙتائيءَ سان هلجانءِ. سامان سوچي سمجهي نيڪال
 ڪجانءِ.

ائين ڳالهيون ڪندي ڪعبه الله ۾ پهچن ٿا، جتي چڱن مڙسن جي
 ڪچهري اڳ ۾ ئي لڳي پئي هئي.

اميه:- چڱو بلال تون سفر جي باري ۾ هبل بت وٺ وڃ ۽ ان سان
 مشورو ڪر. ته سفر تي وڃڻ گهرجي ڪين نه؟ ۽ هبل وٽان ٿي، مون سان
 هت هن ڪچهريءَ واريءَ جاءِ تي اچي ملجانءِ.

بلال:- حاضر، ائين ئي ڪريان ٿو. (۱)

هبل بت

هڪ دفعي حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي هڪ صحابيءَ اڪثر بن
 الجون الخزاعيءَ کي سڏي فرمايو ته اي اڪثر مون (معراج واري رات)
 عمرو بن لحي بن قمعہ کي دوزخ ۾ ڏٺو، سندس آندڙا پيٽ کان
 ٻاهر نڪتل هئا ۽ عمرو انهن کي گهلي رهيو هو. ۽ عمرو بن

لحلي (۱) صفا تنهنجي مهاندي هئو. (۲)

حضرت اڪثر رضي الله عنه پڇيو ته سائين! آءُ جو ان دوزخيءَ جي مهاندي آهيان ته مونکي ڪو نقصان ته ڪونه پهچندو. پاڻ فرمايائون ته هر گز نه. هو ڪافر آهي ۽ تون پڪو مسلمان آهين. (۳)

حضرت رسول الله ﷺ جن فرمايو ته اهو عمرو بن لحي ئي هيو جنهن سرزمين حجاز ۾ حضرت اسماعيل عيله السلام جي توحيد واري دين کي بگاڙي اتي بت آندا.

عمرو بن لحي مڪي کان سفر ڪري شام پهتو. اتي هن عماليق قوم جي ماڻهن کي ڏٺو ته اهي بتن جي پوڄا ڪري رهيا هئا. عمرو بن لحي انهن پوڄارين کان بتن جي باري ۾ پڇيو، جن ٻڌايس ته اسان بتن جي پوڄا پاڻ ڪندا آهيون، انهن کان مينهن وسائڻ لاءِ دعا گهرندا آهيون ته مينهن وسندو آهي ۽ ٻين معاملن ۾ به انهن کان مدد گهرندا آهيون، ته هو اسان جي مدد ڪندا آهن.

عمرو بن لحي انهن عماليقي پوڄارين کان هڪ بت گهريو. جيئن هو اهو بت کڻي حجاز جي زمين ڏي اچي ۽ اتي به بتن جي پوڄا شروع ڪرائي. عماليقي پوڄارين عمرو کي هڪ بت پٿر جو ڏنو جنهن جو نالو هبل هئو. عمرو بن لحي اهو بت آڻي مڪي ۾ ڪنهن جاءِ تي کوڙي ماڻهن کي هبل جي پوڄا ڪرڻ ۽ هبل جي عزت ڪرڻ جو حڪم ڪيو. (۴)

حجاز ۾ بتن جي پوڄا هبل سان شروع ٿي پر ان کان پوءِ به جيڪي بت مڪي ۾ ٺاهيا ويا ۽ کوڙيا ويا اهي سڀ هبل کان ننڍا هئا. اڳتي هلي هبل کي ڪعبه الله جي وچ ۾ کوڙيائون. جيڪو ڳاڙهي عقيق جهڙي پٿر مان ماڻهوءَ جي شڪل تي ٺهيل بت هيو. جنهن وقت عمرو بن لحي هبل بت قريش وٽ کڻي آيو هو ان وقت هبل جو سڄو هٿ ڀڳل هو. پوءِ قريشي ڪاريگرن هڪ سون جو هٿ ٺاهي ان ڀڳل هٿ واري جاءِ تي لڳايو هو ۽

(۱) عمر اکر جي پٺيان واو ايندو ته عين کي زير ڏئي عَمَرُ پڙهيو. جيڪڏهن واو نه ايندو ته عين کي پيش ڏئي عَمَرُ پڙهيو.

(۲) عمرو بن لحي جو مهاندي هي هيو. قد جو چوٽو، رنگ ڳاڙهو، اکيون شيريون.

(۳) سيرة ابن هشام جلد اول (۴) سيرت ابن هشام جلد اول

مشرڪن هبل جي هٿ ۾ ڪجهه تير ڏنا هئا جن سان ڪٽا وجهندا هئا.

بلال هبل آڏو

اميہ جي حڪم سان بلال هبل وٽ پهچي ٿو. پر هن جي پهچڻ کان اڳ ئي، هڪ مرد ۽ ان جي زال، پنهنجي هڪ ٻار کي هنج تي کنيو ان لاءِ بيٺا آهن. جيئن هبل فيصلو ڏئي ته ڇا اهو هنج وارو ٻار واقعي ان مرد جو صحيح پٽ آهي ڪين نه؟ ٻنهي زال مڙس جي چوڌاري رونشي ڪوڏين جو چڱو خاصو ميڙ ان انتظار ۾ بيٺو آهي، جيئن ڏسن ته هبل ڪهڙو ٿو فيصلو ڏئي. بلال به في الحال ته انهن ماڻهن سان بيهي سموري ڪارروائي ڏسندو رهي ٿو.

هڪ طرف هبل جو مجاور ڦڙتيءَ سان تيرن هلائڻ (ڪٽڻ وجهڻ) ۾ مشغول آهي، ته ٻئي طرف اهو مرد ۽ عورت ٻئي سخت پریشانيءَ ۾ بيٺا آهن، ته متان ٻار جو نسب صحيح نه نڪري ۽ لوڪ آڏو لڳي نه ٿيڻو پوي، البت مرد کان وڌيڪ پریشاني ان پوڄارڻ ماڻيءَ کي آهي. ٻنهي جي نرڙ تي پگهر جا ڦڙا هڪ ٻئي پٺيان ٺهي ۽ ٽمي رهيا هئا. سندن منهن جو رنگ هر هر منجتي رهيو هو. هبل جي مجاور تيرن کي ڦيرائي هڪ تير ڪڍي پڙهن لڳو تير تي لکيل هو ”منڪر“ (معنيٰ ته اهو چوڪرو توهان ٻنهي مان آهي) مجاور اهو تير وارو اکر ٻين ماڻهن کي ڏيکاريندي انهن ٻنهي مرد عورت کي مبارڪ پڻ ڏئي ٿو. اهڙي واڌائي ٻڌندي ئي مرد جو منهن خوشيءَ سبب بهڪي پيو. عورت به خوش ته ڏاڍو ٿي، پر مڙس کي ڏوراپي واري نظر سان ڏسندي اشارن سان ڄڻ چئي رهي هئي ته، ڏٺي خاوند! اسان جي اله ڪيئن نه حق جو فيصلو ڏنو، تون خواهه مخواهه مون تي الزام مڙهين پيو، پر نيٺ ستيءَ جتيءَ جو سيل شرم اله هبل ثابت ڪيو.

ان ڪٽي کان پوءِ ٻيا ماڻهو ته ڇڙو ڇڙ ٿي ويا، پر مجاور وٽ بلال اڃا بيٺو رهيو. ڇو ته هو آيوئي هبل کان فيصلو ڪرائڻ هو، ته هو سفر تي وڃي يا نه؟

بلال آهستي آهستي هبل جي مجاور جي صفا ويجهو اچي ٿو. ڪجهه نذرانو آڏو رکندي، دل جو احوال ٻڌائي ٿو. آءُ اميہ جو غلام بلال آهيان. اسان شام ملڪ ڏي سفر لاءِ سانباها پيا ڪريون. هي ٿورو گهڻو نذرانو به

آندو اٿس، ان لاء ته جيئن اسان تي هبل شفقت جي نظر وجهي ۽ اسان جي سفر حضر ۾ سنڀال ڪري، اسان جو سفر خير خوبيءَ سان پورو ٿئي، مهرباني ڪري مونکي هبل کان توهان پڇي ڏيو ته ڇا آءُ ان تيار ٿيل قافلي سان شام وڃان يا نه؟

مجاور اول ته نئين آيل گراهڪ (بلال) تي هڪ سرسري نظر وجهي ٿو. ۽ سوچي ٿو ته هي ته ڪٿي غلام آهي پر موڪليو ته امير اٿس، اهو ته سڀني آسامي آهي. هن مان ڪجهه سبيل ڪرڻ تيل نڪري سگهي ٿو. اهو سوچيندي بلال جا ڏنل پئسا کيسي ۾ سانڍي، تير ڦيرائيندي ڪجهه هٿ نات ڪندي، ڪيڏڪيڏندي، هڪ تير ڪڍي ٿو ۽ بلال کي ٻڌائي ٿو ته: بابا! سفر تي نه وڃجانءِ ڇو ته هن تير تي لکيل آهي ”لا“ معنيٰ نه. يعني سفر ٺيڪ نه آهي. بلال، اهو ٻڌندي ئي ڏاڍو مايوس ٿي ويو. ڀلا سفر جي هيڏي تياري ۽ هيڏو شوق ۽ هبل وري چوي ٿو ته سفر نه ڪر، بلال منجهي بيهي ٿو رهي ته ڇا ڪري؟ ڪڏهن سوچي ٿو ته هبل جي فيصلي کي ڪڍ ۾ هتي سفر تي هليو وڃان، ته ڪڏهن ٻي ڪا اٽڪل سوچي ٿو. پر اڃان ڪنهن به فيصلي تي پهتوئي ڪونه ته هبل جي مجاور ڳالهائون. ابا! ڳڻتيون ڇو ٿو ڪرين آءُ ٿو توکي صلاح ڏيان، تولا بهتر ائين ٿيندو جو تون اله هبل آڏو ٻيهر ڪجهه نذرانو رک. من هبل توتي راضي ٿي پوي ۽ توکي سفر جي اجازت ڏئي. بلال ائين ڪيو ۽ هن کي مجبوراً ائين ئي ڪرڻو پيو ڇو ته هن کي ٻي ڪا اٽڪل في الحال سمجهه ۾ نه پئي آئي.

مجاور ٻئي دفعي به نذراني وارا پسا وٺي اڳين پئسن سان گڏ هٿيڪا ڪري. وڏي هوشياريءَ سان تيرن کي هلائي هڪ تير ڪڍي ٿو. تير تي لکيل اکر تي نظر وجهي، بلال کي ٻڌائي ٿو ته: ابا مبارڪ هجي، هبل توتي راضي ٿيو آهي. اجهو هي ڏس، هن تير تي لکيل آهي ”نعم“ معنيٰ هاڻو يعني تون ڀلي سفر تي وڃ. بلال في الحال ته ڏاڍو خوش ٿيو. پر وري سوچڻ لڳو ته هڪ دفعو هبل ناڪار ڪئي ۽ هڪ دفعو هاڪار. اهو به پڪو فيصلو نه ٿيو. ان ڪري وري به ڪجهه پئسا ڪڍي مجاور کي ڏيندي چوي ٿو. ته سائين اجهو! هي نذرانو وٺو ۽ تير به ڪڍو وجهي ڏسو.

مجاور ڏاڍو خوش ٿيو. پئسا کيسي ۾ رکي، تيرن کي هلائي ساڳيو تير

هاڪارو وارو ڪڍي بلال کي ٻڌائي ٿو، ته بابلا! تون ڀلي سفر تي وڃ. هبل توکي خوشيءَ سان موڪل ڏئي ٿو. چڱو! سڀ سٺايو، بلال ته خوشيءَ ۾ نه پئي ماڻيو. ڇو ته هو بنا روڪ ٽوڪ جي سفر تي وڃي سگهيو پئي ۽ هبل جو مجاور به ڏاڍو خوش هو جو هڪ ئي گراهڪ ۲ دفعا هن جي ڪيسي کي گرم ڪيو هو. بلال هبل وٽان نڪري سڌو اميه سان انجام ڪيل جاءِ تي ملي ٿو ۽ کيس سفر متعلق وڌل ڪٿن جي پيرائتي خبر ڏئي ٿو. (۱)

بلال شام جي سفر تي

قريش جي واپار وارو قافلو مڪي کان ٻاهر نڪتو. قافلو جيئن ته تمام وڏو هئو، ان ۾ ڪيئي واپاري ۽ واپارين جا عيوضي ۽ انهن جا غلام، قافلي سان ويٺا هئا، ان ڪري قافلي کي رخصت ڪرڻ لاءِ ڪيئي شهري نڪري ٻاهر آيا. ان قيمتي سامان واري قافلي کي روانو ڪري، تيسين بيهي ڏسڻ لڳا. جيسين اٺن جي قطار نظرن کان غائب ٿئي.

قافلي جي حفاظت لاءِ ڪيئي محافظ گهوڙن تي چڙهيل، هٿيار پنهور پاتل، چڪرن لڳائڻ ۾ مشغول ٿي ويا، ڪي ماڻهو قافلي جي منڍ ۾، ڪي اٺن جي قطار جي پويان ۽ ڪي محافظ وري پاسن سان هلي رهيا هئا ۽ بلال به انهن ماڻهن سان گڏ آهي جيڪي قافلي جي آڏو آڏو هلي رهيا آهن.

بلال رکي رکي سريلي آواز سان ڪجهه شعري سفر جي موافقت وارا بيت، ڏوهيڙا جهونگاري پيو. ۽ پنهنجي مٿي سرسان ڳايل عربي شعرن سان ڀر پاسي وارن کي ڏاڍو لطف پئي وٺرايائين.

ڪندي پنڌ پهاڙ جو مادر آءُ مئي،

پر ڪڏهن ڪانه سئي، ته ڪاسگهي ملي سڄڻين.

(شاه)

ڪڏهن پاڻ ۾ ٻيون زماني جون ڳالهيون به ڪندا پئي آيا. پر جڏهن به بلال الوميان جو آواز آلا پيو پئي، ته سڀئي مسافر پنهنجون ٻيون ڪچهريون ڇڏي هن جي سريلي آواز ٻڌڻ لاءِ خاموش ٿي پئي ويا.

قافلو هلندي هلندي، هڪ ڏينهن سانجهيءَ مهل اچي شام ملڪ جي

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

هڪ شهر وٽ پهتو. شهر جي ٻاهران اٺن جو سامان سڙو لائو ويو. ڪي مسافر کاڌي پيتي جي تياريءَ ۾ لڳي ويا ۽ ڪي اٺن ۽ گهوڙن جي گام هٿ ڪرڻ لاءِ هيڏي هوڏي جهوتون ڏيڻ لڳا ۽ ڪي وري سامان وٽ چوڪيدار بنجي ويهي رهيا. انهن چوڪيدارن ۾ ابوبڪر بن ابي قحافه به آهي ۽ بلال سامان سڙو ٺاهي رکي ڪيڏانهن نه ڪيڏانهن وڃڻ لاءِ سوچي رهيو هو، ته ابو بڪر رضه سڏ ڪري بلال کي پنهنجي ڀر سان ويهاري چوڻ لڳو.

بلال! تنهنجو سر ته واهه جو آهي. مونکي اڳي ته خبر ئي ڪانه هئي ته ڪو تون ايڏو سريلو ڳائيندو به آهين. يار! تو اصل سفر جو ٿڪ ئي لاهي پئي ڇڏيو. سر سنو به هڪ قدر تي ڌات آهي. اسان اڳي به شام جي سفر تي ايندا آهيون. پر پنڌ ڏاڍو گهڻو نظر ايندو آهي ۽ هن دفعي تنهنجن سريلن ڪلامن ۽ ڪافين، بيتن ۽ ڏوهيڙن جن مفاصلوئي گهٽائي ڇڏيو. ان ڏينهن ئي حضرت ابوبڪر بلال سان ايترو گهرو ٿي دوستانه ڳالهه ٻولهه ڪئي هئي، يا هيئن ڪئي چئجي ته ٻنهي جي دوستي ان ڏينهن کان ئي شروع ٿي هئي.

صبح ٿيندي ئي قافلي وارن سودو سلف ڪپائڻ شروع ڪيو. ٻن ٽن ڏينهن ۾ سمورو سامان ڪپائي ڇڏيائون ۽ قريشي قافلي وارا ائين محسوس ڪري رهيا هئا، جن هميشه کان هن دفعي هنن کي وڌيڪ نفعو حاصل ٿيو هو. واپسيءَ کان اڳ ڪجهه اتان جون شيون خريد ڪري موٽڻ جي تياريءَ ۾ لڳي ويا. صبح سوڀر قافلو مڪي ڏي هلڻ لاءِ روانو ٿئي ها. پر سج اڀرڻ کان اڳيئي ابي بڪر بن ابي قحافه رضه قافلي وارن کي ترسايو. جيئن هو اڃا ڪم ڪار لاهڻ لاءِ ٿورڙو وقت رهندو. اتي بلال کانئس پڇي ٿو.

بلال:- دوست وري ڪيڏانهن سنڀريا آهيو. ڇا ڪو رات ۾ ئي ڪم ياد آيو اٿو ڇا؟

ابوبڪر:- هيڏي هن طرف هڪ بحيرا نالي راهب آهي. ان ۾ ڪم اٿر ٿورو ان وٽان ٿي اچان، ته اڄ جو اڄ ئي هلون ٿا.
بلال:- ڇو؟ ڇا ٻيو ته خير آهي نه؟

ابوبڪر:- مڙئي خير آهي. ان راهب کان ڪا ڳالهه پڇي اٿر.
بلال:- اهڙي ڪا مخفي ڳالهه آهي ڇا؟ ۽ وري اها ڳالهه توکي ياد به

رات آئي آهي؟

ابوبڪر:- مون اڃ رات هڪ خواب لڌو آهي. ان خواب جو تعبير راهب کان پڇندس.

هلال:- پوءِ ڀلا هڪ کان به ڇڻا چڱا آهيون. آءُ به هلاڻ ۽ ڏسان ته ڪهڙو آهي راهب. ڪين ڪا مخفي ڳالهه آهي ۽ اهڙو خواب آهي جو مون کي ٻڌائڻ جهڙو نه هجي؟

ابوبڪر:- اهڙي ڪا ڳالهه نه آهي تون ڀلي هل. ٻئي ڇڻا گڏجي راهب ڏي روانه ٿين ٿا.

راهب بحيرا ڪير هو؟

اڳئين زماني ۾ شام ملڪ ۾ حو ران نالي هڪ ضلعو هو. ان ضلعي ۾ هڪ گرجا هئي، جيڪا موصل کان شام ويندڙ وڏي رستي تي هئي. ان گرجا ۾ بحيرا نالي هڪ عيسائي مذهب جو وڏو عالم رهندو هو. هو نه رڳو عالم هئو، پر با عمل زاهد عابد پڻ هئو. ان کي وڏڙن کان توريت ۽ انجيل جا تمام پراڻا نسخا مليل هئا. هو نجوميت جي علم جي سٺي ڄاڻ رکندو هو. عيسائي هجڻ جي باوجود حضرت عيسيٰ عليه السلام کي خدا، يا خدا جو پٽ ڪري ڪو نه مڃيندو هو. پنهنجي گرجا کان ٻاهر گهٽ نڪرندو هو. قريش جا قافلا شام ڏي ويندي اتان لنگهندا هئا ۽ راهب سان ملڻ گرجا ۾ ويندا هئا ته بحيرا انهن کي توحيد جي تبليغ ڪندو هو. بتن جي پوڄا کان جهليندو هو. ان راهب جو هڪ شاگرد مذهب نالي به هئو ۽ ڪجهه سال ته ان وٽ حضرت سلمان فارسي به پڙهڻ لاءِ رهيو هو. (۱)

اهو بحيرا راهب ساڳيو آهي جنهن رسول الله ﷺ جن جي سندن شام واري سفر وقت دعوت ڪئي هئي. جنهن وقت رسول الله ﷺ جن جي عمر مبارڪ ۱۲ سال کن هئي ۽ پاڻ پنهنجي چاچي ابوطالب سان گڏ شام جي سفر تي ويا هئا. جڏهن قافلو بحيرا جي گرجا وٽان لنگهندي گهڙي کن ساهي پئڻ لاءِ رستي جي ڪپ تي ترسيو هو ۽ بحيرا هڪ عجيب نظارو ڏسي گرجا کان ٻاهر آيو هو ۽ سڄي قافلي وارن سان ڪيڪار ۽ خوش مرحبائي ڪري سندن دعوت جهلي هئائين. (۲)

(۱) محمد رسول الله ص ۵۶

(۲) سيرت ابن هشام جلد اول

خواب جو تعبير

حضرت ابو بڪر رضه ۽ حضرت بلال ٻئي جڻا گڏجي صبح جو ساڃهر ئي ان بحيرا راهب وٽ پهچن ٿا. خوش خير و عافيت کان پوءِ گفتگو شروع ٿئي ٿي.

راهب:- ابا ڪريو خبر ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟

حضرت ابو بڪر رضه:- سائين مون رات هڪ خواب ڏٺو ته: هڪ نهايت روشن ۽ چمڪندڙ چنڊ مڪي معظمه جي مٿان اڀري، سڀني جاين کي روشن ڪري رهيو آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ، اها سموري روشني سميتجي، منهنجي گهر ۾ آئي آهي. (۱)

ان خواب جو تعبير پڇڻ آيا آهيون.

راهب بحيرا:- تون ڪٿان آيو آهين؟

حضرت ابو بڪر رضه:- مڪي شريف کان.

راهب:- تون ڪهڙي قبيلي مان آهين؟

حضرت ابو بڪر رضه:- آءٌ قريش قبيلي مان آهيان.

راهب:- تون ڏندو ڪهڙو ڪندو آهين؟

حضرت ابو بڪر رضه:- آءٌ واپار ڪندو آهيان.

راهب:- جيڪڏهن الله تعاليٰ تنهنجي خواب کي سچو ڪيو ته پوءِ تنهنجي قوم مان هڪ نبي پيدا ٿيندو ۽ تون ان پياري پيغمبر جو سندس حياتيءَ ۾ ئي وزير ٿي رهندين ۽ ان جي رحلت کانپوءِ تون ان جو خليفو مقرر ٿيندين.

بلال:- (راهب کان سوال ڪندي) سائين اهو نبي ڇا ٿيندو آهي؟

راهب:- اهو الله تعاليٰ طرفان پيغام آڻيندو آهي. ۽ الله تعاليٰ ان کي ماڻهن جي هدايت لاءِ موڪليندو آهي.

بلال:- ڇا ان کي قبل موڪليندو ڪين لات، غزي ڪين اساف ڪين اڃا ڪو ٻيو، ڪعبي ۾ رکيل الهن مان اله ان کي موڪليندو؟

راهب:- بلڪل نه، ان پيغمبر کي زمين ۽ آسمانن جو پيدا ڪندڙ الله تعاليٰ موڪليندو. هي قبل ۽ غزي وغيره ته ماڻهن ٺاهيا آهن. اهي الله ٿورو ئي آهن.

(۱) ازاله الغما ص ۲۲

בלال:- ڀلا اهو نبي سڳورو ڇو ايندو؟

راهب:- نبي سڳورو ماڻهن کي اڪيلي الله جي عبادت ڪرڻ جو حڪم ڏيندو ۽ مٿين ماڻهن کي ڳنڍڻ جو حڪم ڪندو. هو بتن کي پاڻ به پيچندو ۽ پيچڻ جو حڪم به ڪندو.

בלال:- (گهٻرائجي حيرت مان) ڇا هو انهن سمورن بتن کي پيچڻ جو حڪم ڪندو جن کي ماڻهو پنهنجو حاجت روا سمجهن ٿا؟

راهب:- هاڻو هو سڀني بتن کان مڪي شريف کي پاڪ ڪندو. حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت بلال رضه ٻئي جڻا راهب کان موڪلائي واپس قافلي ۾ اچن ٿا. قافلي وارن کي اڳيئي هنن ٻن جو انتظار هو. سو جلدي ئي قافلو مڪي ڏانهن واپس وريو. (۱)

بلال جي خيالن ۾ وڳوڙ

شام جو سفر پورو ڪري قافلو مڪي ۾ پهتو. هر ڪو قافلي وارو گهر وڃڻ کان اڳ ڪعبه الله ڏانهن اچي ٿو. جيئن ڪعبي ۾ رکيل بتن جو شڪريو ادا ڪري. سندن عقيدتي مطابق بتن جي دعائن سان هنن جو سفر ڪامياب ۽ نفعي وارو ٿيو هو. ڪي اهڙا به هئا جيڪي بتن آڏو اچڻ کان اڳ ئي پنهنجي گهرن ڏانهن راهي ٿين ٿا. پر بلال جيڪو هبل جي موڪل سان سفر تي ويو هو. اهو هبل آڏو شڪريو ادا ڪرڻ لاءِ تڪڙو تڪڙو ڪعبه الله ڏانهن اچي ٿو. هو به ٻين سان گڏ بتن آڏو بيٺو شڪرانو ادا ڪرڻ لڳو. پر اڄ هن جي دل کي اهو اطمينان، اهو سکون حاصل نه آهي، جيڪو، اطمينان هو اڳ ۾ بتن آڏو بيهندي محسوس ڪندو هو. بلال زبان سان ته هوريان هوريان شڪرانه جا اکر اچاري ٿو. پر اڄ هن جي طبيعت ۾ اها عاجزي ۽ نمستي ۽ بتن لاءِ اها عزت نه آهي، نه وري هن کي اڄ بتن لاءِ اڳئين وانگر خوش اعتقادي ٿي آهي.

ڪڏهن ڪڏهن بلال ٻين ماڻهن جي عاجزي ۽ بتن آڏو آه و زاري ۽ نمائائي ڏسي دل ۾ خيال ڪري ٿو ته اڄ مون کي الائي ڇا ٿيو آهي؟ متان منهنجي ان بي رخيءَ کي ڏسي بت مون تي ناراض نه ٿي پون ۽ مون کي ماري نه وجهن؟ يا منهنجو ڪو عضوو نه پيچي وجهن. آءُ جو بتن کان دل ۾ باغي

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

ٿيندو ٿو وڃان متان ٻيو ڪو نقصان نه ڪن؟

پر وري پاڻ سڀيالي سوچي ٿو ته هي ته اسان جهڙن ماڻهن جي هٿ جا ٺهيل بت آهن. اهي پنهنجي حفاظت به نه ڪري سگهندا. هو اڃا اسان جا محتاج آهن. وري راهب وارا اکر ياد ڪري سوچي ٿو ته جڏهن الله جو موڪليل نبي هنن کي ڀڃندو، ان وقت هو پنهنجي حفاظت ڪرڻ کان به عاجز هوندا. ته پوءِ مون کي ڪيئن نقصان رسائي سگهندا؟

بلال جو نفس بلال کان سوال ڪري ٿو. هي هيترا سارا راج ماڻهن جا، بتن کي پوڄين ٿا، اهي سڀ چريا آهن ڇا؟ هي ڪو اڪيلو آهي ڇا؟ جيڪو بتن جي آڏو بيهي ٿو؟ اهڙو خيال بلال جي دل ۾ اچي ٿي مس ٿو ته پاڻ کي پاڻهي جواب ڏئي ٿو. ماڻهو ته هونئن به رُونشي ڪوڏيا هوندا آهن. هڪڙا جو ٻين کي بتن جي اڳيان جهڪيل ڏسن ٿا ته پوءِ ريس تي هوبه جهڪيو پون ٿا. نه ته انهن پوڄارين وٽ بتن جي عزت احترام لاءِ ڪو دليل نه آهي.

بلال وري سوچي ٿو ته: آءٌ ته پرائو بد هگير غلام، منهنجو پيءُ به غلام هئو ۽ منهنجي امڙ به ٻانهي هئي. آءٌ ته چٽيوئي بتن واري ماحول ۾ ويو آهيان. هتي ته ڪشي هبل ۽ عزتي آهي پر جيڪڏهن بالفرض نانائي ۽ ڏاڏائي ملڪ حبش ۾ هجان ها ته اتي ٻيا ڪي معبود هجن ها ٻيو ڇا؟

اهي وهمو لوڙيندو، بلال ڪمبي مان نڪري اميه وٽ پهچي. واپار وارو سمورو سامان اميه جي حوالي ڪري پاڻ پاسي تي بيهي نمائائيءَ سان ڪنڌ هيٺ ڪري ٿو، جن انتظار ۾ هئو ته اجهو ٿو اميه يا ڪو ان جو ڀاتي بلال جو شڪرانه ادا ڪري ۽ هن کي رڳي زبان جي شاباس چوي. ڇو ته آخر بلال هيڏي ساري سفر تان موٽيو هو. ۽ چڱي خاصي نفعي سان موٽيو هو.

پر اميه ۽ اميه جا ڀاتي نئين آيل سامان جي ڏسڻ ۾ ڳولا ڦولا ۽ ونڊڻ ورهائڻ ۾ اڏو ته مشغول ٿي ويا، جو بلال ته هنن کي ياد به نه آيو. ۽ ڪنهن به بلال کي شاباس جا به اکر نه چيا جن سان بلال جو سفر وارو ٿڪ لهي ها، خوش ٿئي ها.

بلال اميه وارن وٽان ڏکائيل ٿي ٻاهر نڪتو. ٿورو ڀيرو ويهي وهر ولوڙڻ لڳي ٿو. ڪاش آءٌ به آزاد هجان ها. ڪنهن جو غلام نه هجان ها. هاڻي ته رڳو پرائي وس آهيان، جڏهن ڪو حڪم ٿئي هو پورو ڪري. ۽ ان

کان سواء هن لاء ٻيو ڪو چارو ئي نه آهي. بلال سوچي ٿو. ته شايد سڄي حياتي ائين ئي گذارڻي پوندي جو پنهنجي مالڪن جي ڪن سان ٻڌان ۽ سندن زبان سان ڳالهائين. سندن معبودن جي پوڄا ڪريان. سدائين سندن ٻيلپو ڏيندو رهان. صحيح يا غلط هجي. ها ڀر ها، ملائيندو رهان. انهن غمن ۾ غلطان ۽ ڳڻتي ۾ منجهيو ويٺو آهي، ته اوچتو وٽس ڪجهه قريشي نوجوان اچن ٿا ۽ بلال کي ڪجهه سريلي راڳ ٻڌائڻ لاءِ منتون ڪن ٿا.

بلال جي دل ڳائڻ تي اصل ڪانه ٿي وري، ڇو ته اڄ هن سڄو ڏينهن ڳڻتي ۾ گذاريو هو. راڳ به ته خوشين سان ٺهندو آهي. پر قريشي نوجوان ان ضد تي آهن ته بلال جو راڳ اڄ ضرور ٻڌندا. ان ڪري هو گڏجي سڏجي بلال کي منتون ڪرڻ لڳن ٿا. بلال! ائين نه ڪر هيترا ڏينهن تون مسافريءَ تي هئين. اسان پيا تنهنجي سر لاءِ سڪون. چڱو! ڪوهڪڙو ڪلام ئي ٻڌاءِ ضرور. نه ته اسان به سڄو ڏينهن هت تو وٽ ويٺا هونداسون، گهر ئي ڪونه وينداسون.

بلال مجبوراً ڪن تي هٿ رکيو ۽ ڪجهه ڏوهيڙا ڳائڻ شروع ڪري ٿو. پر هن دفعي هو غمن وارا بيت، ڏڪن وارا ڏوهيڙا ۽ ڳڻتي وارا گيت ڳائي ٿو. اهڙن درديلن ڪلامن چوندي بلال جي اکين مان ڳوڙها مسلسل جاري هئا. ٻڌندڙ نوجوانن جي دل تي بلال جي ڳائڻ ڏاڍو اثر ڪيو. ڀلا بلال جو سر سريلو ۽ گيت غمن وارا اکين مان ڳوڙها ڳڙيل ڏسڻ ۾ پئي آيا. ڳايائين به دل جي گهراين مان پئي. سو سڀني ٻڌندڙن جي بت جا وار ڪانڊارجي رهيا هئا ۽ سندن دل تڙپي رهي هئي.

سکر سڀني ڏينهن، جي مون گهارياءِ بند ۾،
وساير وڌڙا، مٿي ماڙئين مينهن،
واجهائي وصال ڪي، ٿيس تهوارون ٿيڻ،
نير منهنجو نينهن، اجاري اچو ڪيو.
(شاه)

اسلام جو سڄ اڀري ٿو

ننڍڙو سلم بن سلام انصاري (۱) پنهنجي گهر جي اڱڻ ۾ مٿان چادر تائيو ستو پيو هو. سندس ڀرسان عربن جي ڪچهري هلي رهي هئي. ايتري ۾ هڪ يهودي ان ڪچهري ۾ پهچي ٿو. ۽ ڪچهريءَ ۾ ڳالهين ٻولھن ڪندي چوي ٿو: يهودي: - هتان جڏهن ماڻهو مري ويندو آهي ۽ قبر ۾ پوريو ويندو آهي ته ان کان ملائڪ سوال جواب ڪرڻ ايندا آهن.

پياعرب: - ڇڏ يار! اهڙيون (ڏاڻي جي ڳڻ جهڙيون) ڳالهيون نه ڪر. مردي مان سامه ٿي نڪريو وڃي. پنهنجو هٿ پير ٿي چوري ڪونه ٿو سگهي سو اهو وري اٿي ملائڪن سان ڳالهائيندو؟

يهودي: - الله جي آڏو ڪهڙي دير آهي. جيڪو پهريائين پاڻيءَ جي ٿڙي مان ساهوارو انسان بنائي سگهي ٿو اهو ٺهيل انسان ۾ رڳو سامه ڇو نه وجهي سگهندو؟ ۽ اهو حساب ڪتاب نه رڳو قبر ۾ ٿي ٿيندو. پر هڪ ڏينهن اهڙو به اچڻو آهي جنهن ۾ اڳيان پويان، ننڍا وڏا، پوڙها پڪا، جوان ۽ جهور سڀ اٿي الله تعاليٰ جي اڳيان بيهندا ۽ پنهنجي عملن جي باري ۾ حساب ڪتاب ڏيندا. پيا عرب: - الائي اسان چريا ٿيا آهيون، الائي تنهنجو عقل ڪم نٿو ڪري. مٿا به ڪڏهن موٽيا آهن. مرڻا قبر ۾ اچا هئا ٿيو ٿا وڃن. ڪڏهن ته هئا به ڳريو ٿا وڃن. سو اهي هئا وري اٿي بيهندا ۽ حساب ڪتاب ڏيندا. ڇڏ هاڻي اهڙين ڳالهين کي ٻيون ڪي زماني جون ڳالهيون ڪر.

يهودي: - هينئر توهان کي منهنجين ڳالهين تي عجب ٿو لڳي. پر هن وقت ته اهڙيون نشانيون به ڏسڻ ۾ اچن پيون جو اجهو ٿو مڪي ۾ هڪ قريشي نبي ظاهر ٿئي ۽ قبر قيامت جون وڌيڪ ڳالهيون توهان کي ٻڌائي. آ!

(۱) سلم بن سلام بن وقش الانصاري، بدري صحابن سڳورن مان آهي.

سمجھان ٿو ته توهان پوءِ ته قبر ۽ قيامت کي مڃيندؤ؟

ننڍڙو سلمه چادر جو پلاند هٽائي ان يهودي ۽ ڏي عجب مان نهاري ٿو.
يهودي:- (سلمه کي ڏسندي) پر توهان ۽ اسان جي عمر ايڏي ٿئي لائي

اڳيئي مري وڃون. باقي هي نينگر ته ان نبي ۽ جو ديدار ضرور ڪندو.

حضرت سلم بن سلام فرمائي ٿو ته: بس ٿورا ڏينهن ئي گذريا ته الله تعاليٰ پنهنجي پياري ٻانهي حضرت محمد ﷺ کي نبي ڪري موڪليو ۽ الله جي قدرت جو اسان جا سڀ ڀاتي ته حضور جن تي ايمان آڻي مسلمان ٿيا، ۽ اهو يهودي مسلمان نه ٿيو ۽ بي نصيب رهيو. (۱)

اهڙيون پيشنگويون نه رڳو اهو اڪيلو يهودي ٻڌائي رهيو هو پر ان وقت جا سڀ عيسائي عالم به پنهنجن مذهبي ڪتابن کي ڏسي ماڻهن کي ٻڌائيندا وٽندا هئا ته اجهو اهو زمانو تمام ويجهو اچي ويو آهي جنهن ۾ الله تعاليٰ جو آخري نبي دنيا کي شرڪ ۽ ڪفر کان پاڪ ڪرڻ لاءِ ظاهر ٿيو آهي.

حضرت سلمان فارسيءَ کي عموريه واري راهب به ائين ٻڌايو هو ۽ ڪراڙو زبدن عمر بن نفيل به ڪعبه الله جي ڀرسان ويهي ماڻهن کي اها ڳالهه ٻڌائي رهيو هو. ۽ يهودي عالم ابن الهيبان به اهڙيون ڳالهيون ڪندو وٽندو هو.

نيٺ هڪ ڏينهن ڏيهه تان ڏچو لٿو. يهودي عالمن ۽ عيسائي راهبن جون توريت ۽ انجيل ۾ پڙهيل پيشنگويون ظاهر ٿيون. مظلومن جون آهون اگهيون. جيئري ئي دفن ٿيندڙ ڏيئرن جون دانهون قبول پيون. يعني حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي عمر مبارڪ جڏهن ۴۰ سال ٿي تڏهن سڄا خواب ڏسڻ لڳا ۽ جڏهن سندن عمر مبارڪ چاليهه سال ۶ مهينا اٺ ڏينهن ٿي، تڏهن سندن مٿان غار حرا ۾ پهريون وحي اٿرائ: بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ كَان وَلِي مَا لَمْ يَكُنْ تَائِي نَازِل ٿيو. (۲)

(۱) سيرة ابن هشام جلد اول، اسد الغابہ فی معرفة الصحابة جلد ٻيو . ۽ محمد رسول الله

(۲) محمد رسول الله ﷺ

صفحو ۸۴

پهريون مسلمان

نبوت جو پهريون وحي رمضان شريف جي هڪ سومر ڏينهن صبح جو سوير نازل ٿيو. ان وقت ئي حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي گهر آيا. پنهنجي رفيق حيات بي بي خديجة الكبرى سان اها وحي واري ڳالهه ڪيائون ته بي بي صاحب ان ڳالهه ٻڌڻ شرط مسلمان ٿي پئي ۽ ان ڏينهن ئي شام جو حضور جن اها وحي واري ڳالهه حضرت ابوبڪر رضه سان ڪن ٿا. اهو به اها ڳالهه ٻڌندي ئي يڪدم مسلمان ٿي پوي ٿو. ٻئي ڏينهن حضرت علي ڪرم الله وجهه جن به حضور ﷺ جن جي وحي نازل ٿيڻ واري ڳالهه ٻڌي مسلمان ٿي ٿو حالانڪ حضرت علي ڪرم الله وجهه جن جي عمر ان وقت صرف ڏهه سال هئي. (۱)

حضرت ابوبڪر رضه الله عنه جن جي اسلام آڻڻ سان حضور ﷺ جن کي ڏاڍي خوشي حاصل ٿي. تڏهن پاڻ سڳورا ٻين ماڻهن آڏو گهڻو ڪري فرمائيندا هئا ته: اي انسانو! آه سيني انسانن ڏي رسول ٿي آيو آهيان. جڏهن آه اها ڳالهه ڪندو هوس تڏهن توهان چوندا هو ته ڪوڙ ٿو ڳالهائين. ۽ ان وقت به ابوبڪر رضه چوندو هو ته بلڪل سچ ٿا فرمايو. (۲)

حضرت بلال جو اسلام آڻڻ

سيدالڪونين سرور ڪائنات ﷺ جن جي نبوت جي اعلان کي ٿورو وقت ئي مس گذريو ته رات جي خاموشيءَ ۾ بني تيمر قبيلي جي پاڙي مان هڪ گهر جو ڪڙو لٿو. در ڪليو. هڪ پوري رنگ وارو، ڏهري جسم وارو، هلڪن ڳلن وارو، ماڻهو ان گهر مان نڪري ٿو. پٺيان در جي طاق کي ورائي بند ڪري ٿو ڇڏي. آهستي آهستي هلي ٿو. وڪ وڪ سنڀالي ڪئي ٿو. ته متان ڪڙڪو نه ٿئي ۽ ڪو پڇي نه، ته هن نما شام مهل ڪيڏانهن ٿو وڃين؟

وڪون ڪڻندو جُمح وارن جي پاڙي ۾ امير بن خلف جي اوطاق جي آڏو
 پهچي ٿو ۽ اوطاق جو دروازو بند ڏسي هيڏانهن هوڏانهن ڪادري ڳولي ٿو.
 اوچتو سندس نظر هڪ دريءَ تي پوي ٿي. اندر ليٽو پائي ڏسي ٿو ته کيس
 امير جا سڀ نوڪر ڇاڪر گهري نند ۾ ستل نظر اچن ٿا. هن جي مرضي ته
 ڪنهن خاص ماڻهوءَ کي ڳولڻ ۽ ان سان حالي حوالي ٿيڻ تي آهي. پر ان
 فڪر ۾ آهي ته ان کي سڌ ڪري ته ڪيئن ڪري؟ ڇو ته ائين سڌ ڪرڻ
 سان، ٻين ستن جي جاڳي پوڻ جو پوءِ هوس نيٺ بيبي آهستي سڌ ڪري ٿو.
 بلال! او بلال!

ان سڌ ڪرڻ سان هن جي بت ۾ سيسراڻي نڪري وڃي ٿي ۽ ڪجهه
 خوف به محسوس ڪري ٿو. ۽ دل ۾ پريشان به آهي ته جيڪڏهن هن
 ڪمھلي وقت ۾ ڪنهن ماڻهوءَ هن کي هن پراڻي پاڙي ۾ ڏٺو، ته ڇا
 سمجهندو؟ اهو سوچي اصل پوئتي موٽڻ جو ارادو ڪري ٿو. پر جنهن ارادي
 سان هو گهران نڪتو هو ان کي پورو نه ٿيندو ڏسي دل جهلي ڪجهه ڏاڍيان
 ٻيهر سڌ ڪري ٿو.
 بلال! او بلال!

سڌ ڪري خاموش بيبي انتظار ڪري ٿو ته هن جو آواز بلال تائين پهتو
 يا نه؟ ايتري ۾ ڪنهن جي اچڻ جي آهٽ ٻڌي ٿو. سندس سامهه جي رفتار
 تيز ٿي وڃي ٿي. ٿڌي رات هوندي به هن جي جان پگهرجي وڃي ي ٿي.
 اوطاق جي دروازي کُلڻ جو چيڪاٽ ٻڌي، دريءَ کان پري ٿي دروازي ڏانهن
 وڌيو. پر ڌڻي تعاليٰ کي دل ۾ ٻاڏائيندو اچي ٿو ته شال اهو در کولڻ وارو
 ماڻهو بلال ئي هجي ۽ ٻيو ڪو نه هجي.

هن جي دعا اگهامي وئي هئي. ڇنڊ جي مختصر چانڊوڪيءَ ۾ سڃاتائين
 ته دروازو بلال ئي کوليو آهي. پر بلال جيڪو اڃا ڪڇي نند ما اٿڻ سبب
 اڪيون ٽمڪائي رهيو هو، سامهون بيٺل ماڻهوءَ کي چٽائي ڏسي سڃاڻڻ جي
 ڪوشش ڪري رهيو آهي ۽ طبيعت ۾ ڪجهه ڇڻ محسوس ڪري ٿو ته آيلو ڪنهن
 اچي اٿاريو آهي؟ نيٺ سڃاڻي پوءِ پڇي ٿو.

بلال:- اڙي! دوست ابوبڪر آمين؟ هن مهل جو ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟
 ائين چوندي ڪجهه اوطاق کان ڀر ڀرو به هلن ٿا.

ابوبڪر رضه:- ضرور ڪو ڪم هوندو. تڏهن ته توڏي هن مهل پنڌ ڪيو اٿر. نه ته ننڊ ته مون کي به ڏاڍي پئي اچي.
 بلال:- ڇا امڙو ڪو ڪم آهي جو سڀاڻي تائين به نه پيو ترسي سگهين؟ رات به ڏسو ته باقي ڇا وڃي بچي آهي؟ تيزو به ڪٿي وڃي پهتا آهن؟ ڏاڍي تڪليف ڪئي اٿو.

ابوبڪر رضه:- آءٌ ته ڪٿي سڀاڻي تائين به ترسان ها پر ڳالهه اهڙي آهي جو تنهنجي رئيس امير جي آڏو، يا پئي ڪنهن ماڻهوءَ جي آڏو توکي چئي نه سگهان ها. ان ڪري پنهنجي منهن ڳالهائڻ جو هي تاثير سٺو سمجهير
 بلال:- چوڻ پيا آهي ته خير؟ ڇا ڳالهه آهي؟

ابوبڪر رضه:- مالڪ سائينءَ سڀ خير ڪيو آهي. ڳالهه هيءُ آهي ته هن امت جو نبي سڳورو عليه الصلوة والسلام ظاهر ٿيو آهي.

بلال:- (حضرت ابوبڪر رضه جي ڳالهه کي اڌر ڪنڊي) هن امت جو نبي؟

ابوبڪر رضه:- هاڻو هن امت جو نبي عليه الصلوة والسلام.

بلال:- اهو ڪير آهي نبي؟

ابوبڪر رضه:- حضرت محمد بن عبدالله.

بلال:- دوست توهان ڪيئن سمجهيو ته هو نبي آهي؟

ابوبڪر رضه:- مون جڏهن ٻڌو ته حضرت محمد پيڻ نبوت جي دعويٰ ڪري ٿو ۽ توحيد جي تعليم ڏئي ٿو، تڏهن آءٌ پاڻ وٽس ويس ۽ چير ته سائين! آءٌ جيڪو ماڻهن کان ٻڌان ٿو ته توهان کي نبوت سان نوازيو ويو آهي، اهو سچ آهي؟ ته پاڻ فرمايائون هاڻو. مون کي منهنجي پالڻهار ماڻهن ڏي خوشخبري ڏيندڙ ۽ عذاب الهيءَ کان ڊيچاريندڙ نبي ڪري موڪليو آهي. وڌيڪ ٻڌايائون ته آءٌ پنهنجي ڏاڏي ابراهيم عليه السلام جي دعا آهيان ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي بشارت آهيان ۽ پنهنجي امڙ جو خواب آهيان.

بلال:- پوءِ توهان ڪٿي سندس بيعت ڪئي؟

ابوبڪر رضه:- هاڻو مون ڏٺو ته سائين دوستي ۽ سنگت ۾ سالن جا سال گذاريا اٿر، پر ڪڏهن کين ڪوڙ ڳالهائيندي ڪونه ڏٺو اٿر. سو چير ته جيڪو ماڻهو دنياوي معاملن ۾ ڪڏهن به ڪوڙ ڪونه ٿو ڳالهائي، سو الله تعاليٰ تي ڪوڙ ڪيئن هڻندو؟ سو آءٌ ته سندس نبوت جي اعلان ٻڌندي ئي بنا ڪنهن روڪ

ٽوڪ جي سندس هٿ تي بيعت ڪري سندن سيڪاريل ڪلمون پڙهي مسلمان ٿيو آهيان.

بلال:- ڪجهه ته سوچين ها ! ڇاچ جوچ ڪرين ها ته هو اهڙي نبوت

جي دعويٰ ڪنهن دنياوي نفعي حاصل ڪرڻ لاءِ ته نٿو ڪري؟

ابوبڪر رضه:- آءٌ جيٽرو حضرت محمد ﷺ کي سڃاڻان ٿو اوترو

ٻيو ڪوبه ماڻهو ڪين نه سڃاڻندو هوندو. تو دنياوي نفعي جي ڳالهه ڪڍي

آهي، پر توکي خبر هوندي ته هو پنهنجي گهر واري بي بي خديجہ رضي الله

عنها جي ملڪيت سان اڳ بر ٿي مالا مال آهي ۽ قریش جي هڪ شريف ۽

اعليٰ خاندان جو فرد آهي.

بلال:- ڀلا چوي ڇا ٿو؟

ابوبڪر رضه:- چوي ٿو ته هنن گونگن پٿر جي جڙتو بتن جي

پوڄا پاٺ ڇڏي، حقيقي مالڪ، آسمانن ۽ زمين جي خالق جي عبادت ڪريو،

هو چوي ٿو ته پنهنجي هر معاملي ۾ اڪيلي الله کي سڏيو. ان کان ئي مدد

گهرو، ان جي ئي عبادت ڪريو، ان مالڪ جو قرب حاصل ڪريو، هڪ ٻئي

۾ مٿ محبت وارو ماحول پيدا ڪريو، نياڻين کي جيئري نه پوريو. مطلب ته

سندن تعليم ۾ دنيا جي ڀلائي آهي ته آخرت جي به. سندن تعليم مطابق امير

غريب، وڏيري نوڪر ۾ ڪو فرق نه آهي. الله تعاليٰ وٽ سڀ هڪ آهن. البت

ايمان ۽ عمل سبب انسانن ۾ فرق ٿي سگهي ٿو.

بلال ڪنڌ هيٺ ڪيو ٻڌي به پيو ۽ سوچي به پيو. ٿوري خاموشيءَ کان

پوءِ بلال ڪنڌ مٿي کڻي ٿو.

بلال:- پوءِ تنهنجو ڇا خيال آهي؟

حضرت ابوبڪر رضه:- اهڙو پاڪ دين قبول ڪر ٻيو وري ڇا؟

بلال:- ائين نئون دين قبول ڪريان بنا سوچڻ ويچارڻ جي؟

حضرت ابوبڪر رضه:- بلال ! مون ته ڀانئيو پئي ته ان نئين دين جي

ظاهر ٿيڻ ڪري تون مون کان به وڌيڪ خوش ٿيندين. ڇو ته اسلام مطابق

امير ۽ غريب ۾ ڪوبه فرق ڪونه آهي. صرف ليڄتن ۽ پرهيزگاريءَ سبب ئي

انسانن ۾ فرق ٿي سگهي ٿو. ان کانسواءِ هي به سوچ ته ماڻهن ڪيترا ڪٿي

پنهنجا خدا بنايا آهن. هاڻي ٻڌاء ته انهن ايترن سارن معبودن جي عبادت

ڪرڻ چڱو ڪين اڪيلي معبود الله تعاليٰ جي عبادت ڪرڻ ڀلو؟

ٻلا! تون سوچيندين ڇا؟ سوچ ته ظاهر لڳي پئي آهي. ۽ ايمان ته ڇڻبو به ان کي آهي جو پنهنجون سموريون سوچون ڇڏي ان پياري پيغمبر جي ٻڌايل الاهي دين تي هلجي.

بلال:- آءٌ قريش جي مشرڪانه دين ۽ اسلام کي هڪ جهڙو ته سمجهان ئي ڪونه ٿو. اڃان به جڏهاڻڪر شام جي سفر کان موٽيو آهيان. تڏهاڻڪر انهن هٿن ڪين الاهن کان آءٌ بيزار ٿيو ويٺو آهيان. پر دوست! توکي خبر هوندي ته نفس کي پنهنجو پراڻو دين جنهن جي ننڍپڻ کان وٺي عضون کي عادت پئجي وئي آهي ائين ڇڏڻ ڪيترو نه ڏکيو ٿو لڳي. توڙي ڪي دين اسلام آهي به بهتر.

حضرت ابو بڪر رضه:- بلال! اهڙي ڳالهه قريشي ته ڪري سگهن ٿا ڇو ته سندن آبن ڏاڏن جي بتن جي پوڄا جي مخالفت شروع ٿي چڪي آهي. پر تون اهڙو عذر نٿو ڏئي سگهين. ڇو ته هي بت هبل ۽ عزي ۽ اساف ۽ نائل تنهنجي ابن ڏاڏن جا بت ته آهن ئي ڪونه. وڌيڪ ته تنهنجي رئيس اميه جا بت آهن. سوتون ڇو ٿو انهن لاءِ ايتري ڳڻتي ڪرين؟
بلال:- بتن جي ڳالهه نه آهي انهن کي ته آءٌ اڄ ئي تنگ کان جهلي نڪر نڪر ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. پر

حضرت ابو بڪر رضه:- پوءِ باقي تون ايترو پريشان ڇو ٿو ڏسجين؟ وڌيڪ وهمن کي نه ولوڙ. ڇو ته أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ.

بلال:- (گهڙي کن وري به چپ ۾ رهي ڏڪندڙ آواز سان چوي ٿو)
أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ.

حضرت ابو بڪر رضه:- (پنهنجي ڪاميابيءَ تي نهايت خوش ٿيندي) چڱو بلال! آءٌ سڀاڻي تنهنجو انتظار ڪندس. تون منهنجي گهر وٽ اچجانءِ ته پوءِ گڏجي پنهنجي پياري پيغمبر حضرت محمد ﷺ جن وٽ هلنداسين جيئن تنهنجي ملاقات ۽ بيعت سائن ڪرائي ڇڏيان. (۱)
حضرت ابو بڪر رضي الله تعالى عنه، حضرت بلال رضي الله تعالى عنه کان

موڪلائي، پنهنجي گهر راهي ٿئي ٿو. ۽ بلال رضه به اوطاق ۾ موٽي اچي ٿو. پير آهستي آهستي کڻي ٿو. جيئن پيو ڪو اميه جو نوڪر جاڳي نه پوي ۽ اجاڻي پڇا ڳاڇا نه ڪري. پر فڪيهه اميه جو غلام جيڪو بلال رضه جي اٿڻ کان وٺي جاڳيو پئي. ان بلال رضه جي اچڻ سان ئي پڇا ڳاڇا شروع ڪئي. بلال رضه کي مجبوراً پيرائتي ڳالهه ڪرڻي پئي ۽ الله جي قدرت جو فڪيهه به دين اسلام جو ٻڌي مسلمان ٿيڻ لڳو تيار ٿي وڃي ٿو. ۽ ٻئي ڏينهن واندڪائيءَ جي وقت ٻئي جڻا حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه جي گهر وٽ پهچن ٿا. ۽ اتان ٿئي جڻا گڏجي رسول الله ﷺ جن جي خدمت اقدس ۾ حاضر ٿين ٿا، ۽ حضور جن جي ديدار سان مشرف ٿي دل ۾ هڪ خاص قسم جي ايماني قوت ۽ لطف محسوس ڪن ٿا. (۱)

هڪ روايت ۾ آهي ته هڪ دفعي عثمان بن عبدالله حضرت رسول الله ﷺ جن کان پڇيو ته: تنهنجا پيروڪار ڪهڙا ٿيا آهن؟ تڏهن حضور ﷺ جن فرمايو ته حر و عبد يعني ابا بڪر ۽ بلال. مطلب ته حضرت بلال ٻانهن مان سڀ کان اول مسلمان ٿيو. (۲)

شرڪ کان بيزاري

حضرت بلال رضه الله عنه جيڪو هاڻي اسلام جي دولت سان نوازجي چڪو هو، شرڪ ۽ ڪفر کان بيزار بڻجي چڪو هو. صبح جو سوير باڪ ٿئي، مهل اميه جي اوطاق مان نڪري ٿو. وضو ڪري ڪعبه الله جو رستو وٺي ٿو ۽ ڪعبه آڏو ايترو ته سوير پهچي ٿو جو مڪي جا ٻيا ماڻهو اتي اڃان پهتائي نه آهن. ڪعبي وٽ ته ڇا پر ٻين جي گهرن جا در به ڪونه کليا آهن. حضرت بلال رضه الله تعاليٰ عنه ڪعبي جي چوڌاري نظر ڊوڙائي، پر کيس ڪابه پهر نظر نه آئي. اڪيلو حضرت بلال اڪيلي ڪعبه الله جو طواف ڪري ٿو ۽ دل ۾ دل ۾ سوچيندو هلي ٿو ته آڏو اڳي ڪيڏو نه چريو هوس جو بتن جي پوڄا ڪندو هوس، انهن جي آڏو جهڪندو هوس، انهن کان خير ۽ برڪت جي اميد رکندو هوس، حالانڪ بت ڪهڙو خير پهچائيندا هئا؟ انهن ۾ ته رڳو شرقي شر آهي، انهن ۾ ته رڳو شرڪ ئي شرڪ آهي.

اهي دل ۾ دليل ڊوڙائيندي، حضرت بلال رضه طواف به ڪري پيو ۽

ڪڏهن ڪڏهن زبان سان به چوي پيو ته، آءُ اڳي بلڪل اڻ ڄاڻ هوس، مون کي اڳ به اها خبر ئي ڪانه هئي ته اهڙا وهمي ۽ شرڪيه عقيدا رڳو انهن مجاورن گهڙي ماڻهن کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪرڻ لاءِ ٺاهيا آهن. هنن ماڻهن کي بي طاقت پٿرن کان ڊيڄاريو آهي. هنن ماڻهن جي دلين مان الله تعاليٰ جو ڊپ ڪڍي، سوين ڪوڙا ڊپ سڪاريا آهن.

پر افسوس جو ماڻهو به اهڙا مت موڙها آهن، جو مجاورن جي هٿ نات ۽ چالبازين کي صفا حق سمجهيو ويٺا آهن. ماڻهن جي اکين تي ۽ دلين تي اهڙا ڪي پردا چڙهيل آهن، جو ڪا سچائي ئي نٿا رکن. ائين چوندي حضرت بلال رضه طواف کان پوءِ هبل بت جي آڏو اچي ٿو ۽ چؤ طرف نظرون ڊوڙائي ٿو ته، ڪو کيس ڏسي ته ڪونه رهيو آهي. ۽ جڏهن پڪ ٿيس ته ڪوبه پوڄاري اڃا نه پهتو آهي. تڏهن هبل کي مخاطب ٿي حضرت بلال رضه ڏاڍيان چوي ٿو،

اي هبل ! تون صفا عاجز ۽ نڪمو آهين. توکي ماڻهن اڃايو ڪٿي پوڄڻ شروع ڪيو آهي. ڀلا جنهن ڏينهن تنهنجو اهو هٿ ڀڳو هو. ان ڏينهن تون ڪٿي هئين. جڏهن تون پنهنجي هٿ جي به حفاظت نه ٿو ڪري سگهين، تڏهن تون پوڄارين جي حفاظت ڪيئن ڪري سگهندين؟ تون ته اڃا ماڻهن جو محتاج آهين. جو ماڻهن توکي سون جو هٿ ٺاهي، تنهنجي ڀڳل هٿ جي جاءِ تي لڳايو آهي. آءُ توکي ته چمات هٿان ته تون ڇا ڪندين؟ آءُ تنهنجي منهن به ٿڪ هٿان ته تون ڇا ڪري سگهندين؟ ائين چوندي حضرت بلال رضي الله عنه پوئتي نهاريو ۽ پڪ ڪيائين ته اڃا ڪو به پوڄاري ڪونه پهتو آهي. پوءِ هبل جي منهن به ٿڪ هڻي ڪڍي ٿو. ۽ صفا ڏاڍيان چوي ٿو ته، ڇڳو ! ڏسان ته تون مونکي ڇا تو ڪرين. اي عاجز هبل ! هنيئر ته توکي وهنجارڻ ۽ سينگارڻ وارن جي ڪير ڪان آهي. پر اهو ڏينهن پري ناهي جڏهن توکي هيٺ ڪيرايو ويندو ۽ ذليل ڪيو ويندو، توکي ڀڄي پورا ڪيو ويندو.

حضرت بلال رضي الله عنه ائين بتن تي ڪاوڙ ستيندو، ڪعبه الله کان ٻاهر نڪتو ۽ دل به يقين ڪيو ويٺو هو ته هن کي ڪنهن به پوڄاريءَ ڪونه ڏٺو آهي. پر نه ڄاڻ ته اتي ٻين بتن جي اوٽ به هڪ مشرڪ لکيو ويٺو هو. جنهن حضرت بلال رضي الله عنه جي هر ڪارروائيءَ کي ڏٺو پئي ۽ هن جي

هر لفظ کي ٻڌو پئي. امير وٽ چغلي هئڻ لاء پاڻ کي ظاهر ڪرڻ ان مهل مناسب نه پئي ڄاتائين. (۱)

حضرت بلال رضه تي چغلي

حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي ڪوشش سان نه رڳو حضرت بلال ۽ فڪيهه رضي الله عنهما مسلمان ٿيا، پر سندن تبليغ ۽ اڻ ٿڪ محنت سان ٻيا به ڪيترا نوجوان مسلمان ٿيا ۽ ٿيندا پئي ويا. ڏينهن جو واپار وڻج ۽ رات جو دين اسلام جي تبليغ لاء ماڻهن وٽ وڃڻ، سندس مشغلو ٿي پيو.

ڪنهن رات بني زهره وارن جي پاڙي ۾ ويو ته تبليغ ڪري ۱۹ ساله نوجوان سعد بن ابي وقاص ۽ ۳۰ ساله حضرت عبدالرحمان بن عوف رضي الله عنهما کي مسلمان ڪري موٽيو. وري ٻي رات بني اميه وارن جي پاڙي ۾ ويو، ته سندس تبليغ سان ۲۴ ساله حضرت عثمان بن عفان رضي الله عنه مسلمان ٿي پيو. ٽين رات بني سعد وارن جي قبيلي ڏانهن ويو ته ۱۲ ساله نينگر زبير بن العوام کي مسلمان ڪري موٽيو. چوٿين رات بني تيمر قبيلي وارن جي پاڙي ۾ ويو ته سندن اثرائتي تبليغ سان حضرت طلحه بن عبیدالله مسلمان ٿي پيو. مطلب ته حضرت ابوبڪر رضي الله عنه ۽ ٻين مسلمانن جي محنت سان، روزبروز مسلمانن جو تعداد وڌي وڌندو. ٻئي طرف مڪي جي مشرڪن کي اها ڳالهه پسند نه پئي آئي. ڪجهه وقت ته هو، اندر ئي اندر ۾ اسلام جي ان ترقي کان ڳرندا ۽ ڪامندا رهيا، پر نيٺ هنن جي اندر واري اوڀر ظاهري صورت اختيار ڪئي، مشرڪ هڪ ٻئي سان گڏجاڻيون ڪرڻ لڳا، ميٽنگيون ڪوٺائڻ لڳا ته، ان نئين دين اسلام کي ڪهڙي طرح مٽايو وڃي ۽ ان سيلاب کي ڪيئن روڪيو وڃي؟

ان سلسلي ۾ امير بن خلف هڪ ڏينهن پنهنجي گهران نڪتو، دل ۾ چڙ ۽ منهن ۾ سونڊ پيل اٿس، هي ارادو ڪري ٿو نڪري، ته وڃي ابولهب ۽ ابوجهل، عتيبي ۽ شيبه ۽ ٻين قريشي سردارن سان صلاح مشورو ڪري اچي، ته ڪيئن پنهنجن خدائن جي عزت جي حفاظت ڪن ۽ ابي ڏاڏي واري دين کي (جيڪو اسلام جي خطري سان ويڙهيو ٿو وڃي) ڪيئن بچائجي. جيڪي هن وقت تائين مسلمان ٿي چڪا آهن، انهن سان ڪيئن پهچي ۽ جيڪي

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

ماڻهو اڳي اسان کي سائين سائين ڪري، پيرين پئي ادب سان ملندا هئا ۽ هاڻي مسلمانن جي پرچار سبب لغت ئي نٿا ڏين، انهن کي ڪيئن زير بار ڪجي؟ وغيره وغيره.

اميءَ گهر کان نڪري چند وڪون ئي مس ڪنيون ته هن جون نظرون سامهون ويندڙ سندس پراڻي دوست حضرت عبدالرحمان بن عوف تي پون ٿيون، ڪجهه ٽڪڙيون وڪون ڪئي، جڏهن ايترو ويجهو ويو، جتان سمجهيائين ته منهنجو دوست سڏ ٻڌي سگهندو تڏهن سڏ ڪري ٿو.

او عبد عمرو او عبد عمرو! (۱)

حضرت عبدالرحمان بن عوف رضه عبد عمرو نالي سان سڏ ڪرڻ ڪري اميءَ کي ڪوبه جواب نٿو ڏئي، ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري بنا واجهائڻ جي اڳتي وڌندو رهي ٿو.

اميءَ سمجهي ٿو ته شايد منهنجي دوست منهنجو سڏ نه ٻڌو آهي. ان ڪري ڪجهه ٽڪڙو ٽڪڙو هلي حضرت عبدالرحمان بن عوف رضه کي وڌيڪ ويجهو ٿي وري سڏ ڪري ٿو.
او عبد عمرو! مان توسان آهيان.

حضرت عبدالرحمان رضه پوئتي ناهاري ئي ڪونه ٿو. جيتوڻيڪ سمجهي به ٿو ته اميءَ مون کي ئي سڏي ٿو.

اميءَ اڃان به ٽڪڙو هلي حضرت عبدالرحمان رضه جي ڪلهي تي هٿ رکي پاڻ ڏي متوجہ ڪري ٿو.

اميءَ:- يار! توکي به انهن جو پاسو لڳي ويو آهي ڇا؟ جو ايڏو مغرور ٿي ويو آهين؟

حضرت عبدالرحمان رضه:- ڪهڙن جو پاسو ٿو چوين؟

اميءَ:- (حضرت) محمد بن عبدالله وارن جو، ٻيو ڪنهن جو؟ آه سمجهان ٿو ته تون به شايد اباڻي دين کان ڦري ويو آهين. ڪيڏانهن سڏ ڪيا اٿمان، پر تو هڪ به سڏ جو جواب ئي نه ڏنو. اهڙو پڪو ٿي ويو آهين؟

(۱) حضرت عبدالرحمان بن عوف جو نالو مسلمان ٿيڻ کان اڳ عبد عمرو (معنيٰ عمرو جو ڀانهو) هئو. پر مسلمان ٿيڻ کان پوءِ حضرت رسول الله ﷺ جن سدس نالو عبدالرحمان رکيو هو.

حضرت عبدالرحمان رحمہ - تون سڌ به ته ائين پيو ڪرين نه "عبد عمرو عبد عمرو" اهڙي مشرڪانه نالي سان آءُ توکي ڪيئن سڏ ڏيان؟ توکي خبر نه آهي ڇا؟ ته منهنجو نالو اسان جي پياري پيغمبر ﷺ جن عبدالرحمان رکيو آهي. هاڻي مون کي عبد عمرو نالي کان نفرت آهي. اڳتي مونکي عبدالرحمان نالو وٺي سڏ ڪندو ڪر. پوءِ ڏس ته ڪيئن ٿو آءُ توکي پهرئين سڏ سان جواب ڏيان.

اميہ - مار اها ڳالهه آهي. پر اهو نالو عبد عمرو ته توتي پنهين عوف رکيو هو. مون ته ڪونه رکيو اٿئي. ٻيو ته نالي ۾ ڇاهي؟ عجب آهي جو توکي تنهنجي پيءُ جو رکيل نالو نٿو وٺي. جن تنهنجا پيءُ ماءُ ڇريا هئا، جن تنهنجو نالو عبد عمرو رکيو هو.

حضرت عبدالرحمن رحمہ - ڇريا هئا يا سياڻا. اها خبر الله کي آهي. ۽ هونئن ته نالي ۾ ڇاهي، پر جنهن نالي ۾ ٻانهپ جي نسبت الله تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڏي ڪيل آهي ان ۾ شرڪ جي بوءِ آهي ۽ اهڙي نالي کان منهنجي پياري حبيب حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن کي نفرت آهي ته اسان به اهڙن نالن کان بيزار آهيون. ڇو ته هڪ مسلمان لاءِ ضروري آهي ته حضور جن جي محبت پنهنجي پيءُ ماءُ ۽ ساري جهان کان وڌيڪ رکي. آءُ پنهنجي پيءُ ماءُ جي عقل ۽ سمجهه کي رسول الله ﷺ جن جي حڪم تان قربان ڪريان ٿو. ان ڪري مونکي اڳتي عبد عمرو نالي سان نه سڏيندو ڪر. نه وري آءُ توکي ان نالي سڏڻ سان جواب ئي ڏئي سگهندس.

اميہ - اڄ يار تو وڃائي ڇڏيو. پر ٻي ته ڳالهه ٻڌ! توکي جيڪڏهن عبد عمرو نالي کان نفرت آهي، مونکي وري عبدالرحمان نالو نٿو وٺي. آءُ رحمان کي سڃاڻا به ڪونه (۱) ۽ توسان منهنجي پراڻي دوستي به آهي. انڪري توسان ڳالهائڻ کان مڙي به ڪونه سگهندس. منهنجي صلاح آهي ته نڪو آءُ توکي عبد عمرو ڪري سڏ ڪريان، نڪو عبدالرحمان ڪري سڏ ڪريان. وڃان ڪو ٻيو نالو ڏس جنهن سان آءُ توکي سڏيندو ڪريان.

(۱) قرآن شريف ۾ لرمائل آهي ته وانا قبل لهم اسجدوا للرحمان قالوا وما الرحمان معني (جڏهن مڪي جي مشرڪن کي) چيو وڃي ٿو ته رحمان کي سجدو ڪريو تڏهن چون ٿا ته اهو رحمان آهي ڇا؟

حضرت عبدالرحمان رضه:- چڱو تون مونکي اڳتي عبدالله نالي سان سڏ ڪندو ڪر. ڇو ته اسان جي پياري پينمبر ڀيڻ جن کي اهي ٻئي نالا عبدالله ۽ عبدالرحمان ڏاڍا پسند آهن.

امي:- بس بس اهو نالو ئي ٺيڪ آهي. پر ٻڌ ته سهي. اها توهان جي پڪاڻي ۽ اهو توهان جو نئون دين، هلندو گهڻا ڏينهن؟ بس چار ڪوڏر ابوجهه هٿ آيا اٿو ته سمجهو ٿا ته هاڻي جڳ جا والي ٿي ويا آهيون. حضرت عبدالرحمن رضه:- دين اسلام قيامت تائين هلندو، انشاء الله تعاليٰ سڄي دنيا ۾ اهو پيغام پهچندو. ۽ ڦڙي ۽ ڦڙي تلاءُ آهي. پر اهو ته تون به ڏسين ٿو ته: ڏينهن ڏينهن مسلمان وڃن ٿا وڌندا. تون به اجايو ٿو ضد ڪرين چڱو ان ۾ ائين ته مسلمان ٿي پوءِ نه ته ڏاڍو پڇتائيندين.

امي:- آه پڇتائيندس ڪين، توهان پڇتائيندو؟ اسان توهان جو پلو ڪريون ٿا. پوءِ خبر پوندي ته مسلمان وڌن ٿا ڪين مورگو پتا ڏئي پڄي ٿا وڃن؟

حضرت عبدالرحمن رضه:- چڱو ڏسنداسين، ته ڪير ٿو پڄي؟ مطلب ته ٻئي چڻا ڪچهري ڪندا هلندا رهن ٿا. امي حضرت عبدالرحمان رضه کي اسلام آڻڻ ۽ ابي ڏاڏي واري دين کي ڇڏي ڏيڻ تي ٽوڪي رهيو هو ۽ حضرت عبدالرحمان رضه امي کي دين اسلام جون خوبيون ٻڌائي مسلمان ٿيڻ جي تلقين ڪري رهيو هو. هر هڪ پنهنجي پنهنجي مذهب تي مضبوط آهي. ائين ڳالهيون ڪندي هڪ مشرڪ جي اوطاق وٽ پهچن ٿا ته: امي حضرت عبدالرحمان کان موڪل وٺي، ان اوطاق ۾ هلندڙ ڪچهريءَ ۾ شامل ٿي ٿو ۽ حضرت عبدالرحمان رضه اڃا ڪجهه اڳتي هلندو رهي ٿو. شايد ان کي حضور ڀيڻ جن جي ديدار ڪرڻ لاءِ ڪجهه وڪون ڪڍيون آهن.

امي مشرڪن جي ڪچهريءَ ۾ پهتو. پر ان ڪچهريءَ ۾ هن کي ابوجهل نظر ڪونه ٿو اچي. باقي ٻيا مشرڪن جا رئيس جام ويٺا هئا. ڪچهريءَ جو موضوع ”اسلام ۽ مسلمانن جو وڌندڙ تعداد“ آهي. ڪي مشرڪ حضرت رسول الله ڀيڻ جن تي ٽوڪ مسخري ڪن ٿا ۽ ٻيا وري ڪل ڪجڪو ڪن ٿا. پر معلوم ائين ٿي رهيو آهي جن مشرڪ ڦڪي ڦڪي ڪل ڪل پيا. ڇو ته هنن کي دل ۾ ته پڪ آهي ته هي اسلام جيڪو ڏينهنون

ڏينهن وڌندو ٿو وڃي. اهو هڪ ڏينهن اسان جي عزت کي خاڪ ۾ ضرور ملائيندو. اسان جي معبودن کي مليا ميٽ ڪري ڇڏيندو. اسان جي سرداريءَ کي کوکلو بنائي ڇڏيندو. غريبن مسڪينن کي اسان کان باغي ۽ بي پرواه بنائي ڇڏيندو.

ان ڪري مشرڪ ڪڏهن ظاهري ڪل ڪلن ٿا ۽ ڪڏهن پاڻ ۾ صلاحون، مشورا به ڪن ٿا ته ڪيئن مسلمانن کي تنگ ڪن جيئن هو اسلام کان بيزار ٿي وڃن ۽ وري موٽي هبل جا پوڄاري بنجي وڃن. هرڪو مشرڪ وٽ آهر صلاح ڏئي ٿو. پر جڏهن اميه سوچي سوچي ڪا اٽڪل ٻڌائي ٿو، تڏهن ان ڪچهريءَ ۾ ويٺلن مان هڪ مشرڪ اتي بيهي ٿو.

مشرڪ:- تون ته ماٺ ڪر اميه! تنهنجو غلام بلال ئي مسلمان آهي تون ان کي اڄ تائين ڇا ڪيو آهي؟ جو هت اسان کي خوش ڪرڻ لاءِ ويٺو ٿو ڦٽاڪا چوڙين، ڳالهه اهو ماڻهو ڪري جنهنجي منهن تي پوي.

اميه:- (منهن ۾ سونڀ وجهندي، اکين کي ڦوٽاريندي) ان لاءِ تو وٽ ڪهڙو دليل آهي ته مسلمان ٿيو آهي؟

مشرڪ:- اڪئين ڏٺو اتر اڃا ڪهڙي پڪ ڏيان؟

اميه:- متان ائين نه هجي؟ ڏنل کي وري به ڏسجي.

مشرڪ:- مون ڪيترا دفعا هن کي محمد (ﷺ) جي پٺيان هلندي ۽ انهن سان ويهندي ڏٺو آهي.

اميه:- ڪڏهن ڏٺو اٿئي؟

مشرڪ:- وڌيڪ مون کي ڪول نه، مون اڃا ڪجهه ٻيو به ڏٺو آهي.

اميه:- اها به ڳالهه ڪر نه ته ڇا ڏٺو اٿئي؟

سڀني مشرڪن جو اک ۾ ڪنڌ هيٺ هو، پر هاڻي سڀ ان مشرڪ ڏي ڏسڻ لڳا ته الائي ڪهڙو ٿو نئون انڪشاف ٿئي.

مشرڪ:- آه هت ٻڌائي نٿو سگهان، زبان تي ڳالهه آڻڻ ڏکي ٿي لڳي.

اميه: ڪشي ڳالهه ڪر ته ڇا ڏٺو اٿئي؟ خواهه مخواهه ڪشي سڄيءَ

ڪچهريءَ کي منتظر بنايو اٿئي، ڪين توبه مڙئي رعب پئي رکيو.

مشرڪ:- هروڀرو ٻڌڻ ٿا چاهيو ته آه ٻڌايان ٿو، تنهن ڏينهن آه

ساجهر سوير ڪمبي ۾ ويس. ۽ گهڙيءَ کان پوءِ بلال به آيو آه به لڪي

بيٺس، ان جي ڪارروائي ڏسڻ. ڏنر ته بلال هبل کي گاريون ڏيندي ان جي منهن ۾ ٿڪ هڻي چوي پيو ته ڏسان ته تون پٿر جو بت مونکي ڇا ٿو ڪرين؟

سڀ مشرڪ چون ٿا، اڙي ڳار پويس ڪا هبل جي مار پويس! حد ڪري ڇڏيائين اسان جي وڏي اله هبل جي ڏاڍي بي عزتي ڪئي اٿس. بس ان کي هبل هاڻي سنئين لڳين نه ڇڏيندو. رت نه وهائين ته اهائي ڳالهه آهي. اميه:- (وڏي رڙ ڪندي) سچ ٻڌاءِ بلال ائين ڪيو ۽ تو اڪئين ڏنس ۽ تو ائين ڇڏي ڏنس؟

مشرڪ:- هاڻو هبل جو قسم مون پاڻ ڏٺو مانس پر مون کان هيو هٿن ۾ ڪجهه ڏاڍو نه ته اتيئي دسيانس ها. پر هاڻي به ڳالهه پري ڪانه آهي. تنهنجي غيرت ڏسنداسين.

اميه وڌيڪ ان ڪچهريءَ ۾ ويهي نه سگهيو ۽ چرڪ ڀري اٿيو. سڌو بلال وٽ پهچڻ لاءِ رستو وٺي ٿو ۽ ڪجهه بڙ بڙ به ڪندو هلي پيو، ته بلال نيٺ منهنجو غلام آهي ائين منهنجي موڪل کان سواءِ هو اسلام چو آهي سگهندو؟ هن کي ڪهڙي طاقت آهي جو اسان جي الامن جي ائين بي عزتي ڪندو وڌندو.

اميه اڃان ڪجهه وڪون ڪنئون ته سامهون ابوجهل ملي ويس. ابوجهل:- (اميه جي منهن ۾ ڪاوڙ جا نشان ڏسي) اي دوست ڪيڏانهن پيو وڃين؟ ڪنهن تي ڏمر آهي؟

اميه:- بس يار ساجهر آيو ته توسان ڪچهري ڪرڻ هوس پر تون هئين ڪونه. ٻيا ماڻهو ته ڪچهريءَ ۾ ڪوڙ ويٺا هئا. اتي فلاڻي ٻڌايو ته منهنجو غلام بلال مسلمان ٿي ويو آهي سوان تي ڪاوڙيو پيو وڃان. ڇا ڪجي؟ نوجوانن ته وڃائي ڇڏيو آهي.

ابوجهل:- خبر ته واقعي چڙ ڏيارڻ جهڙي آهي. رک هبل تي، عزتي ڪندو ته اها خبر بنهه ڪوڙي هوندي. هبل سائينءَ کان ڦرندو ته ڦريو. پوءِ هڙ ويس باقي ڇا بچيس؟

اميه:- پر يا راءِ به هيترو ضرور چونڊس ته اسان به ته اڄ سوڌو ڪريون ڪجهه ڪونه ٿا، روز بروز مسلمان وڃن ٿا وڌندا. ابن ڏاڏن جي

دين کي ڇڏيندا. سڀڪو ماڻھو ڪريو تماشاڻي بنيو ويٺو ٿو ڏسي. آخر اهڙي
ماڻھو هلندي ڪيستائين؟ ائين ته ٿورن ئي ڏينهن ۾ ماڻھو اسان جي دين کان
ڦري ويندا ٻيو ڇا؟

ابوجهل:- چڱو! ان لاءِ پوءِ سوچينداسين. آءٌ به هينئر ڪجهه تڪڙو
آهيان. في الحال ته تون وڃي بلال کي تنبيهه ڪر. پر سزا ڏيڻ ۾ ڪابه رڪ
رڪان نه ڪجانءِ. اهڙي مار ڏجانس، جو ڀلي ته ٻيا سبق سکن، ڀلي ته انهن
صابين (۱) کي خبر پوي ته هبل ۽ عزتي جي مخالفت ائين آسان نه آهي. (۲)
امي:- اهاڻي ته ڳالهه آهي جو اسين ائين ماڻھو ڪيو ويٺا ڏسون ۽ اسلام
جو سيلاب وڃي ٿو وڌندو. پر اڄ تون ڏسندين ته آءٌ ڪهڙي ٿو ڪارروائي
ڪريان؟ بلال جو وس آهي جو اسان جي دين جو مخالف ٿيندو. جي مسلمان
ٿيندو ته رهندو ڪٿي؟

ابوجهل:- چڱو! رڪ هبل تي سڀ سٺائي.

امي:- ائين چوهه چنڊيندو پنهنجي اوطاق تي پهچي ٿو. معلوم ٿئيس
ٿو ته بلال اندر ڪوئيءَ ۾ آهي. اميه ڪوئيءَ ۾ اندر وڃڻ لاءِ اڳتي وڌي ٿو.
پر درجي ٻاهران بيهي اول ته معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته بلال
اندر ڪري ڇاڻو؟

ان وقت حضرت بلال رضی اللہ عنہ قرآن شريف جون ڪي آيتون پڙهي
رهيو هو. جيئن ته حضرت بلال رضه جو سر اڳيئي منو هئو ۽ هو قرآن شريف
جون آيتون پڙهي به قراوت ۽ سر سان رهيو هو. ان ڪري اميه گهڙي کن
ڪوئيءَ جي ٻاهران بيهي ٻڌي ٿو. اسان گذرچو ٻه ٿو، ته بلال چوي ڇا پيو؟
شعر به ڪونه ٿو پڙهي ڏوهيڙا به ڪونه ٿوچوي راڳ به ڪونه ٿو ڳائي. آخر
ڇا ٿو پڙهي؟ نيٺ اميه سمجهي وڃي ٿو ته هي اهو ڪلام پڙهي ٿو، جيڪو
محمد ﷺ ماڻهن کي پڙهائيندو آهي. هاڻي ته اميه کي پڪ ٿي وڃي ٿي ته
بلال واقعي ڦريل آهي. واقعي هو هبل، لات ۽ عزتي کي ڇڏي، مسلمان ٿي
چڪو آهي.

(۱) مشرڪ ان وقت مسلمانن کي ”صابي“ معنيٰ دين کان ڦريل، سڏيندا هئا. جهڙي طرح
حضرت ابراهيم عليه السلام کي بتن پڄڻ سبب پاڻي (ظالم) چيو ويو هو. ۽ اڄ به ڪو
مسلمان شرڪ جي مخالفت لاءِ پاڻ پتوڙي ٿو ته انکي ڦريل سڏيو وڃي ٿو.

(۲) بلال مؤذن الرسول ﷺ

حضرت بلال رضه تي آزمائش

اميہ حضرت بلال رضه جي واتان قرآن شريف جون آيتون ٻڌي، آبي کان ٻاهر نڪري وڃي ٿو. بلال رضه واري ڪمري ۾ اندر گهڙڻ لاءِ هڪ زوردار لت لٽڪاءُ ڪري ٿو ۽ دروازو کلندي ئي اندر گهڙي ٿو.

حضرت بلال رضي الله تعالى عنه گهٻرائجي اٿي بيهي ٿو. اميہ کي ڪاوڙيل ڏسي سمجهي وڃي ٿو ته منهنجو ڇپايل راز ظاهر ٿي پيو آهي. پر همت هارڻ جي بدران بهادر ٿي بيهي ٿو. سزا ملڻ جي ته پڪ اٿس، پر سوچي ٿو ته الائي ڪهڙي سزا ملندي؟ اميہ جا ٻيا نوڪر ڇاڪر اوطاق جي اڱڻ تي پاڻ ۾ سُس پُس ڪري رهيا آهن. ڪوچوي ٿو ته، بلال مري ويو. ڪو چوي ٿو ته، ڀلا ڪنهن چيس ته بتن سڳورن جي مخالفت ڪر. ڪو چوي ٿو ته ڀلي ته ڦيهه مليس گهڻائي ڏينهن پوتار (اميہ) دادلو ڪيو اٿس.

اميہ:- (ڪڙڪيدار آواز ۾) بلال! اهو ڇا پئي پڙهيئي؟

حضرت بلال رضه:- مون الله تعاليٰ جو پاڪ ڪلام پئي پڙهيو؟

اميہ:- ڪهڙو الله؟ هبل ڪين عزتي، لات ڪين منات؟

حضرت بلال رضه:- مون قرآن شريف پئي پڙهيو. جيڪو الله تعاليٰ

پنهنجي پياري ٻانهي حضرت محمد ﷺ تي نازل ڪيو آهي.

اميہ:- بند ڪر بڪواس. پياري ٻانهي پياري ٻانهي. مٿو ڪٿي ڪاڌو

اٿئي.

حضرت بلال رضه:- جيڪڏهن پڇين ٿو ته آءٌ صحيح ٿو

ٻڌايان، ڪو منهنجو جواب غلط آهي ڇا؟

اميہ:- اهو ڪهڙو الله آهي جيڪو ڪلام ٿو نازل ڪري؟

حضرت بلال رضه:- اهو آسمانن ۽ زمين جو رب آهي ۽ ٻي ساري

مخلوق جو پالڻهار آهي، ۽ سڄي ڪائنات جو خالق آهي.

اميہ:- بند ڪر زبان.....

حضرت بلال رضه:- (اميہ جي حڪم کي ٻڌو) ان ٻڌو ڪندي) اهو

الله تعاليٰ هر شيءِ تي قادر آهي نفعو نقصان ان جي هٿ ۾ آهي. هميشه آهي ان کي ڪڏهن به فنائي نه آهي.

اميہ:- ڇا تون اسان جي الهن کان ڪافر ٿي ويو آهين؟ ۽ تو هڪ

جادوگر جي چوڻ تي هلي، هبل سڳوري جي بي ادبي ڪئي آهي؟
حضرت بلال رض :- آءُ ڪافر ڪونه ٿيو آهيان. البت مونکي منهنجي
پالڻهار اسلام جي سڌي راه نصيب ڪئي آهي.

امي :- (ڪاوڙ ۾ آبي کان ٻاهر نڪرندي حضرت بلال رضه کي هڪ
زوردار چمات وهائيندي) نالائق ! تون منهنجو غلام آهين توکي به اهو دين
رکڻو پوندو جيڪو منهنجو آهي. توکي به منهنجن الهن کي پوڄڻو پوندو.
ڏسان ته ڪيئن ٿو تون اسان جي دين کان پري ٿين؟

حضرت بلال رضه :- اهو ته آءُ به سمجهان پيو ته منهنجو جسر
واقعي توهان جو غلام آهي، انکي توهان سزا به ڏئي سگهو ٿا پر تون به يقين
ڄاڻي ڇڏ ! ته منهنجو ضمير، منهنجو عقل، منهنجي دل، آزاد آهي. ان تي
ڪڏهن به تنهن جي حڪومت نه هلي سگهندي نه هلي سگهندي.

رئيس ! تون يقين ڪري ڇڏ ته ڪيتري به طاقت سان، ڪيتري به
سزائن سان، ڪيترين به سختين سان، ڪهڙن به ظلمن سان منهنجي اعتقاد ۽
ضمير کي ڦيرائي نٿو سگهين، آءُ ساڻ صدقي ڪري سگهان ٿو پر دين اسلام
تان هٿ نٿو ڪڍي سگهان.

امي :- بلال ! مڙي وڃ . چڱائي ٿو چوان. ورنه ته تنهنجو اهو روح
جنهن کي محمد ﷺ ڪاري خراب ڪري ڇڏيو آهي تنهنجي جسر کان ڌار
ڪري ڇڏيندس.

حضرت بلال رضه :- رئيس ! تون ڪوڙ ٿو هڻين. منهنجي روح کي
منهنجي آقا حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن ڪاريو ڪونه آهي پر سڌاريو ۽
سناريو آهي.

امي :- تون منهنجو غلام آهين، منهنجو حڪم مڃڻ توتي لازم آهي.
حضرت بلال رضه :- خالق ۽ مالڪ جي مرضيءَ جي ابتڙ مخلوق جو
حڪم مڃڻ حرام آهي.

ٻاهر اوطاق جي اڳڻ تي بيٺل نوڪر هڪ ٻئي کي چئي رهيا آهن ته،
ڄٽ کي ڪٿي ٿي ڪٿي. رئيس جي ٿو سامهون ٿئي. شايد ڪل ڪٿي ٿي اٿس.
ڪيڏي نه لٺ بيٺل هئس پر اڄ هڙ وڃائي ڇڏيائين.

امي :- اڙي شهيد، جا پٽ توکي ڪنهن پڙهيا وڌا آهن ڇا؟ مون کي

لات ۽ عزتي جو قسم، آءِ ڏاڍو ڏکيو ماڻهو آهيان.

حضرت بلال رضه:- توڙي منهنجي جسر کي سنڌ سنڌ ڪري وڌيندين ته به انشاء الله منهنجي جسر جي ذري ذري مان احد احد جو آواز ٻڌندين.

اميه:- (نصيحت جو طريقو ٿورو مٿائيندي نرمي ڪندي) بلال! اڳي ته تون ڏاڍو چڻي دار هوندو هئين. آءِ به توکي ڏس ته پنهنجي ڀاتين وانگر ڪارائيندو پياريندو آهيان. وس آهر ڪپڙا به توکي اهڙائي وٺي ڏيندو آهيان، پر اڄ توکي ڇا ٿي ويو آهي، جو نيمڪ ئي نٿو ملهائين؟

حضرت بلال رضه:- رئيس! اهي ڪاڏي پيتي ۽ لٽي ڪپڙي جا مهاڻا نه ڏي، تو اهي مونهي ٿورا ڪونه ڪيا آهن. پر منهنجن خدمتن ۽ محنتن سبب پئي ڏنا آهن. ۽ اڄ به مونکي تنهنجي سٺن ڪاڌن ۽ مهانگن ڪپڙن جي محتاجي نه آهي. مونکي يقين آهي ته آءِ جيڪڏهن پنهنجي خالق جي رضا خاطر بکيو به رهيس ۽ هٿ ڏکيو به رهيس، ته مونکي ان تڪليف جي عيوض برالله سائين، اهڙي ڪشادي جنت عطا ڪندو جنهنجون نعمتون ان ڪٽ هونديون ۽ انهن نعمتن جي پٺيان ڪير ڏوراپو ۽ مهڻو به نه ڏيندو.

اميه:- محمد ﷺ توکي اهوئي سبق ڏنو آهي؟

حضرت بلال رضه:- هاڻو اهوئي سبق.

اميه:- چڱو هاڻي ڏسندس ته تون ڪيستائين ٿو ان سبق تي ثابت رهين؟

حضرت بلال رضه:- انشاء الله جيڪي سن سال سرير ۾ هوندو تيسين ثابت قدم رهندس. انشاء الله.
اميه:- چڱو ڏسنداسين.

حضرت بلال رضه:- ڀلي ڏسجانءِ. ۽ دل ۾ دعا گهري ٿو: اَللّٰهُمَّ ثَبِّتْ قَدَمِيْ عَلٰى طَاعَتِكَ. (اي الله سائين مون کي تون پنهنجي اطاعت تي ثابت قدم رکجانءِ)

اميه ٻين نوڪرن کي (جيڪي ٻاهر اڳڻ ۾ بيٺا آهن) سڏ ڪري حضرت بلال رضه ڏي اشارو ڪري حڪم ڏئي ٿو ته هن ڪافر جا ڪپڙا لاهي پراڻا ٽڪرين جهڙا ڪپڙا پارايوس. هٿن ۾ پٿريون وجهوس. ڀلي ته خبر پوي ٿو ته

اميہ سان سامهون ٿيڻ ڪيڏو نه ڏکيو آهي.

حضرت بلال رضه:- (نوڪرن ڏي نهاريندي جيڪي اڳ ۾ هن جا گهاٽا دوست هئا) ترسو! آءُ پاڻهين ٿو توهان کي اميہ جا ڪپڙا لاهي ڏيان. آءُ پراڻن ڪپڙن ۾ ئي خوشي محسوس ڪندس. اجهي هي اٿو منهنجون ٻانهو، ڀلي وجهون پيڙيون.

اميہ جڏهن ڏسي ٿو، ته منهنجي ان پهرئين حملي جو ڪوبه خاطر خواهه نٿي ڄاڻي. تڏهن چڙ وڌي وييس ٿي ۽ ڏندن کي ڪرتيندي هڪ رسو کڻي حضرت بلال رضه جي ڳچيءَ ۾ وجهي ٿو ۽ حضرت بلال رضه کي ڪڙڪيدار آواز ۾ چوي ٿو ته: بلال! توکي منهنجي ڪاوڙجي خبر نه آهي. ڏاڍو ڏکيو ٿيندين. مونکي سوچي سمجهي جواب ڏي نه ته

حضرت بلال رضه:- بس اهو منهنجو سوچيل جواب آهي، ان سوچ کان مٿي ٻي سوچ مونکي سمجهي ئي نه ٿي. (۱)

اميہ اوطاق کان ٻاهر نڪري محلي جي ٻارن کي سڏ ڪري ٿو. وري اندر اچي حضرت بلال رضه تي ڪاوڙ ستيندي ان جي ڳچيءَ ۾ وڌل رسي کي ست ڏئي حضرت بلال رضه کي هيٺ ڪيرائي ٿو. تيسين ٻارن جو چڱو خاصو ولر اوطاق ۾ مڙي وڃي ٿو. اميہ ان رسي جو پيڇڙ، ٻارن کي ڏيندي چوي ٿو. ٻارو! هي وٺو رسو. هن بلال کي مڪي جي گهٽين ۾ گهليو (۲) جيئن هبل جي دشمن کي خبر پوي ته الاهن جي مخالفت آسان نه آهي.

افسوس! جڏهن ڪو جانور مري ويندو آهي تڏهن ان مٿل جانور کي به تنگ ۾ رسو وجهي گهلي ٻاهر ڦٽي ڪيو ويندو آهي. پر هت جيئن ڄاڻڪندڙ انسانن کي ڳچيءَ ۾ رسو وجهي ان ڪري گهليو ٿو وڃي جو هنن اڪيلي الله تي ايمان آندو آهي.

مشرڪن جي چورن کي به لڳو رنڌو. سو انهن حضرت بلال رضه کي گهلي اوطاق کان ٻاهر ڪڍي، گهٽين ۾ آڻي ڦرڻ لڳا. رونشي تي مڪي جا ٻيا ٻار به گڏ ٿيندا ويا. چڱو خاصو جلوس بنجي ويو، حضرت بلال رضه کي گهليندا به وڃن پيا، ته غلط سلط نعرا به هڻندا پئي ويا. هڪڙا چون پيا هبل ٻيا چون پيا زنده باد. هڪڙا چون عزتي. ٻيا چون جيئي جيئي. هڪڙا چون

لات. پيا چون سدا جيئي. اهڙي قسم جا نعرا هڻندا. مڪي جي گهڻن ۾ هلڻ لڳا. ٻارن جي لڙ ۽ شور تي گهرن مان ماڻهو نڪري پيا. پر ڪم ڪار ۾ رڌل ماڻهو به هن قسم جو شور ۽ نعرا ٻڌي ڪم اڌ ۾ ڇڏي ان مجععي ۾ پهچندا پئي ويا. ۽ هڪ ٻئي کان پڇا ڳاڇا ڪن ٿا، ته ڇا ٿيو آهي؟ هي هيترا ماڻهو ڇو مڙيا آهن؟ هي نعرا ڪهڙي سوڀ سبب هنيا ٿا وڃن؟

مجمع ۾ بيٺل ماڻهن مان جنهن کي ڪا ٿوري گهڻي خبر هئي ان پڇندڙ ماڻهن کي ٻڌايو پئي ته ٻيو مڙئي خير آهي. امير جو غلام بلال آهي، اهو هبل کان ڦريو آهي، عزي جو مخالف ٿيو آهي، لات جو منڪر بنيو آهي. ابي ڏاڏي واري دين کان باغي ٿيو آهي. بس جنهن به اها روڻداد ٻڌي پئي، تنهن حضرت بلال تي رحم ڪرڻ بدارن ائين پئي چيو ته: پوءِ اڃان جيئرو ڇڏيو اٿوس. هتي تلوار ڪريوس پورو.

اهو جلوس جڏهن گهڻيون لتاڙيندو ڪعبه الله جي ڀرسان آيو تڏهن مشرڪن جي نعرن جو آواز زوردار ٿيندو ويو. جلوس ۾ شامل ڇوڪرن ۽ ماڻهن جي مرضي هئي ته بلال کي هبل ۽ عزي بتن جي آڏو گهليو وڃي. جيئن اهي بت پنهنجي دشمن کي گهليو ڏسي خوش ٿين ۽ اسان تي مهر جي نظر وجهن.

حضرت بلال رضي الله عنه، سڄي واٽ، احد، احد (اڪيلو الله اڪيلو) اڇاريندو پئي آيو. سندس مٿي مبارڪ جون ڇٽيون لٿيون. سندس ٻئي مبارڪ پٿريلي زمين تي گسڻ ۽ رهڙجڻ سبب رتو رت ٿي پئي. سندس پيرن جون کڙيون گهلجڻ سبب ڦٽجي پيون. پر هي مجاهد عزم جو پڪو، ايمان جو سچو سڀني تڪليفن کي وساري احد، احد چونڌو پئي آيو.

سڄو ڏينهن مشرڪن جي ڇوڪرن حضرت بلال رضه کي گهليو هو ۽ شام جو اهي ٽڪجي چڪا هئا. ڪجهه بک به لڳي هئي، ان ڪري بلال کي وٺي امير جي حوالي ڪري سڀ پنهنجن پنهنجن گهرن ڏي موٽڻ ٿا. هوڏانهن حضرت بلال رضه جي زخمن ۾ سور محسوس ٿئي ٿو پر انهن کي وساري دل ۾ احد، احد چئي رهيو آهي.

هڪڙو سر حبيب کي ڏيندي لڄ مران،
هجن سر گهڻا ته واري واري وڏيان. ”شاهه“

اميہ دل ۾ سوچي ٿو ته اڄ بلال سان اهڙي ٿي آهي جو اسلام کان توبه تائب ٿي ويو هوندو. پر حضرت بلال رضه شام جو اُميه جي ڪچهريءَ ۾ ويهي ئي ڪونه ٿو ۽ اُميه ۽ انجي ٻين مشرڪ نوڪرن سان ڳالهائڻ به پسند نه ٿو ڪري. ۽ سڀني کان پاسائتو ويهي دل ئي دل ۾ الله تعاليٰ جو ذڪر ڪري رهيو آهي. اُميه حضرت بلال رضه جي واتان توبه ۽ اُن مڃڻ جا اکر ٻڌڻ لاءِ وٽس هلي وڃي ٿو.

اميہ:- بلال! ڏي خبر؟ آهي مزو ڪيئن؟

حضرت بلال رضه:- احد، احد (يعني الله هڪ آهي)

اميہ:- چئبو ته اڄوڪي هيڏي جڻ ۽ تعديءَ سان به تون نه سڏرائين.

حضرت بلال رضه:- احد، احد.....

اميہ:- اي شيديءَ جا پٽ هرو ڀرو مونکي ڇيڙا نه، احد نه چو. بس آهي ئي هڪ الله باقي ٻيا هيترا سارا اله جيڪي اسان جي وڏڙن جا معبود آهن سڀ ڇڻا. اسان جا وڏڙا ڪي چريا هئا ڇا؟

حضرت بلال رضه:- احد ... احد.....

اميہ:- عزبي جو قسم آءُ توکي قتل ڪرائي ڇڏيندس ته مونکي هرو ڀرو ڇيڙا نه.

حضرت بلال رضه:- احد احد

اميہ چڙي حضرت بلال رضه جي ڳچيءَ ۾ هٿ وجهي ٿو. ۽ گهڻي ڏيڻ جي ڪري ٿو. پر جلدي ئي حضرت بلال رضه جي ڳچيءَ مان هٿ ڪڍي چوي ٿو. نه نه آءُ توکي ائين قتل نه ڪندس، ڇو ته پوءِ تون مرڻ کان پوءِ ٻين تڪليفن کان چڻي ويندين. ان ڪري توکي ماريو پر ڇچلائي ڇچلائي ماريو. ائين چڻي اُميه حضرت بلال رضه کي ڇڏي پنهنجي جاءِ تي وڃڻ لاءِ روانو ٿئي ٿو.

حضرت بلال رضه:- احد، احد ڪاش جيڪڏهن خبر هجي ها ته ٻئي ڪنهن اکر سان ان کان وڌيڪ چڙو ٿا ته آءُ اهو اکر ئي جوان ها. ڇڻ زبان حال سان چڻي رهيو هو:

باطل سے دُٻے والے اسے آسمان نہیں ھم،

سڙو ٻار ڪر چڪا هئا ته امتحان همارا،
توحيد کي امانت سينن ۾ هماري،
آ سان نهي مٿانا، نام و نشان همارا.

اميءَ ابوجهل

ڪجهه ڏينهن ته امي حضرت بلال رضه کي ڪيترن قسمن جون
تڪليفون ڏيندو رهيو، ۽ هو صبر ۽ استقلال سان سهندو ۽ برداشت ڪندو
رهيو. جڏهن امي ڏٺو ته سندس سخت کان سخت سزائون به بلال کي زير
بار نٿيون ڪري سگهن، تڏهن صلاح مشوري لاءِ غنڊا ڳرديءَ جي رئيس
ابوجهل وٽ پهچي ٿو. اتي ڏسي ٿو ته حضرت عمار ۽ ان جي پيءُ حضرت
ياسر ۽ ماءُ بيبي سميه رضه تي عذاب شروع آهن. ڪڏهن مار، ڪڏهن رسن
سان ٻڌڻ، ڪڏهن مٿي ٽنگڻ وغيره وغيره ڏسي ٿو. امي انهن سزائن جي
نمونن کي ڏسي پاڻ به اهڙا طريقا سکي ٿو. پر وري به پنهنجي مايوس دل
کي آت ڏيڻ لاءِ ابوجهل کان پڇي ٿو.

امي:- يار! مون ته هن نر بلال کي ڪيترن قسمن جون سزائون
ڏنيون آهن، پر مجال جو ڪٿي ڪو اثر ٿيس. آءُ هن کي ماري ماري ٽڪجي
پيو آهيان. منهنجي هٿن ۾ لقون پئجي ويون آهن. پر اهڙي نڌڪ کي ڪو اثر
ٿي ڪونه ٿو ٿئي. مون هاڻي سوچيو آهي. ته اصل بلال کي ماري ڇڏيان. ڇو
ته نه جيئرو هوندو نه هبل جي مخالفت ٿي ڪندو.

ابوجهل:- متان متان. ماري ڇڏڻ جو ته سوچ به نه. ڇو ته ڪمزور
کي مارڻ، معنيٰ پنهنجي شڪست جو اقرار ڪرڻ.

امي:- پوءِ پلانيٽ ڇا ڪريان؟ آءُ وڌيڪ ته ڪري به ڪجهه نٿو
سگهان. نه وري هن جي احد احد لفظن کي سهي ٿو سگهان.

ابوجهل:- ڪمال آهي يار! هو سزا سهڻ سان نٿو ٽڪجي، تون سزا
ڏيڻ سان ٽڪجي ٿو پوين. تون پيو سزائون ڏيس.

امي:- ڪيستائين؟

ابوجهل:- جيستائين هو اسلام کان ڦري وري ساڳئي دين آڻي وڃي.

امي:- مون به چار ڏينهن جڳ ۾ گذاريا آهن. پر هن شيديءَ جي پٽ
جهڙو ضدي ۽ نر مون ڪٿي به ڪونه ڏٺو. بس هن ته گتو آهي، وارو معاملو

آهي. آء سزائون ته ڪيترن ڏينهن کان پيو ٿو ڏيانس پر مرض بڙهتا ڪيا
جئون جيون دوا ڪي. جيئن ٿڌ تيئن وڌهن تي ٽڪي جو به اثر ڪونه ٿو ٿئي.
ابوجهل:- ائين صفا نااميد نه ٿي پائيءَ کان اڳ ڪپڙا نه لاه.

امي:- آء ته ڪشي نااميد به نه ٿيان پر هيترن ڏينهن جي تجربي ڪرڻ
سان آء ته پڪ سمجهيو ويٺو آهيان ته بلال ڪو نه سڌرندو.

ابوجهل:- چڱو آء پاڻ ايندس پوء ڏسجان ته ڪيئن ٿو بلال کان
سڄي ڪرايان. مون عمار، ياسر جي پٽ کان ئي پنهنجي مرضيءَ مطابق ڪيترا
اڪر هبل جي ساراه ۾ ۽ (حضرت) محمد ﷺ جي مخالفت ۾ چورايا آهن. نه ته
پهريائين هو به ائين بلال وانگر نٿو هئو پر... مار به پڇي ٿي. (۱)

امي:- تون پلي اڃ، منهنجي اکين تي پر

ابوجهل:- ڀلا جيڪڏهن بلال جي واتان اسلام کان بيزاريءَ وارا اڪر
تون پاڻ ٻڌين ته پوءِ مڃيندين؟
امي:- چڱو آء تنهنجو سڀاڻي انتظار ڪندس.

مشرڪن جي ڪٽورائپ

ان زماني ۾ مشهور هئو ته مڪي جا ماڻهو رحمدل ۽ مهمان نواز آهن،

(۱) حضرت ابن عباس رضه کان روايت آهي ته جڏهن حضرت عمار رضه جي پيءُ ۽ ماءُ کي
مشرڪن اسلام آڻڻ سبب تڪليفون ڏئي شهيد ڪري ڇڏيو ۽ باقي بچيل حضرت عمار
رضه کي به مختلف سزائون ڏيندا رهيا. هڪ ڏينهن بنو المغيرة جي مشرڪن حضرت عمار
رضه کي هڪ ڪوهه ۾ وجهي غوطا ڏياريندي ڪفر جي اڪرن چوڻ لاءِ مجبور ڪيو پئي ۽
حضرت عمار رضه وڌيڪ غوطن کائڻ جو ست نه ساري ڪافرن جي مرضيءَ مطابق اسلام
کان بيزاريءَ جا اڪر ڳالهائيا. ماڻهن جڏهن حضور ﷺ جن کي اها ڳالهه ٻڌائي. تڏهن پاڻ
فرمايائون ته عمار ڪيئن تنهن کان چوڻيءَ تائين ايمان ڪامل آهي هن جي گوشت ۽ رت ۾ به
ايمان آهي. هوڏانهن حضرت عمار رضه به روئندو حضور جن وٽ حاضر ٿيو ۽ مجبوريءَ
سبب چيل اڪرن جي کين خبر ڏنائين. اهو به ٻڌايائين ته سندس دل ۾ ايمان آهي. حضور
ﷺ جن حضرت عمار رضه جا ڳوڙها به اڳهن پيا ۽ فرمائين پيا ته: پوءِ ڪونهي وري به مجبور
ڪن ته تون زبان سان اهڙا اڪر ڳالهائي جان ڇڏائيندو ڪر. (تفسير مظهري، اَلْاَمَنُ اُكْرَهُ
وَلَبَّهٖ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيْمَانِ آيه جو تفسير)

مظلومن جاحمايتي آهن. انڪري جو هنن حلف الفضول واري معاهدي ۾ قسم کنيو آهي ته هميشه مظلوم جي حمايت ڪندا رهندا. ٿي سگهي ٿو ته مڪي وارا رحمدل هجن. پر الائي ڪنهن تي رحم کائيندا هئا؟

مڪي شريف يعني امن واري شهر ۾ ئي ته حضرت ياسر کي چنگهن ۾ رسو وجهي مشرڪ مٿي ٽنگيندا هئا. اتي ئي بي بي سميه کي ٻن اٺن سان ٻڏي ٻنهي اٺن کي هيڏي هوڏي هڪلي بي بي صاحب کي ٻه اڌ ڪري شهيد ڪيو ويو هو. اتي ئي حضرت صهيب روميءَ کي ٽانڊن تي سمهاريو ويندو هو. اتي ئي حضور ﷺ جن کي عقبه بن ابي معيط ڳچيءَ ۾ ڪپڙو وجهي گهڻا ڏنا هئا. اتي ئي حضرت عثمان رضه ۽ حضرت زبير بن العوام کي تڏي ۾ ويڙهي دونھون ڏٺو ويندو هو. ۽ اهي من مستيون ڪيون به ظاهر ظهور وينديون هيون.

انهن مسلمانن مظلومن تي نه ڪير رحم ڪندو هو، نه ڪير ڇڏائيندو هو. پوءِ به مڪي جا مشرڪ رحمدل به باقاعدي سڏبا هئا.

صبح جو اٿندي هرڪو ماڻهو پنهنجي ڪر ڪار لاءِ سوچيندو آهي ته اڄ دڪان کولڻو آهي يا اڄ هر ڪاٺو آهي، يا مزدوريءَ تي وڃڻو آهي، پر جڏهن کان وٺي مسڪين غريب حضرت عمار، ياسر، بلال، خبيب، صهيب، سميه رضوان الله عليهم مسلمان ٿيا هئا، تڏهن کان وٺي مڪي جي مشرڪن جون سڀ سوچون ان فڪر ۾ خرچ ٿين ٿيون ته اڄ انهن غلامن کي ڪهڙي سزا ڏجي، ڪهڙي طريقي سان انهن ڪمزورن کي تنگ ڪيو وڃي جيئن هو اسلام ۽ توحيد جو آواز ڇڏي هبل جا حمايتي ٿي پون. بس مڪي جي مشرڪن جو شڪار به اهو هو، ته روزگار به اهو هو. سندن ڌنڌو ڌاڙي به اهو هو.

حضرت بلال رضه تي سخت آزمائش

اميہ سان ڪيل انجام مطابق ابوجهل نيرن مهل اميہ جي اوطاق تي پهچي ٿو.

ابوجهل:- دوست ! ڪاٿي آهي تو وارو غلام؟

اميہ:- اجهو ٿو حاضر ڪريانس.

ڪجهه وقت گپ شپ ۾ گذاري، حضرت بلال رضه کي سڏين ٿا. اول

ڪجهه سمجھائين ٿا پر هن جي ناڪار تي سندس هٿ پير ٻڌا وڃن ٿا. ابوجهل جي حڪم سان. حضرت بلال رضه کي ٽاڪ منجهند جو ٺٺھڻ ۾ گرم پٿريلي واريءَ تي لٽايو وڃي ٿو. هڪ گرم اُس، ٻيو تتل واري، ڪڏهن ڪڏهن واڄ جي جهولن تي اها ڪوسي واري اڏامي حضرت بلال رضه جي اکين ۾ پوي ٿي. پر اکين کي مهڻ لاءِ هن جو هڪ هٿ به کليل نه آهي. اس تي ميرو پگهر ٻڙي حضرت بلال جي اکين ۾ پوي ٿو ۽ سندس اکيون ڪُرائجن ٿيون. پر هو سڀ ڪجهه سهي ٻڙڪ به ٻاهر نٿو ڪڍي. صرف رب جي رحمت ۾ اميد رکيو آلا ان نصر الله قريب (اجها الله تعاليٰ جي طرفان مدد ڄاڻ پهتي) پڙهندو رهي ٿو.

ابوجهل ۽ اميه ڪجهه وقت ڪچهري ڪري ٻئي ڄڻا اوطاق مان نڪري حضرت بلال رضه کي ڏنل سزا جو معائنو ڪن ٿا، سندن پٺيان روشني ڪوڏين جو ڌڻ آهي. ابوجهل دل ٺٺي دل ۾ سوچيندو اچي ٿو ته اڄ ضرور بلال سمجهي ويو هوندو. اسلام کان هٿ ڪڍي ويو هوندو. رڳو وڃي ٿو ان جي واتان اسلام کان بيزاريءَ جا اکر ٻڌان ۽ اميه کي به ٻڌرايان. ائين سوچيندي ابوجهل، بلال وٽ پهچي وڃي ٿو ۽ پڇي ٿو ڪيئن بلال آهي ڪجهه مزو؟

حضرت بلال رضه: - احد، احد.

حضرت بلال رضه جا اهي اکر ڄڻ ابوجهل جي منهن تي هڪ زوردار چمات وانگر هئا. هن جو اندر جلي وڃي ٿو ۽ لڄ سبب سندس منهن ڦري وڃي ٿو. ڪجهه زبان سان ٻڙ ٻڙ ڪري ٿو. چوي ٿو هي شيديءَ جو پٽ اڃان آڻ نه مڃيندو. ائين چئي هيڏي هوڏي نهاري ٿو ته هڪ ڳرو پٿر نظر اچيس ٿو. ماڻهن کي چئي، اهو ڳرو پٿر گهرائي ٿو ۽ ڪريل بلال رضه جي ڇاتي تي رکرائي ٿو. اهو پٿر اهڙو ڳرو آهي جو حضرت بلال رضه سامهه به مس ڪڍي سگهي ٿو. اهو گرم ۽ ڳرو پٿر هن کي سخت تڪليف ڏئي ٿو. پر هو هڪ هڪ سامهه ڪڍڻ سان چوي ٿو احد - احد

مشرڪ جيئن جيئن حضرت بلال رضه جي بي ڪسي ڏسن ٿا، هن جي منجهيل چهري کي ڏسن ٿا، يا هن جي ڪنجهڻ جي آواز کي ٻڌن ٿا، تيئن خوش ٿين ٿا، تڙن ٿا، تهڪڙا ڏين ٿا، ڪجڪو ڪن ٿا. هنن کي پنهنجي

ڪاميابيءَ جو انتظار آهي ته اجهو ٿو آن مڃي. اجهو ٿو هو اسلام جي خلاف آواز اُچاري.

گهڙي کن رکي اميه ۽ ابوجهل واري واري سان پنهنجو ڪن ڏئي ٻڌن ٿا ته بلال ڇا ٿو چوي. حضرت بلال رضه ڪڏهن ڪڏهن احد احد جو اکر چوي ٿو نه ته رڳو پنهنجي پالڻهار کان دعائون گهري رهيو آهي ۽ چئي رهيو آهي ته:

اي الله! جيئن تو حضرت ابراهيم عليه السلام کي آڙاه مان بچايو هو، جيئن تو حضرت موسيٰ عليه السلام کي سندس دشمن فرعون جي ظلمن کان بچايو هو، ائين تون پنهنجي باجهه ڪري مون کي هنن عذابن کان نجات نصيب ڪر.

اميه:- دوست ابوجهل! ڏٺي هن ضديءَ کي؟ الائي يار تو پئي چيو ته اجهو ٿو مڃريانسن؟

ابوجهل به پنهنجي شڪست تسليم ڪري ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهي ٿو. هن جي سمجهه ۾ وڌيڪ ڪابه ڳالهه ڪانه ٿي اچي ته ڇا ڪري؟

خير! ابوجهل ته مايوس ٿي موٽي وڃي ٿو. پر اميه کي تڪليف ڏيڻ جون ڪجهه وڌيڪ اٽڪلون به اچي وڃن ٿيون. جن سان هو نئين سڄ نئين طرح حضرت بلال رضه کي ستائيندو رهي ٿو. (۱)

غلاميءَ مان آزادي

حضرت ابوبڪر رضي الله عنه ڪنهن ڪم ڪار سانگي هڪ ڏينهن بني جمح وارن جي پاڙي ڏي اچي ٿو. هن کي ڪجهه ماڻهن جو انبوه نظر اچي ٿو. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه ان ماڻهن جي ميڙ کي ڪجهه ويجهو ٿئي ٿو. جيئن معلوم ڪري ته اهي ماڻهو ڇو گڏ ٿيا آهن. اتي پهچي ٿو ته حضرت بلال رضي الله کي هيٺ ستل ۽ مٿانئس هڪ ڳرو پٿر پيل ڏسي ٿو ۽ ڪن غنڊن کي ڏسي ٿو ته اهي باهه ٻاري ان ۾ سيخن جا ٽڪر تپائي رهيا آهن، جيئن انهن سان بيوس بلال رضه کي ڏنپ ڏين.

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

حضرت ابوبڪر رضي الله مائهن کي پري ڪندي حضرت بلال رضي الله عنه جي ويجهو پهچي ٿو. حضرت بلال رضه جي نظر حضرت ابوبڪر رضي الله عنه تي پوي ٿي ۽ مبارڪ اکين مان ڳوڙها هاڻي ماٺ ميٺ ۾ هن کي پنهنجي بي وسيءَ جو احوال ڏئي ٿو. حضرت ابوبڪر رضي الله عنه هيڏي هوڏي نهاري ٿو ته اميه تي نظر پئجي وڃيس ٿي.

حضرت ابوبڪر رضه:- اميه ! هن مسڪين کي ڪيستائين عذاب ڪندين؟ ڪنهن پاڻ جهڙي سان هٿ اٽڪائي ڏس. باقي هن ڪمزور کي هيترو ستائڻ ته شرم جهڙي ڳالهه آهي.

اميه:- تنهن جو ڇا ويو؟ هي ته منهنجو غلام آهي. جيسين وٽندڙ تيسين هن کي ڪٽيندو رهندس. تون ڪير ٿيندو آهين جو بلال جو پاسو ڪئين؟

حضرت ابوبڪر رضه:- ڪجهه خدا جو خوف ڪر، مظلوم جي دعا عرش تي جلدي پهچندي آهي. سڀاڻي تون به ائين ٻين جي هٿن ۾ اچي سگهين ٿو. اميه:- بلال رڳو تنهنجي ڪري ٿو تڪليفون ڏسي. ڇو ته هن کي ڪاريو به ٿو آهي. هن کي ڇاڙهاڪا ڏئي مسلمان ٿو ڪيو آهي، هاڻي مون کي ٿو چوين ته ڇو ٿو ماريئس؟

حضرت ابوبڪر رضه:- مون هن کي ڪاريو ڪونه آهي، الله تعاليٰ هن کي سڌي واٽ نصيب ڪئي آهي جو مسلمان ٿيو آهي.

اميه:- ڇڳو ! وڌيڪ منهنجي آڏو نه ڪڇ پنهنجي واٽ وٺيو هليو وڃ. سڄو ڏينهن وٽو ٿا مائهن کي برغلائيندا ۽ ڪاريندا.

حضرت ابوبڪر رضه:- منهنجي مرضي آهي ته هاڻي ڪٿي بلال رضه کي ڇڏيو گهڻي ماريو اٿوس.

اميه:- آءُ هن کي ڪڏهن به نه ڇڏيندس جيسين هن کي آڻ ميجرائي اسلام کان بيزار نه ڪندس.

حضرت ابوبڪر رضه:- اميه ! اهي تون خواب ٿو لهن. حضرت بلال رضي الله عنه اسلام کي ڪڏهن به نه ڇڏيندو هن جي دل ۾ اسلام جو مٺاڇا ايترو ته ويهي ويو آهي جو مرندي مري ويندو پر اسلام نه ڇڏيندو. توهيترو آزمايو اٿس ته به اڃا توکي پڪ نه ٿي آهي.

اميه:- ڀلا توکي ڪو وٺڻ آيو هو ڇا؟ جو هٿ اسان جي پاڙي ۾ اچي

ٻهٽو آهين. ڪين هٿ به آيو آهين ماڻهن کي برغلائڻ؟

حضرت ابوبڪر رضه:- اميه! تون ڪيڏو نه ڀليل آهين. حضرت بلال رضي الله اول الله تعاليٰ جو ٻانهو آهي پوءِ تنهنجو غلام آهي. تون جيڪڏهن هن کي عذاب ڏئي ماري ڇڏيندين ته نقصان ڪنهن کي. تنهنجي ئي ملڪيت جو زيان ٿيندو ٻيو ڪنهن جو نقصان ٿيندو؟

اميه:- ان جيئن ڪان هن جو مرڻ ڀلو آهي. ڇا آءُ هن کي ان ڪري ڪارايان پياريان ته هو اسان جي الاهن کي ڪاريون ڏئي ۽ گهٽ وڌ ڳالهائي. وري اسان جي ننڍن ٻارن کي پرڇاڻڻ ۽ ڪيڏائڻ وارا به ته هي غلام آهن. پوءِ انهن تي به هن جو اثر چڙهندو پوءِ ته اسان جي هڙئي وئي. باقي ڇا بچيو؟ آءُ ته اهڙي غلام کان سخت بيزار ٿي پيو آهيان

حضرت ابوبڪر رضه:- ڀلا وڪڻين؟

اميه:- ها! ها! آءُ وڪڻڻ لاءِ به تيار آهيان.

حضرت ابوبڪر رضه:- ڪيتري وڪڻين؟

اميه:- پنج سونين گينيون وٺندس.

حضرت ابوبڪر رضه:- (پنج گينيون اميه کي ڏيندي) هي وٺ پنج گينيون، ڇڏ بلال جي پچر.

اميه:- (هڪ وڏو ٽهڪ ڏيندي) چريا! تون نه ڪروڌ ڪرين ها ته هڪ گيني تي به آءُ وڪڻڻ لاءِ تيار هوس.

حضرت ابوبڪر رضه:- اميه چريو ته تون ٽئين اڃ تون هڪ سو سونين گينيون گهرين ها ته به اهي آءُ ڏئي اڃ بلال کي ڇڏرايان ها. پر هڙ وڃائي ڇڏيئي. (۱)

حضرت ابوبڪر رضه حضرت بلال رضه تان پٿر لاهي ٿو ۽ ٻئي دوست هٿ ۾ هٿ ڏئي روانه ٿين ٿا.

حضرت بلال رضه:- دوست! تو وڏو ٿورو ڪيو آهي جو ظالم جي چنبي کان مونکي آزاد ڪرايو اٿئي. پر ٻڌاء ته وري به غلام رکڻ لاءِ خريد ڪيو اٿو ڪين آزاد ڪرڻ لاءِ؟

(۱) سيرت ابن هشام ۾ آهي ته حضرت ابوبڪر رضه هڪ مشرڪ غلام کي ڏئي، ان جي عيوض حضرت بلال رضه کي ڇڏايو هو.

حضرت ابوبڪر رضه :- بلال ! تون بلڪل آزاد آهين، فڪر نه ڪر. ٻئي ڄڻا حضرت رسول الله ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿين ٿا ۽ حضرت بلال رضه پنهنجي محبوب کي سئل سورن، ڏکڻ ڏاکڻن جو حال احوال اوري ٿو. (۱)
حضور ﷺ جن :- ابوبڪر! تو اڄ وڏو خير جو ڪم ڪيو آهي. مون کي به ان خير جي ڪم ۾ ڀاڻيوار ڪر، ڪجهه رقم مون کان به وٺ.
حضرت ابوبڪر رضه :- سائين مون ته حضرت بلال رضه کي اڳ ۾ ئي آزاد ڪري ڇڏيو آهي.

حضرت رسول الله ﷺ :- (گهڙي کن خاموشي کان پوءِ) الله تعاليٰ مون تي نازل فرمايو آهي ته:
وَسَيَجَنَّبُهَا الْأَتَقِيَ الَّذِي يُوْتِي مَالَهُ يَتَزَكَّى • وَ مَالًا حَدٍ
عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى • إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْأَعْلَى • وَلَسَوْفَ يَرْضَى •

ترجمو :- ۽ جهنم کان اهو ماڻهو بچي ويندو جيڪو مٽي پرهيڙگار آهي ۽ پنهنجو مال پاڪ ڪرڻ لاءِ خرچ ڪري ٿو. ۽ ڪنهن به احسان جي ٿوري لاهڻ لاءِ ائين نٿو ڪري. پر صرف پنهنجي پالڻهار جي رضا حاصل ڪرڻ لاءِ خرچ ڪري ٿو. ۽ ان کي الله سائين جلدي راضي ڪندو. (۲)
حضرت عمر فاروق رضي الله جو مشهور فرمان آهي ته ابوبڪر اسان جو سائين آهي ڇو ته هن اسان جي سائين (بلال رضه) کي آزاد ڪيو آهي.

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

(۲) تفسير مظهريءَ ۾ لکيل آهي ته حضرت بلال رضه کان اڳ ۾ حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنه ۶ غلام آزاد ڪيا هئا. (۱) عامر بن نهيڙه (۲) بي بي ام عيس (۳) بي بي زئيره (۴) بي بي نهديه (۵) بي بي بنت نهديه (۶) بني مؤمل جي هڪ ٻانهي، ۽ حضرت بلال رضه انهن ڇهن کي آزاد ڪرائڻ کان پوءِ ستين نمبر تي آزاد ڪرايو ويو. مذڪور تفسير وما لاحد جو تفسير ٿي هئڻ ڪيو آهي: بلال ولا غيره من العلمان. يعني حضرت ابوبڪر رضه حضرت بلال يا ٻين غلامن کي ڪنهن احسان جي بدلي ۾ آزاد نه ڪرايو هو.
(تفسير مظهري، جلد ڏهون)

ڏک سک ۾ ساٿي

حضرت بلال رضي الله عنه اسلام آڻي وڌا ڏک ڏنا هئا، ڏاڍا سور سٺا هئا. ان ڪري هن وٽ اسلام جو قدر به ايترو هو. ڪافي وقت جي سڪڻ کان پوءِ هن کي حضرت رسول الله ﷺ جن جي ڪچهري نصيب ٿي هئي. ڪچهري به اهڙي جو ان مان هن کي ڪو به اٿاري نه سگهي. نه وري ڪير هن کي روڪي ٿي سگهي. ڇو ته هو هاڻي آزاد هئو، ڪنهنجو به غلام نه هئو. هاڻي هن کي رڳو الله تعاليٰ جي پانهپ ۽ رسول الله ﷺ جن جي نوڪري ڏيڻي هئي.

سڪن واري سڌ مٿان ڪا مون سان ڪري،

اندر جنين اڌ ڏونگر سي ڏورينديون.

مسلمانن جي مٿان مشرڪن جي وڌندڙ سختين ۽ تڪليفن کي ڏسندي حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجن صحابن سڳورن کي مشورو ڏين ٿا ته، في الحال هو حبش ڏي هجرت ڪري وڃن. ڇو ته اتي جو بادشاهه اصممه نهايت رحمدل انسان آهي، اتي مسلمان سک جو ساھ ڪڍي سگهندا ۽ جيسين مسلمانن کي الله تعاليٰ غلبو عطا فرمائي، تيسين حبش (۱) ۾ ئي رهن. (۲)

سندن مشوري سان اٽڪل ۸۴ کن صحابين سڳورن حبش ڏي هجرت ڪئي جن ۾ حضرت عثمان غني رضي الله عنه ۽ سندس گهرواري رسول الله ﷺ جن جي نياڻي بي بي رقيه ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه جو ڀاءُ حضرت جعفر طيار رضي الله تعاليٰ عنه به شامل هئا. پر حضرت بلال رضي الله تعاليٰ عنه هجرت نه ڪئي ۽ رسول الله ﷺ جن سان گڏ رهڻ پسند ڪري بک ڏک تي مڪي شريف ۾ رهي پيو. هو سوچي پيو ته حضور جن کي هٿ ڇڏي آءٌ ڪيئن حبش وڃي سگهي ٿي رهان. (۳)

(۱) حبش جو ملڪ هن وقت ايتوپيا جي نالي سان سڏجي ٿو.

(۲) اهو حبش ڏي هجرت وارو مشورو حضور جن صحابه ڪرام کي نبوت ملڻ کان پوءِ پنجين سال رجب جي مهيني ۾ ڏنو هو.

(۳) جيتوڻيڪ جن صحابن سڳورن حبش ڏي هجرت ڪئي هئي، انهن به رسول الله ﷺ جن جي حڪم ۽ سندن مشوري سان ڪئي هئي.

آء ڪيئن سوڙئين سمهان مون ور گهاري سج،
مر! اباڻن سين اڃ، ڪوئ شربت تنهنجو سومرا.
”شاه“

مشرڪن جو معاهدو

مسلمانن حبش ۾ سڪ جو ساه ڪنيو ۽ حضرت عمر فاروق رضي الله عنه مسلمان ٿيو ته مشرڪن جون وايون بتال ٿي ويون. ڇو ته حضرت امير حمزه ۽ حضرت عمر رضه جي مسلمان ٿيڻ سان مسلمانن جو عدد ويو ٿي وڌندو. مشرڪن جون ميٽنگون ٿيڻ لڳيون. صبح شام پاڻ ۾ گڏجاڻيون ڪرڻ لڳا. هنن کي اها ڳڻتي هئي، ته جيڪڏهن مسلمان امن امان سان رهيا ۽ دلير دلير ماڻهو به منجهن شامل ٿيندا ويا ته پوءِ ملڪ کي هبل به ڪونه بچائي سگهندو. ڪن مشرڪن کي ته ڪٿي انتظار آهي ته عزي ۽ لات، هبل ۽ منات پنهنجن دشمنن کي پاڻهي ختم ڪري ڇڏيندا. پر ڪن کي ته تيستائين ترسڻ به ڏکيو پئي لڳو. ڀلا هيترا ڏينهن جو بتن مسلمانن کي ڪجهه به نه ڪيو آهي، سي اڳتي به الائي ڪجهه ڪن يا نه ڪن؟ ان ڪري مشرڪن جي هڪ ميٽنگ ۾ فيصلو ڪيو وڃي ٿو ته: اڳتي ڪو به مشرڪ مسلمانن يا مسلمانن جي حمايتين ۽ بني هاشم ۽ بني عبدالمطلب سان، مٿي مائٽي نه ڪري، ڪا ڏيتي ليتي نه ڪري. پڇاڙيءَ پنهنجي ڌن سان به مسلمانن کي ڪا شيءِ نه ڏني وڃي. خاص ڪري کاڌي پيئي جون شيون ته بنهه نه ڏنيون وڃن. (۱)

اهو معاهدو منصور بن عڪرم مشرڪ کان لڪرائي ڪعبه الله ۾ ٽنگيو ويو. (۲) ان لاءِ ته جيڪو به ان معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪندو ڪعبي ۾ رکيل بت ان کي نقصان رسائيندا.

مشرڪن جي اهڙي ظالمانه فيصلي سبب حضرت رسول الله ﷺ جن ۽ سندن ساٿي ٽن سالن تائين ساندھ، شعب ابي طالب ۾ چڻ قيد رهيا.

- (۱) هڪ ڏينهن ابوجهل حڪيم بن حزام کي ڏٺو ته اهو پنهنجي پٽيءَ لاءِ ڪجهه کاڌو ڪنيو پيو وڃي. ابوجهل ان کي به روڪي بيٺو ۽ اوڏانهن وڃڻ ٿي نه ڏنائينس.
- (۲) ڪن تاريخ جي ليکڪن معاهدي لکڻ واري جو نالو بغيض بن عامر لکيو آهي. حضور جن جي بد دعا سان ان جا هٿ سڪي پيا هئا. (دسو سيرت ابن هشام جلد اول)

مسلمانن جي ڀارن کي به کائڻ لاءِ ڪجهه نه ملي سگهندو هو. حضرت بلال رضه به حضور ﷺ جن سان گڏ ان محاصري ۾ بند رهيو. هڪ سبب سندس اکيون ڏرا ڏئي ويو هيون، جس ڪمزو ٿي ويو هو. پر هن جي ايمان کي ڪوبه لوڏو نه آيو هو.

حضور ﷺ جن فرمائيندا هئا ته جيڪا تڪليف الله تعاليٰ جي رستي ۾ مونکي پهتي، اهڙي ٻئي ڪنهن کي به نه پهتي. مون تي مهينو راتين جو ته ائين به گذريو جو مون وٽ ۽ بلال وٽ اهڙي ڪا به شيءِ نه هئي جو ڪشي ڪو ساهوارو کائي سگهي. ڪڏهن ڪڏهن بلال ايترو ڪجهه آئيندو هو جيڪو ان جي بغل ۾ لڪي سگهي. (۱) مشرڪن جي ان لڪيل معاهدي کي جڏهن اڏوهيءَ کائي ختم ڪيو ۽ حضور ﷺ جن معجزانه طور تي اهڙي خبر ڏني تڏهن وڃي اهڙي بائيڪاٽ واري سختي ختم ٿي.

مڪي ۾ حج جي موسوم آئي ته پري پري جا ماڻهو ڪعبة الله جي زيارت لاءِ گڏ ٿيڻ لڳا. (۲) حضرت رسول الله ﷺ جن به پنهنجن ساٿين حضرت بلال، صهيب ۽ ٻين صحابن سڳورن کي ساڻ ڪري ٻاهرين ماڻهن کي اسلام جي تعليم ٻڌائڻ ۽ سيکارڻ لاءِ نڪتا.

مشرڪ پروپيگنڊا ڪرڻ لڳا، مسلمانن خلاف زهر اوڳاڇڻ لڳا. جيئن ٻاهريان ماڻهو متنفر ٿي وڃن ۽ مسلمانن سان ملاقات ئي نه ڪن. پر ماڻهوءَ کي جيئن جهل، تيئن ڳت به ان ڳالهه تي ڏيندو آهي. حضور ﷺ جن ڪيترن ماڻهن سان مليا. سندن محنت صاب پئي. سندن تبليغ اثر ڪيو. ڪجهه ماڻهو اهڙا سلجهيل به هئا جن اسلام دين کي صحيح سمجهيو ۽ مسلمان ٿي پيا. مسلمانن جي تعداد کي وڌندو ڏسي مشرڪ نئين سڄ نيون اٽڪلون سوچين ٿا. پر رگرام ٺاهين ٿا. جيئن مسلمانن جي عزت آبرو ۽ انهن جي ٻڏي ۽ عزم کي نقصان رسائي سگهن.

امير ۽ غريب ۾ برابري

مضر قبيلي جا ٻه رئيس اقرع بن حابس ۽ عيينه فزاري پاڻ ۾ ڪا مخفي صلاح ڪن ٿا. ڪا اٽڪل سوچي پئي چٽا اتي رسول الله ﷺ جن جي ڪچهريءَ جو رخ ڪن ٿا. اتي پهچي، اندر وڃڻ کان اڳ وري پاڻ ۾ مشورو ڪن ٿا. اقرع :- ڏس ته سهي (حضرت) محمد (ﷺ) جن جي ڪچهريءَ ۾ ويٺا به ته رڳو غريب آهن، بلال کي ڏسي صهيب کي ڏس، عمار کي ڏسي،

(۱) البدائو النهايه (۲) اسلام کان اڳ به مشرڪ ڪنهن قسم جو حج ڪندا هئا.

خُباب کي ڏس. جن کي پورا ڪپڙا به ڪونه آهن. انهن سان اسلام کي
ڪهڙي ٽيڪ ملندي؟

عيسٰ: - اهي ته آهن به هن جا خاص ماڻهو.

اقرع: - مون ته ڏاڍو ڄاڻي ڏٺو آهي، ته: بلال جتي ڪٿي (حضرت) محمد
(ﷺ) جن سان گڏ هوندو آهي. ان کي ڌار ڪن ئي ڪونه، وڃ ۾ ويهاريو وٺا اٿس.

عيسٰ: - هاڻي ڳالهه اڪلاء ته اندر هلون ڪين موٽي هلون؟

اقرع: - ٿيو ته لاچار، پر موٽڻ به مناسب نه آهي. هوءَ جيڪا اٽڪل

سوچي آيا آهيون، ائين ته ڪري ڏسون.

عيسٰ: - منهنجي صلاح آهي ته: في الحال اندر هلون. اتي حالي حوالي تي

اهو مطالبو ڪنداسين ته اسان دين اسلام جي ڪشش سبب آيا آهيون پر هنن

غريبن سان گڏ ويهڻ تي دل ۾ ڏکيائي محسوس ٿئي ٿي. ان ڪري جيسين

وڃي طبيعت ٺهي تيسين اسان سان اها سهولت ڪئي وڃي، جو اسان

ڪچهريءَ ۾ جڏهن به پهچون، ته ان وقت هنن ميرن ۽ ڦاٿل ڪپڙن وارن غريبن کي

اٿاري ڇڏيو. پوءِ جڏهن اسان ڪچهري ڪري موٽي وڃون تڏهن ڀلي اچي توهان وٽ ويهن.

عيسٰ: - اهڙو اسان جو مطالبو مڃيندو سهي؟

اقرع: - ڇو نه مڃيندو اسان جهڙا مَضرَ جا مُهاندِا مڙس مسلمان ٿي

پوندا ته پوءِ هو هرو ڀيرو غريبن کي ڇا ڪندو؟ اوکيءَ ويل هن کي اسان

جهڙا پهچ وارا رئيس ڪم ايندا ڪين اهي بي پهچ غريب؟ (۱)

ائين صلاحون ڪري حضور ﷺ جن جي آڏو ٻئي چٽا پهچن ٿا. ۽ حالي

حوالي ٿيندي عرض ڪن ٿا.

سائين! توهان وٽ ڪيترن قبيلن جا ماڻهو اچن وڃن پيا. اسان ڪشي

مسلمان به ٿيون پر هنن مسڪينن سان گڏ ويهندي پيا ماڻهو ڏسندا ته ڇا

چوندا؟ ۽ اسان کي به هنن سان گڏ ويهندي دل ۾ ڏکيائي لڳي ٿي. انڪري

اسان سان هڪ سهولت ٿئي، جو اسان جنهن وقت توهان وٽ اچون، ته هنن

غلامن غريبن کي هتان ڪچهريءَ مان اٿاري ڇڏيو. وري جڏهن اسان ڪچهري

ڪري واپس وڃون پوءِ هي ڀلي اچي توهان وٽ ويهن.

حضور ﷺ جن: - ڇڏو ائين ڪريون ٿا. (حضور ﷺ جن ان وقت خيال

فرمايو هوندو ته هي منهنجا پراڻا ساٿي حضرت بلال، صهيب، عمار، خبيب، فڪيه، ابن مسعود وغيره ته مون سان هميشه گڏ آهن جيڪڏهن گهڙي کن اهي مون کان جدا ٿيا ته ڪهڙو فرق پوندو؟ هوڏانهن هي قبيلن جا رئيس مسلمان ٿي پوندا ته سندن پويان سندن راڄ به مسلمان ٿيندا.

اقرع ۽ هيصم:- سائين پوءِ ته ڏاڍو سٺو پر اسان کي اهڙو ڪو لکت به معاهدو ڏيو ته مهرباني.

حضور جن:- چڱو حضرت علي ڪرم الله وجهه کي گهرايو ۽ ڪاغذ به آڻيو ته لکي ڏيون.

حضرت علي رضي الله عنه ڪاغذ سميت حاضر ٿي ٿو. هوڏانهن حضرت رسول الله جن تي وحي نازل ٿيڻ شروع ٿي ٿو. گهڙي کن جي خاموشيءَ کان پوءِ حضور ﷺ جن ڪنڌ مبارڪ مٿي کڻي. حضرت علي ڪرم الله وجهه کان اهو ڪاغذ وٺي ڦاڙيندي، سندن مٿان نئون نازل ٿيل وحي پڙهن ٿا: (۱)

وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاوَةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ • (سورة انعام آية ۵۲)

ترجمو:- ۽ انهن صحابن کي پاڻ وٽان نه اٿاري ڇڏيو، جيڪي صبح شام الله تعاليٰ کي ٻاڏائن ٿا ۽ هنن جو مقصد ئي الله تعاليٰ جي رضا حاصل ڪرڻ آهي. انهن جو حساب ڪتاب انهن کان ورتو ويندو. جيڪڏهن توهان انهن (صحابن) کي ڌڪاريندو ته پوءِ وڏي نا انصافي چئبي. (۲)

اها آيت پڙهي حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه ۽ ٻين مسڪين صحابن کي سڏي پاڻ وٽ ويهارين ٿا. ۽ اقرع بن حابس ۽ عيينه فزاري ائين ئي ٺلهيا

(۱) تفسير ابن ڪثير جلد ٻيو

(۲) تفسير مظهري، ۽ ائين به لکيل آهي ته پهريائين مشرڪن اهو مطالبو ڪيو هو ته عرب مسڪين صحابن کي پاڻ وٽان ان وقت اٿاري ڇڏيو جنهن وقت اسان، توهان وٽ پهچون. پر حضور جن مشرڪن جو اهو مطالبو رد ڪري ڇڏيو. پوءِ هنن ٻيو مطالبو ڪيو ته ڀلا اسان جنهن وقت اچون ته توهان انهن غريب وٽان اتي اسان سان الڳ ڪچهري ڪندا ڪريو. حضور جن مشرڪه جو اهو مطالبو مڃيو. ان سبب مٿي آيت شريف نازل ٿي. ۽ پوءِ هيءَ آيت نازل ٿي: **وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ اللَّهَ - معنيٰ -** اي نبي تون انهن صحابن سان گڏ ره.

واپس موٽن ٿا. (۱)

حضور انور ﷺ جن مسڪين صحابن کي مبارڪ ڏين ٿا ۽ فرمائين ٿا،
انهيءَ الله جي تعريف جنهن مون کي توهان سان گڏجي ويهڻ جو حڪم
ڪيو آهي. ان آيت نازل ٿيڻ کانپوءِ حضور ﷺ جن مسڪين صحابن سان
ايترو ته گڏ ويهندا هئا جو ڄڻ صحابن سڳورن جا گودا حضور جن جي
کوڏن کي لڳندا هئا. (۲)

سوره انعام ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي ته: اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ
بِالشَّاكِرِينَ. معنيٰ الله تعاليٰ شڪر گذار ٻانهن کي خوب ڄاڻي ٿو. گهڻن
مفسرن انهن شاڪر ٻانهن مان مراد حضرت بلال، عمار بن ياسر، سالم،
صبيح، ابن مسعود، مقداد، واقد، رضوان الله عليهم اجمعين ورتي آهي. (۳)
حضرت بلال رضه ان آيت جي نازل ٿيڻ کان پوءِ ڏاڍو خوش ڏسڻ ۾
ايندو هو. چو ته هن کي غريبي ۽ مسڪينيءَ هوندي به، حضور جن جو
گهربل قرب حاصل ٿي چڪو هو.

الا ڏاهي مڙيان ڏاهيون ڏک ڏسن،

مون سان مون پرين پورائيءَ ۾ ڀال ڪيا.

مشرڪن جون ٽوڪون

حضرت بلال، صهيب، عمار، ابن مسعود، خباب رضوان الله عليهم
اجمعين کي حضرت رسول الله ﷺ جن جو قرب ۽ ويجهو ويهڻ ته نصيب ٿي
ويو، پر مشرڪن جي مٿانن ٽوڪ بازي به وڌي وئي. ڪڏهن سندن غريبي
حال کي ڏسي ڪل ڪجڪو ڪن. ڪڏهن هنن کي ڏسي هڪ ٻئي کي اکين جي
اشارن سان مڃيچون ڏئي چون ته: اهي اٿئي سڌي واٽ جي دعويدارن جا
حال. ڪڏهن هنن جي ڦاٽل ڪپڙن تي نظر وجهي، تهڪ ڏيندي هڪ ٻئي کي
چون ته: الله چڱو سڃاتو اٿن؟ ڪڏهن ٻه مشرڪ پاڻ ۾ ڪٿي ملي وڃن ۽
سندن ڀرسان ڪو غريب صحابي ان مهل اتان لنگهندو هو ته ان کي ڏسي
هڪڙو ٻئي جي هٿ کي زور ڏئي اشارن ئي اشارن ۾ چوندو هو ته: وڃي ٿو
ويري. هبل ۽ عزلي به هنن سان گهٽ نه ڪئي آهي.

(۱) اترع ۽ عيينه ٻئي جڻا حضور جن جي هجرت کان پوءِ مسلمان ٿيا هئا.

(۲) تفسير مظهري (۳) تفسير مظهري

جڏهن ته هو زبان سان چوڻ کان به نه مڙندا هئا چوندا هئا ته: عجب آهي هنن عقل جي دشمنن تي جيڪي ان حالت کي به الله جو رضامندو ٿا سمجهن. نه هت سڪ ڏنائون نه اڳتي ئي نصيب ٿيندن. هت جڏهن اهي حال اٿن جو انگ اڳڙي نه لپي پيٽ پئي، سان مليو پيو اٿن، مهل تي ماني نه ٿي ملين، وري کڻي پڇين ته چوندا ته الله جو ڇٽ جهليل آهي ئي اسان تي. مطلب ته ان وقت مشرڪن وٽ ماحول ئي اهڙو بنجي ويو هو، غريب صحابه ڪرام تي زور ورتوڪ بازي، کل مسخري، طعنو ٽنگڙو، ڊاڙو ٺڪاءُ ۽ دل آزاريندڙ جملا چوڻ وغيره. وري جڏهن مشرڪ پنهنجين ڪچهرين مان اٿي، پنهنجن گهرن ڏي اچن ته گهرجي ڀاتين سان به ان موضوع تي ئي ڪچهري ڪندا هئا، جيئن گهر جي ننڍن ڀاتين تي به اسلام دشمنيءَ جو اثر ويهي.

الله تعاليٰ حضرت بلال رضه ۽ ان جي ساٿين تي مشرڪن جي توڪ بازيءَ جو بيان ۽ ان جو رد هنن لفظن ۾ نازل فرمايو:

إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ • وَإِذَا مَكَرَهُمْ لِغَمَرُونَهُمْ • وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا لَكَيِّمِينَ • وَ إِذَا رَوَّعْتُمْ قَالُوا إِنَّ هَٰؤُلَاءِ لَضَالُّونَ • وَمَا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ خَفِيفَةً • قَالَتُمُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ • عَلَىٰ الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ • هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ •

بيشڪ ڏوهاري ماڻهو (مشرڪ) ايمان وارن (عمار، صهيب، خباب، بلال ۽ ٻين) تي کلون ڪن ٿا. ۽ جڏهن انهن وٽان لنگهن ٿا ته هڪ ٻئي سان اڪيون پڇن ٿا ۽ جڏهن پنهنجن گهرن ڏي موٽن ٿا تڏهن به عجب ڪائيندا توڪون ڪندا ٿا اچن. ۽ جڏهن هنن (ايمان وارن) کي ڏسن ٿا تڏهن چون ٿا ته هي ته گمراه آهن. حالانڪ ڪافرن کي اسان مؤمنن مٿان نگهبان ڪري ڪونه موڪليو آهي. ۽ قيامت ڏينهن، اهي ايمان وارا ڪافرن تي کلندا ۽ مٿي تخت تي ويهي ڏسندا ته ڪافرن کي سندن توڪن جو بدلو پورو مليو آهي.

”سورة التطفيف“ (۱)

(۱) ٻيون به ڪي آيتون حضرت بلال رضه جي باري ۾ لٿيون آهن. ”ذو تفسير مظهري“

بهشت ۾ حضرت بلال رضه جي هلڻ جو آواز

هڪ ڏينهن صبح جو ساجهرئي فجر جي نماز وقت حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت بلال رضي الله تعاليٰ عنه کي سڏ ڪري پڇن ٿا.

حضور انور ﷺ جن:- بلال! اهو ڪهڙو عمل تون ڪندو آهين؟ جو رات مون تنهنجي جتيءَ جو کڙڪو بهشت ۾ ٻڌو آهي. اُءُ بهشت جي جنهن به طبقي ۾ ويس پئي ته آڏو آڏو تنهنجي هلڻ جو آواز ٻڌم پئي. (۱)

حضرت بلال رضه:- سائين! ٻيو ڪو اهڙو عمل مون کي ڪونه سڃاهي باقي جڏهن به وضو ڪري مسجد ۾ ايندو آهيان ته ٻه رڪعتون (تحية الوضوء) نماز پڙهندو آهيان ۽ جڏهن به وضو پڇندو اٿم، تڏهن جلدي وضو ڪري ڇڏيندو آهيان. جڏهن به بانگ ڏيندو آهيان تڏهن ٻه رڪعتون نفل نماز پڙهندو آهيان.

حضور ﷺ جن:- بس ان ڪري ئي ته ائين آهي. (۲)

علامه ابن قيس جوزيءَ ان حديث شريف تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته: هونئن ته حضرت رسول الله ﷺ جن کان اڳ ۾ ٻيو ڪير به بهشت ۾ نه ويندو. پر جهڙي طرح ڪنهن بادشاه جو ڪو خاص خادم بادشاه لاءِ انتظامات ڪرڻ لاءِ ان کان به اڳ هلندو آهي. حضرت بلال رضه به حضور ﷺ جن جو خاص خادم هئو. ۽ بهشت ۾ حضور جن کان اڳ به ان حيثيت سان هليو پئي.

جهڙي طرح حضرت بلال رضه حضرت رسول الله ﷺ جن جو هن دنيا ۾

(۱) ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته حضور ﷺ جن اها خبر پنهنجي هڪ خواب جي ڏني هئي ۽ ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته حضور ﷺ جن جاڳ ۾ بهشت ۾ وڃڻ جي خبر ٻڌائي آهي. ”دسو فتح الباري ۽ عمدة القاري“

(۲) بخاري شريف ۽ جامع الترمذي شريف ۾ اها حديث آيل آهي ڪٿي ائين به لکيل آهي ته: حضور جن کڙڪو ٻڌي پڇيو ته: اهو ڪنهن جي هلڻ جو کڙڪو آهي. حضرت جبرئيل عليه السلام ٻڌايو ته: بلال جو.

بانگو هئو. ائين آخرت ۾ حضور ڏيڻ جن جي اچڻ جو اعلان حضرت بلال رضه
ئي ڪندو. (۱)

۽ ڪن عالمن ان حديث کي هيئن سمجهيو آهي ته حضرت بلال رضه
جيڪو هن زمين تي هليو پئي اهو آواز حضور ڏيڻ جن بهشت ۾ پئي ٻڌو. باقي
حقيقي معنيٰ ۾ حضرت بلال رضه بهشت ۾ ڪونه پئي گهميو. ڇو ته بهشت
۾ گهمڻ وفات کان پوءِ ئي ٿي سگهي ٿو. (۲)

حضرت بلال رضه جڏهن به حضور ڏيڻ جن جا اهي اکر ياد ڪندو هو
ته، مون تنهنجي گهمڻ جو آواز پنهنجي آڏو بهشت ۾ ٻڌو آهي تڏهن گهڻيءَ
خوشيءَ سبب ڳوڙها ڳاڙي ويهندو هو. (۳)

ان حديث شريف مان هيٿرو ضرور سمجهه ۾ اچي ٿو ته حضرت بلال
رضه جيڪي الله تعاليٰ جي رستي ۾ تڪليفون برداشت ڪيون هيون ۽ سور
سٺا هئا. ان جي عيوض ۾ الله تعاليٰ حضرت بلال رضه کي حضور ڏيڻ جن جي
اهڙي سنگت نصيب ڪئي هئي جو هو آخرت ۾ به بهشت ۾ ره سائن ڪندو
هوندو. حضور ڏيڻ جن جو فرمان مسهور آهي. انت مع من احببت يعني تون
جنهن سان محبت رکندين ان سان گڏ اٿندين ۽ رهندين. (۴)

هجرت جو حڪم

مڪي جي مشرڪن وٽ حج جي موسم ايندي هئي ته اصل عيد ٿي
ويندي هئڻ. ڇو ته ڪعبي جي مجاوريءَ سبب ٻاهريان ايندڙ زيارتي ماڻهو
هنن کي ڪجهه نه ڪجهه ٻيڳر ۾ ڏئي ويندا هئا. ڪنهن گهڻو ڏنڻو ڪنهن
ٻڪرو ڏنو. ڪنهن ٻي ڪا سوکڙي ڏني يا وري مڪي وارن ماڻهن جو واپار
به سٺو هلندو هو. ايترو ته ڪمائيندا هئا جو پارهن مهينا وينا کائيندا هئا. پر
جڏهن کان وٺي حضرت رسول الله ڏيڻ جن پنهنجي نبوت جو اعلان ڪيو هو،
تڏهن کان وٺي مڪي جي مشرڪن جي خوشيءَ ۾ ڪجهه ڳڻتي به گڏجي
پئي هئي. حج جي ڏينهن ايندي نذرانن جي اڳاڙڻ واريءَ خوشيءَ سان گڏ
اها ڳڻتي به هنن کي لڳل هئي ته متان تون ايل حاجين کي نئين دين اسلام ۽
بتن جي مخالفت واري پرچار ڪنين نه پوي. ٻيو ته به اهي ٻاهريان ماڻهو

(۲) عمدة القاري شرح بخاري

(۱) حادي الارواح ص ۸۶

(۴) تفسير مظهري سورة النساء

(۳) سيرت حضرت بلال حبشي رضه

ڇا سمجهندا، ته قريشن ۾ اها اڳين ٻڌي ۽ پاڻ ۾ مٿ محبت نه رهي آهي.
جيئن جيئن مسلمانن جو تعداد وڌيو پئي وڌندو، تيئن تيئن مڪي جي
قريشن جو غر وڌيو پئي وڌندو. اڃا جڏهن مسلمانن جي تبليغ وارو آواز
ٻاهران ايندڙ ماڻهن جي ڪنن تي پئجي ويو ۽ اردگرد وران علائقن ۾ نئين
دين اسلام جي چؤ پچؤ ٿي وئي، تڏهن قريشن جا سرڪردا مشرڪ،
ابولهب، ابوجهل، عتبو، شيبو ۽ اهڙا ٻيا حج جي موسم ۾ ٻاهران آيل ماڻهن
۾ پڙها گهمائيندا وڌندا هئا ته مسلمان ڦريل آهن، هبل ۽ عزري جا مخالف
آهن، انهن سان ڪو به نه ڳالهائي نه هٿ ڏئي. انهن جي ور چڙهي ويندو ته
اهي توهان کي بتن کان بيزار بنائي، ابي ڏاڏي واري دين کان ڦيرائي ڇڏيندا. (۱)
حضور ﷺ جن تي آية نازل ٿي ٿي:

فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَ أَعْرَضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ. معنيٰ (لڪ لڪان کي
ڇڏي) ظاهر ظهور ماڻهن کي دين اسلام جو پيغام کولي ٻڌايو ۽ مشرڪن
کان منهن موڙيو (يعني انهن جي ڳالهين تي ڪن ئي نه ڌريو). (۲)
حضور ﷺ جن اٿن ٿا. ننڍي وڏي کي، امير غريب کي، جاٿل اڻ جاٿل
کي توحيد جي تبليغ ڪن ٿا. نبوت جي يارهين سال حج جي ڏينهن ۾ پراڻهن
علائقن کان ماڻهو به مڪي ۾ گڏ ٿين ٿا. حضور جن توحيد جي پرچار لاءِ
نڪرن ٿا. ته پئي پاسي ابولهب جي سرڪردگيءَ ۾ مشرڪن جو ٽولو به
ڪعب وٽ پهچي ٿو. ماڻهن جي جڻن ۾ ابولهب مسلمانن جي خلاف ۽
توحيد جي ابتڙ تقريرون شروع ڪري ٿو.

پئي طرف حضور ﷺ جن ڪڏهن ڪعبي جي حررم ۾ ڪڏهن ميني
۾، ڪڏهن عرفات ۾ ڪڏهن مزدلفه ۾ ماڻهن جي جماعتن سان ملن ٿا. هنن
کي حق جو آواز يعني رب جو ڪلام ٻڌائين ٿا. سندن اها محنت ڪنهن رات
يا ڏينهن جي محتاج نه آهي. تنهن ٿڌي ۽ گاه ڪانهي ويل ويهڻ جي،
وانگر هلندا رهن ٿا.

هڪ چاندوڪيءَ رات ۾ چند جي ڌيميءَ روشنيءَ ۾ حضور ﷺ جن
جمرة العقبه (جتي حاجي ڏهين، يارهين ۽ زوالحج تي پٿريون چڙهيندا
آهن) وٽ ماڻهن جي هڪ ٽوليءَ سان ملن ٿا. ماڻهو ڏهه ٻارهن آهن. يثرب

(مدينه) کان آيل ڀانئجن ٿا. (۱)

حضور ﷺ جن:- ادا توهان ڪير آهيو؟

اهي ماڻهو:- اسان خزرج قبيلي جا عرب آهيون.

حضور ﷺ جن:- شايد توهان يهودين جا ساٿي آهيو؟

اهي ماڻهو:- هائو سائين! ائين.

حضور ﷺ جن:- توهان سان ڪا ڳالهه ڪرڻي اٿر. ويهي ٻڌندؤ؟

اهي ماڻهو:- جوان! بيشڪ ٻڌنداسين.

ائين چئي اهي خزرجي ويهي رهن ٿا. حضور ﷺ جن به ويهي هنن کي

دين اسلام جون ڳالهيون ٻڌائڻ ٿا، توحيد جو سبق پڙهائڻ ٿا، اسلام جي

فضيلت ۽ بت پرستيءَ جو ڏوهه هنن کي سمجھائڻ ٿا. حضور ﷺ جن قرآن

شريف جون آيتون به هنن کي ٻڌائين ٿا،

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يَبَايَعْنَكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُشْرِكْنَ
بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ
بِبَهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِمَنَّ فِي مَعْرُوفٍ
لِّبَايَعَتِهِنَّ وَاسْتَفْزِرْلَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ • (۲)

ترجمو:- اي نبي ﷺ جنهن وقت توهان وٽ مومن مايون اچن ۽ توهان

سان بيعت ڪن ته شرڪ نه ڪنديون. چوري نه ڪنديون، زنا نه ڪنديون،

اولاد کي قتل نه ڪنديون، بهتان نه گهڙينديون ۽ نيڪيءَ جي ڪمن ۾

توهان جي بي فرماني نه ڪنديون. ته پوءِ توهان به انهن جي بيعت قبول

ڪري انهن لاءِ بخشش جي دعا گهرو. بيشڪ الله تعاليٰ راحمين ۽ بخشنده آهي.

حضور ﷺ جن جون اهڙيون نيڪ ڳالهيون ٻڌي سڻو ڪلام الاهي

سڻي، خزرجي هڪ ٻئي ڏي نهارن ٿا ۽ سرٻاٽ ڪندي هڪ ٻئي کي چون ٿا

ته شايد هي اهو نبي آهي، جنهنجي باري ۾ يثرب جا يهودي عالم اسان کي

خبرون ٻڌائيندا آهن. انڪري بهتر آهي ته يهودين کان اڳيئي اسان مسلمان

ٿيون. ائين صلاحون مشورا ڪندي ٻارهن ئي خزرجي ڪلمون پڙهي مسلمان

ٿين ٿا. ۽ حضور ﷺ جن ڏاڍا خوش ٿين ٿا.

(۱) اسلام کان اڳ مدينه منوره کي يثرب سڏيو ويندو هو.

(۲) سورة مستحذ

۽ ٻئي سال ڪجهه ان کان به وڌيڪ ماڻهو يثرب کان مڪي حج تي اچن ٿا. ۽ ٽئين سال ان کان به گهڻا اچن ٿا ۽ حضور ﷺ مڪي جي ماڻهن جي روش کان بيزار اڳيئي ويٺا هئا ان ڪري يثرب وارن سان اهو مشورو ڪن ٿا ته جيڪڏن مڪو ڇڏي حضور جن مدينه منوره ڏي ايندا ته خزر جي ساڻن ڪيترو ساٿ ڏيندا؟ (۱)

ٻئي طرف مڪي جي مشرڪن کي اها ڪڙڪ پئجي وڃي ٿي ته ٻاهريان ماڻهو آهستي آهستي مخفي نموني سان مسلمان ٿيندا ٿا وڃن. ان ڪري پاڻ ۾ هڪ ميٽنگ ڪوٺائي حضور جن کي (نعوذ بالله منها) شهيد ڪرڻ جي رٿ سوچين ٿا هوڏانهن الله تعاليٰ حضور انور ﷺ جن کي مڪي کان هجرت ڪري مدينه منوره ڏي اچڻ لاءِ حڪم عطا فرمائي ٿو.

حضرت بلال رضه هجرت ڪري ٿو

مڪي شهر ۾ ننڍن وڏن مشرڪن جي وات تي اها ڳالهه هلي رهي هئي ته مديني جي خزر جيئن به ابي ڏاڏي جي دين کي ڇڏي صابيت اختيار ڪئي آهي. ڪي خزر جيئن ته ڪاوڙ ظاهر ڪندي ڏند ڪڙين ٿا. ۽ هيٺيون چپ ڏندن ۾ ڏئي هنن کي مارڻ ۽ ستائڻ جون اٽڪلون سوچين ٿا. پر جيئن ته خزر جي مڪي وارن کان گهڻو پري آهن ۽ مشرڪن جي مصيبتن ۾ ڦاسڻ کان دور آهن، تڏهن مجبوراً اهو فيصلو ڪن ٿا ته، چور نه ته چاڪي ئي سهي يعني اها ڪاوڙ مڪي وارن غريب مسلمانن تي ستي وڃي.

هوڏانهن حضور ﷺ جن پنهنجي صحابن سڳورن کي سڏي ٻڌائي ڇڏين ٿا ته توهان کي الله تعاليٰ هڪ امن جو گهر ڏسيو آهي، اتي توهان جا ڀائر مسلمان توهان سان همدردي ٿي رهندا. ان ڪري آهستي آهستي مڪي کان لڏي يثرب هلڻ گهرجي ۽ حضور جن اهو به ٻڌائين ٿا ته آءُ پاڻ هجرت ڪندس ۽ توهان سان اچي مديني ۾ ملندس.

حضرت بلال رضه جڏهن اهي اکر ٻڌي ٿو ته حضور ﷺ جن پاڻ به مڪي کي ڇڏڻ وارا آهن تڏهن گهري سوچ ۾ پئجي وڃي ٿو. ڇو ته هن کي

(۱) عقبه اوليٰ جي بيعت جو سال بذل القوه ۾ يارهون لکيل آهي ۽ ڪتاب محمد رسول الله ۾ نبوت جو يارهون سال لکيل آهي.

به هاڻي مجبوراً هجرت ڪرڻي ئي پوي ٿي. سوچي ٿو ته مڪي کي ڪيئن ڇڏي؟ جڏهن ته هو ڄاڻو به مڪي جي آس پاس ۾ آهي ۽ وڏو به مڪي جي شهر ۾ ٿيو آهي. ڪعبو به اتي آهي، ڪعبي جي طواف جو لطف به اتي آهي. هونئن ته کڻي مڪي جي مشرڪن جي ستائڻ سبب ڪڏهن ڪڏهن مڪي کان خفي به ٿيندو هجي پر هن طرح اصل لاءِ مڪي مان لڏي وڃڻ به حضرت بلال رضه کي ڏکيو پئي لڳو. هو دل ئي دل ۾ مشرڪن تي خار کائي ٿو ته آخر هو مسلمانن کي هرو ڀرو لڏڻ تي مجبور ڪن ڇو ٿا؟

حضرت بلال رضه اهڙيون سوچون سوچيندي اتي ٿورا رادو ڪري ٿو ته هڪ دفعو مڪي کي ڏسي وٺي پوءِ هجرت لاءِ نڪري مڪي جي گهٽين بزارين کي چڪر ڏيندي آخر ۾ ڪعبة الله وٽ پهچي ٿو ۽ طواف شروع ڪري ٿو. پر اڄ هو پنهنجن پيرن ۾ ڪجهه ڳراڻ محسوس ڪري رهيو آهي. رڳو ان ڳڻتيءَ سبب ته وري ٻيو دفعو طواف الائي ڪڏهن نصيب ٿيندو؟ يا ته هي طواف سندس زندگيءَ جو آخري طواف هوندو. محسوس ائين ٿي رهيو آهي ڇڻ حضرت بلال رضه اکين ۾ ڳوڙها اٿي ڪعبة الله کان الوداع چئي موڪلائي رهيو آهي.

حضرت بلال رضه ڪعبة الله جو طواف ڪري، اڃا ٻاهر نڪري ٿو ته کيس سامهون حضرت عمار بن ياسر ۽ حضرت سعد بن ابی وقاص رضي الله عنهما ملي وڃن ٿا.

حضرت بلال رضه: - بس يار ! هاڻي لاچار مڪو شريف ڇڏڻو پوي ٿو، ان ڪري وڌيڪ ڍر ڇا جي؟ آءُ ته اڄ رات هجرت لاءِ هتان نڪري ويندس.

حضرت عمار رضه: - ڪجهه ترسين ها، ته آءُ به تيار ڪري توسان گڏيو هلان ها؟

حضرت بلال رضه: - اسان کي اسان جي پياري حبيب ﷺ جن هجرت جو حڪم ڏئي ڇڏيو آهي. هاڻي وري ترسڻ ڪهڙا.

حضرت سعد رضه: - واقعي نيڪيءَ جي ڪم ۾ ڍر نه ڪجي. آءُ به اڄ رات توسان گڏ نڪرندس.

حضرت عمار رضه: - چڱو يار ! جيڪڏهن توهان ترسو نٿا ته پوءِ

آء به تياري ڪري ٿو وٺان جيئن توهان سان ئي هليو هلان. ائين تنهي چئن جو پاڻ ۾ اتفاق ٿي وڃي ٿو ته لوڪ ستي ٿئي چڻا مڪي شريف کي ڇڏي مدينه منوره ڏي روانه ٿي ويندا.

رات جي ٻاٽ اوندا هيءَ ۾ حضرت بلال رضه نڪري ٿو. آهستي آهستي وڪون ڪڍي ٿو. جيڪڏهن ڪو مشرڪ جاڳي نه پوي، هلندي ان جاءِ تي پهچي ٿو. جتي هن جا ٻه ساٿي حضرت سعد ۽ حضرت عمار رضي الله عنهما گڏ ٻه ئي انتظار ۾ بيٺا آهن. ٽي چڻا گڏجي سفر شروع ڪن ٿا. ۽ ٿوري ئي وقت ۾ مدينه منوره ۾ پهچي وڃن ٿا. (۱) حضرت براء بن عازب رضه فرمائي ٿو ته اسان وٽ يعني مدينه منوره ۾ هجرت ڪندڙ مسلمانن مان سڀ کان اول حضرت مصعب بن عمير رضه ۽ حضرت ابن ارم مڪتوم پهتا هئا ۽ انهن ٻن چئن کان پوءِ اسان وٽ حضرت بلال رضه حضرت سعد بن ابي وقاص رضه ۽ حضرت عمار بن ياسر رضه پهتا. ۽ انهن کان پوءِ حضرت عمر رضه ۽ سندس اٺويهه ٻيا ساٿي مدينه منوره ۾ پهتا. (۲)

حضرت بلال رضه جڏهن مدينه منوره ۾ پهچي ٿو ۽ اتي هن کي ڏينهن به گذري ٿو ته ڪجهه اڀاڻڪائي محسوس ڪري ٿو. ڇو ته هن کي حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ جن کان سواءِ هڪ ڏينهن به هڪ مهيني جي ڏک ڏئي رهيو هو. ۽ آزاد ٿيڻ کان پوءِ هن ايتري لاڳيتي جدائي ڏني به ڪانه هئي. بس رات ڏينهن اهو انتظار اٿس ته الائي ڪهڙي ۽ ڪهڙي حضور ﷺ جن اچن ٿا ۽ پنهنجي مبارڪ چاهري جي زيارت نصيب ڪرائين ٿا.

حضرت عمر فاروق رضه الله عنه ۽ سندس اٺويهه ساٿين وارو جڻو جڏهن مديني پهچي ٿو ته حضرت بلال رضه ڊوڙي وڃي چڻي وٺي کان حضور ﷺ بابت پڇي ٿو ۽ حضور ﷺ جن جون خبرون ٻڌي پنهنجي ڪومائل دل کي آت ڏئي ٿو. (۳)

مديني منوره ۾ اها خبر پڪڙجي وڃي ٿي ته الله جو پيارو رسول ﷺ حضرت ابابڪر رضه جي رفاقت ۾ مڪي کان نڪري چڪا آهن. مدينه منوره ۾ پهچڻ وارا آهن. اهڙي خبر ٻڌندي ئي مديني جي ماڻهن جو چڱو

(۲) بديع والنهاية ج ۲

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

(۳) بلال مؤذن الرسول ﷺ

خاصو هجوم شهر کان ٻاهر نڪري پوي ٿو. پر حضور جن جي دير ڪرڻ سبب واپس اچڻ ٿا ۽ هر روز فجر جي نماز پڙهي حضرت بلال رضه سميت ڪيترائي ماڻهو، مڪي واري رستي تي اچي بيٺن ٿا ۽ ڏينهن ٽپي وڃڻ سبب جڏهن پٿريلِي زمين ماڻهن جي پيرن کي ساڙي ٿي. تڏهن واپس پنهنجن گهرن ڏي موٽي اچن ٿا.

۱۲ ربيع الاول سومر ڏينهن به ماڻهن جو هجوم شهر کان ٻاهر نڪتو ۽ حضرت بلال رضه به انهن سان گڏ آهي. ٻاهر رستي تي اچي بيٺن ٿا. جيئن حضور ﷺ جن جي اچڻ سان ئي زيارت ڪئي وڃي ۽ سندن استقبال ڪيو وڃي. پر ڏينهن سخت گرم، اونهاري جي موسم، جڏهن سج مٿي چڙهيو ۽ وڻ ۽ ڀتين جا پاڇا سُسڻ لڳا، زمين ٻرڻ لڳي، پير سڙڻ لڳا، پڪهر وهڻ لڳا، تڏهن هر ڏينهن وانگر ان ڏينهن به حضور ﷺ جن جي اچڻ جو اوسيڙو لاهي ماڻهو گهرن ڏي موٽن ٿا. (۱) حضرت بلال رضي الله عنه اڪيلو ئي اڪيلو بيٺو رهي ٿو. هن جون نگاهون رستي ۾ ڪٽل آهن. پر ڪجهه وقت بيهي اهو به واپس مدينه منوره ۾ اچي ٿو، ۽ ساندھ بيهڻ ڪري ٽڪجڻ سبب پاسو ورائي لپي پوي ٿو. (۲)

اوچتو مديني جي شهر ۾ هڪ ڪوئي جي ڇت تان آواز آيو، اي مديني وارو! جنهنجو توهان روزانه انتظار ڪندا هئا اهو اچي ويو اٿو. اهو آواز هڪ يهودي جي گهر جي ڪوئي تان اچي رهيو هو. آواز ٻڌندي ئي ماڻهن جا ميڙ نڪري پون ٿا. (۳) مديني جي گهڻين ۾ ندين وڌڻ جي وات اها وائي آهي جاءِ نبي الله جاءِ نبي الله " الله جو نبي اچي ويو. الله جو نبي اچي ويو".

حضرت بلال رضه ٻيڙيءَ مهل اهو آواز ٻڌو ۽ چرڪ ڀري اٿيو. وڏيون وڪون ڪڍندي مديني کان ٻاهر نڪري ٿو. پر هن کان اڳ ۾ ئي رسول الله ﷺ جن جي چوڌاري ماڻهن جو وڏو هجوم گڏ ٿي چڪو هو. حضرت بلال رضي الله عنه جون تڪڙيون وڪون ڊوڙ ۾ بدلجي وڃن ٿيون ۽ چوندو وڃي ٿو "هُوَ وَاللهِ رَسُوْلُ اللهِ هُوَ وَاللهِ رَسُوْلُ اللهِ" سچ پچ الله جو رسول اچي ويو. سچ پچ الله جو رسول اچي ويو.

هاڻي حضرت بلال رضه حضور ﷺ جن سان ملي، لاڏپلاڻ واري صدمي کي وساري ويهي ٿو. (۱)

حضرت بلال رضه بخار ۾

مديني شريف جي آبهوا مڪي جي آبهوا کان ڪجهه مختلف آهي. وري جنهن وقت رسول الله ﷺ جن ۽ سندن ساٿين مديني ۾ قدم رکيو تڏهن اتي ڪجهه وبا جو اثر پکڙيل هو. ڪيترن صحابين سڳورن کي مديني ۾ بخار ٿي پيو. پر ٻين کي ڪجهه هلڪو سلڪو بخار هو، حضرت بلال رضه ۽ حضرت ابوبڪر رضه کي سخت بخار ٿي پوي ٿو.

سومهيءَ جي نماز کان پوءِ حضرت بلال رضه اٿي حضرت ابوبڪر رضي الله عنه وٽ اچي ٿو. هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهين ٻوليون ڪري هن کان بخار جو درد هلڪو ڪرڻ چاهي ٿو. انهن ڳالهين ڪندي ٽيون حصو رات جو گذري وڃي ٿو. ۽ اتي ئي سمهي پوي ٿو.

حضرت بلال رضه صبح جو اٿي ٿو پر جان ۾ ڏاڍي پيڙا، مٿي ۾ سور، بدن ۾ ڪمزوري، اکين ۾ گرمائش محسوس ڪري ٿو. مٿي تي هٿ رکي سمهي پوي ٿو. ائين ڪجهه وقت ته حضرت ابوبڪر رضه ۽ حضرت بلال رضه ٻئي چٽا هڪ ئي جاءِ تي تپيا پيا هئا.

حضرت بي بي عائشه صديقہ رضي الله عنها پيءُ کان طبع پرسيءَ لاءِ ڪمري ۾ اچي ٿي. (۲)

بي بي عائشه رضه :- كَتَفَ تَجِدُكَ يَا اَبَتِ (ابا ڪهڙو حال آهي؟)
حضرت ابوبڪر رضه :- (ڪجهه وقت خاموش رهڻ کان پوءِ هڪ شعر پڙهي ٿو) ان بيت چوڻ مهل سندس آواز روئڻ وانگر آهي؛

كُلُّ امْرِيءٍ مُصْبِحٌ فِي اَهْلِهِ
وَالْمَوْتُ اَدْنٰى مِنْ شِرَاكِ نَعْلِهِ (۳)

(۱) بلال مؤذن الرسول ﷺ

(۲) بي بي عائشه رضه جي عمر ان وقت ست - اٺ سال هئي، جڏهن بيماريءَ جو ڀڃڻ وڻي هئي.

(۳) اهو شعر حنظله شاعر جو چيل آهي.

ترجمو :- هر ڪو ماڻهو پنهنجي گهر ۾ بي فڪر ته رهي ٿو، پر موت ان جي ٻوٽ جي ڪهيءَ کان به ويجهو اٿس.

بي بي هائشمه رضه :- (حضرت بلال کان پڇندي) ڪيف تجدد يا بلال ؟ (بلال بخار ڪيئن آهي؟)

حضرت بلال رضه :- ڪنجهندي ۽ روئندي چوي ٿو.

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ أَبَيْتَنَ لَيْلَةً،
بِوَادٍ وَ حَوْلِي إِذْخَرُ وَ جَلِيلُ،
وَهَلْ أَرَدُنَّ يَوْمًا مِثْيَا مَجْنَّةً،
وَهَلْ يَبْدُونَ لِي شَامَةً وَ طَفِيلُ. (۱)

معني :- ڪاش آءٌ جيڪر رڳو هڪ رات وري مڪي شريف ۾ رهان ها جتي اذخر ۽ ٻيا گام جام آهن. هاءِ جيڪر آءٌ وري ٻيهر مڪي جا شام ۽ طفيل جبل (۲) ڏسان ۽ اتي وڃي مجنن چشمي جو پاڻي پيان.

بي بي هائشمه رضه :- (حضرت ابوبڪر رضه وٽ ويهندي) ابا فڪر نه آهي معمولي بخار آهي، مڙهي خير آهي.

حضرت بلال رضه بخار دوران مڪي شريف کي ڏاڍو ياد ڪري ٿو جتان جي آبهوا هن کي پاء پيل آهي. هن کي مڪي شريف جون پراڻيون يادون آڏو ڦرن ٿيون، پراڻپ واريون مڪي ۾ ڪيڏيل رانديون، ننڍپڻ وارا سنگتي، جوانيءَ جا ڏينهن، شام جو سفر، هبل سان ڪيل جڻ، اميه جون ڏنل تڪليفون، آزاد ٿيڻ وارو ڏينهن، شعب ابي طالب واريون بڪون وغيره وغيره ياد ڪري چوي ٿو.

اَللّٰهُمَّ اَلْعَنَ شَيْبَةَ بَنَ رَبِيعَةَ وَعْتَبَةَ بَنَ رَبِيعَةَ وَأُمَيَّةَ بَنَ خَلْفٍ
كَمَا أَخْرَجُونَا مِنْ أَرْضِنَا اِلَى اَرْضِ الْوَبَاءِ.

معني :- اي الله تون ربيعه جي ٻنهي پٽن شيبه ۽ عتبتي ۽ خلف جي پٽ اميه تي پنهنجو قهر نازل فرماءُ جن اسان کي مڪي جهڙي پياري سر زمين مان تڙي هن بخار واري شهر ڏي اچڻ تي مجبور ڪيو.

(۱) اهو شعر بڪر بن غالب شاعر جو آهي.

(۲) شامه ۽ طفيل جبلن جا نالا آهن.

حضرت بلال رضه جي اهڙي پٽ پاراتي واري دعا جي خبر حضرت رسول الله ﷺ جن کي پوي ٿي ۽ ان وقت ئي الله تعاليٰ کان دعا گهرڻ ۾ مشغول ٿي وڃن ٿا.

اَللّٰهُمَّ حَبِّبْ اِلَيْنَا الْمَدِيْنَةَ كَحَبِّبْتَ مَكَّةَ اَوْ اَشَدَّ. اَللّٰهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِيْ صَاعِنَا وَفِيْ مُدَّتِنَا وَصَحْفَانَا وَانْقُلْ حُمَاَهَا اِلَيَّ الْجَنَّةِ.

اي اسان جا الله اسان جي دٻين ۾ مديني جي محبت ۾ ايتري پيدا ڪر جيتري مڪي جي محبت آهي يا ان کان به وڌيڪ. اي الله! اسانجي ٽوپي ۾ اسان ڄمائيءَ ۾ برڪت وجهه (يعني مديني شهر کي اسان لاءِ برڪت وارو بڻاءِ) ۽ ان جي آبهوا کي اسان لاءِ ٺيڪ ڪر (۽ موافق ڪر) ۽ انهيءَ مديني جو تپ (هتان ٿاري) ججهه ڏانهن موڪل. (۲)

حضرت رسول الله ﷺ جن ان دعا کان پوءِ جلد ئي هڪ خواب ڏسن ٿا ته ڪاري مائي جنهن جا وار کنڊر ٿيل ڀنڊر آهن. مديني شريف مان نڪري ججهه (مهيعه) (۳) ۾ آئي. حضور جن ان خواب جو تعبير پنهنجن صحابن سگورن کي ٻڌائڻ ٿا ته ان مائيءَ مان مراد وبا آهي، جيڪا مديني کي ڇڏي ججهه ڏي وئي هلي. (۴)

حضرت بلال رضه ۽ حضرت ابو رويحه رضه

مڪي کان جيڪي صحابي سگورا هجرت ڪري مدينه منوره ۾ اچن ٿا. انهن کي في الحال ته وڏي اڀاڻڪائي محسوس ٿي رهي هئي. ڀلا نئون ملڪ نئون شهر، نوان ماڻهو، نيون جايون، نوان رستا، نوان پاڙيسري، نيون گهٽيون، نوان رواج، نئون ماحول، مطلب ته مڪي وارن لاءِ هر شيءِ نئين هئي. رسول الله ﷺ جن ان اوڀرائپ ۽ اڀاڻڪائيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ ٻن ٻن صحابين سگورن يعني هڪ مڪي ۽ هڪ مديني صحابيءَ کي پاڻ ۾ پاءِ پاءِ بنائين ٿا. پاڻييءَ جو اعلان ڪندي فرمائين ٿا: الله خاطر پاڻ

(۱) الصحيح البخاري. (۲) عمدة القاريءَ ۾ لکيل آهي ته ان حديث سان صوفين تي رد ٿيل آهي جيڪي چوندا آهن ته وٺي آهي ئي اهو جيڪو رب جي ڏنل تڪليف تي راضي رهي ۽ دعا ئي نه گهري.

(۳) ججهه هڪ واديءَ جو نالو آهي. (۴) الصحيح البخاري باب تعبير الرؤيا.

۾ پائڻ بنجي وڃو.

ان ڏينهن حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت علي ڪرم الله وجهه جي هٿ کان وٺي فرمايو ته هي منهنجو ڀاءُ آهي. (۱)

حضور ﷺ جن جي پائڻي واري حڪم سان حضرت ابوبڪر صديق رضه ۽ حضرت خارج بن زيد پاڻ ۾ پائڻ ٿيا.

حضرت عمر فاروق رضه ۽ حضرت عتب بن مالڪ انصاري پاڻ ۾ پائڻ ٿيا.

حضرت جعفر بن ابی طالب رضه ۽ حضرت معاذ بن جبل پاڻ ۾ پائڻ ٿيا.

حضرت حمزه بن عبدالمطلب رضه ۽ زيد بن حارثه پاڻ ۾ پائڻ ٿيا.

عبدالرحمن بن عوف رضه ۽ سعد بن ربيع پاڻ ۾ پائڻ ٿيا.

حضرت بلال رضه حضرت عبدالله بن ابی رويحہ انصاريءَ جو ڀاءُ بنايو

ويو. مطلب ته ان ڏينهن ۴۵ مهاجر صحابن سڳورن کي ۴۵ مدنيہ وارن انصار صحابن سان ڀاءُ ڀاءُ بنايو ويو. (۲)

حضرت بلال رضي الله عنه ان پائڻي کي ايترو وقت برقرار رکيو جيسين

زندہ هئو. حضرت عمر فاروق رضه جي خلافت جي دور ۾ حضرت بلال رضه

شام ملڪ ڏي جهاد لاءِ ويو هو. ۽ اتي حضرت فاروق اعظم رضي الله عنه

صحابن سڳورن جي ڳڻپ جو هڪ دفتر قائم ڪيو. ان دفتر ۾ نالي داخل

ڪرڻ لاءِ جڏهن حضرت بلال رضه کان پڇيو ويو ته تنهنجو نالو ڪنهن سان

لکيو وڃي. تڏهن هن حضرت ابو رويحہ جو نالو کڻي فرمايو ته ان ۽ منهنجي

وچ ۾ پائڻي حضرت رسول الله ﷺ جن قائم ڪئي هئي، ان ڪري اڄ به آءٌ

پنهنجو نالو ان سان لکرائڻ چاهيان ٿو. (۳)

حضرت بلال رضه ۽ بانگ

حضرت رسول الله ﷺ ۽ سندن صحابہ سڳورا جڏهن مديني منوره ۾

پهچن ٿا ته اتي بلڪل آزادي محسوس ڪن ٿا. اتي نه ڪو نماز کان جهلڻ

وارو آهي، نه ڪو توحيد جي آواز کي دٻائڻ وارو آهي، نه ڪوئي تڪليفن

ڏيڻ وارو آهي، نه ظاهري مخالفت ڪرڻ وارو. نماز جو اهتمام وٺي ويو.

زڪوة فرض ٿي وئي، روزا فرض ٿيا، نماز باقاعده جماعت سان ادا ٿئي پئي.

(۲) محمد رسول الله ﷺ

(۱) سيرت ابن هشام ۽ البدايه والنهايه

(۳) سيرت ابن هشام

پر هر وقت تي صحابي سڳورا نماز جي تائيمر جو اٽڪل تي اندازو ڪري اچي مسجد نبويءَ ۾ پهچند اها. (۱)

صحابن وٽ نه گهڙي آهي نه گهڙيال. نه سڏ ڪرڻ وارو نه ٻيو ڪو اطلاع جو ذريعو. ڏينهن جو ته ايجان پاڇو وغيره ڏسي وقت جو ڪاٿو لڳائي نماز باجماعت ادا ڪرڻ لاءِ پهچي پئي سگهيا. پر ڏکيائي رات جو پئي ٿي ڪنهن کان هڪ رڪعت گسي پئي وئي ته ڪنهن کان به رڪعتون. ڪي ته بي خبريءَ سبب جماعت سان نماز پوري ٿيڻ کان پوءِ ٿي پهتا. حضرت انس رضه فرمائي ٿو ته ڪڏهن اسان مان ڪو ماڻهو شهر ۾ وڃي ماڻهن کي نماز لاءِ سڏي ايندو هو پر اهو ڪم به ڪجهه ڏکيو هو. (۲)

هڪڙي ڏينهن حضرت رسول الله ﷺ جن فجر جي نماز ساجهرئي پڙهي، مسجد نبويءَ ۾ ويٺا ئي آهن، ته ٻه ٽي صحابي سڳورا اچن ٿا. انهن مان هڪڙو عرض ڪري ٿو ته سائين تائيمر جي خبر ئي ڪانه پئي، ان ڪري نماز باجماعت جي ثواب کان محروم ٿي وياسون.

حضور ﷺ جن اهڙي قسم جون شڪايتون ٻڌي سوچ ۽ ويچار ۾ پئجي ٿا وڃن ته، ڪهڙي تجويز ڪجي جو نماز جي وقت جو جماعتين کي آسانيءَ سان پتو پئجي سگهي. ڪجهه صحابي سڳورا به ساڻن ان سوچ ۾ شامل آهن، ڪي مشورا پڻ ڏين ٿا.

هڪ صحابي:- سائين! منهنجي صلاح آهي ته نماز جي وقت تي، مسجد جي ڀرسان هڪ وڏو جهنڊو اڀو ڪيو وڃي، جيئن جماعتي ان جهنڊي کي ڏسي، اچي مسجد ۾ پهچن.

حضور ﷺ جن:- بلڪل خاموش آهن، ڄڻ ان راءِ کي ناپسند ڪن ٿا. ٻيو صحابي:- سائين منهنجو مشورو آهي ته نماز جي وقت تي مسجد جي ڀر سان هڪ باه جو وڏو پيپر ٻارجي جيئن سڀڪو ان کي ڏسي سمجهي وڃي ته نماز جو تائيمر ٿي ويو آهي.

حضور ﷺ جن:- عبادت ۽ باه، اهو ته مجوسين جو شيوو آهي.

ٽيون صحابي:- سائين نماز لاءِ ماڻهن کي گڏ ڪرڻ جو آسان طريقو هي آهي جو نماز جي وقت ٿيڻ تي هڪ توتاڙو وڄائجي، ماڻهو پاڻهي آواز

بڏي اچي نماز باجماعت ادا ڪرڻ لاءِ پهچندا.

حضور جن:- عبادت لاءِ سڌ يهودي توتارڙي سان ڪندا آهن. مونکي اها راءِ به پسند نه آهي.

چوٿون صحابي:- سائين ڀلا ناقدس وڃايون. (ناقدس ٻن ڪائين جو لهيل هوندو آهي ۽ اهي ٻئي ڪائينون پاڻ ۾ ڪڙڪائينون آهن ته وڏو آواز ٿيندو آهي).

حضور ٽيٽ جن:- آهي ته اهو به عيسائين جي عبادت جو سڌ پر پوءِ به ناقدس ٻين کان چڱو آهي. جيسين ڪو ٻيو بلو ڪجي. (۱)

حضرت رسول الله ٽيٽ جن مسجد نبويءَ ۾ اچن ٿا. فجر جي نماز جو ٽائيم ٿيڻ وارو آهي. ته پريان حضرت عبدالله بن زيد بن ثعلبه ٽڪڙيون ٽڪڙيون وڪون ڪڍندو مسجد نبويءَ ۾ پهچي ٿو. حضور ٽيٽ جن جي آڏو ويهي عرض ڪري ٿو.

حضرت عبدالله:- سائين! مون اڄ رات خواب ۾ هڪ ساون ڪپڙن وارو ماڻهو ڏٺو. ان جي هٿ ۾ هڪ ناقدس هئو. مون ان کي چيو ته اي الله جا ٻانها اهو ناقدس وڪڻين؟ ان ماڻهو پڇيو ته ڇو؟ ڇا ڪندين ناقدس کي؟ مون ان کي چيو ته ناقدس سان نماز لاءِ ماڻهن کي سڌ ڪنداسين. ان ماڻهو مون کي چيو ته هي اکر چوندا ڪريو.

اللهُ اَكْبَرُ . اللهُ اَكْبَرُ . اللهُ اَكْبَرُ . اللهُ اَكْبَرُ .
اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ . اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ .
اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللهِ . اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللهِ .
حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ ، حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ . حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ ، حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ .
اَلْفَلَاَحُ .

اللهُ اَكْبَرُ ، اللهُ اَكْبَرُ . لَا اِلَهَ اِلَّا اللهُ .

حضور جن:- (ڏاڍو خوش ٿيندي) انشاء الله تنهنجو خواب حق آهي. (۲) پر تون حضرت بلال رضه جي ڀرسان بيٺي ان کي آهستي آهستي اهي اکر ڏسيندو وڃ ۽ هو ڏاڍيان چونڊو وڃي. ڇو ته بلال جو آواز تنهنجي آواز کان

(۱) بلال مؤذن الرسول ٽيٽ (۲) بانگ جي باري ۾ انهن خوابن کان اڳ حضور ٽيٽ جن

تي بانگ متعلق وحي نازل ٿي چڪو هو. (ڏسو فيض الباري ج ۲)

ڪهڻو وڏو ۽ سريلو آهي.

حضرت بلال رضه اڃا فجر جي وقت اسلام جي پهرين بانگ ڏئي رهيو هو ته حضرت عمر فاروق رضه تڪڙو تڪڙو مسجد نبويءَ ۾ حضور ﷺ جن وٽ حاضر ٿئي ٿو. عرض ڪري ٿو سائين ان الله جو قسم جنهن توهان کي حق جو نبي ڪري موڪليو آهي. مون به رات خواب ۾ اهي ئي بانگ وارا اکر ٻڌا آهن. رسول الله ﷺ جن نهايت خوش ٿيندي فرمائين ٿا الحمد لله. (سڀ تعريف الله تعاليٰ کي جڳائي. (۱)

تاريخ جي ڪن ڪتابن ۾ هيئن به لکيل آهي ته حضور ﷺ جن صحابن سڳورن سان مشوري ڪرڻ مهل ناقوس کي به ناپسند ڪيو هو. اڃا ڪوبه فيصلو نه ٿيو هو ۽ سڀ صحابه رضوان الله عليهم اجمعين ان فڪر ۾ هئا ته ڪونه ڪو فيصلو ٿيڻ گهرجي ها. ٻيا سڀ صحابي سڳورا ته اٿي ويا. باقي حضرت عبدالله بن زيد اتي مسجد نبويءَ ۾ ئي سمهي پيو ۽ رات جو اهو بانگ وارو خواب ڏنائين، جيڪو حضور ﷺ جن کي فجر مهل ٻڌايائين. (۲)

حضرت بلال رضه بانگ بيهي ۽ زور دار آواز سان ڏئي رهيو هو ۽ حضرت عبدالله بن زيد رضه حضرت بلال رضه سان گڏ بيٺو هو ۽ بانگ وارا اکر آهستي آهستي هن کي ڏسيندو پئي ويو.

انصاري صحابن سڳورن جو اهو خيال هوندو هو ته حضرت عبدالله بن زيد جنهن وقت بانگ وارو خواب لڌو هو ان وقت هو بيمار هئو. جيڪڏهن

(۱) علامه ابن ڪثير رحمه الله پنهنجي ڪتاب البداية والنهاية ۾ لکيو آهي ته حضرت عبدالله بن زيد انصاريءَ ان بانگ واري خواب کان پوءِ هڪ شعر چيو آهي.

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ذِي الْجَلَالِ وَدِي اَلَا كَرَامِ حَمْدًا عَلٰى اَلَا ذَاكَ كَبِيرًا
اِذَا اَتَانِي بِرِ الْبَشِيرِ مِنْ اَللّٰهِ فَاكْرَمُ بِمِ لَدُنِّيْ بِشِيرًا
فِيْ لَيْلٍ فَاَلِيْ بِهِنَّ ثَلَاثَ كَلِمًا جَاءَ زَادِيْ تَوْبِيرًا

معني ان الله ذوالجلال والاکرام جي بانگ واري ڀلائيءَ سبب آءٌ وڏي تعريف ڪريان ٿو، جو الله تعاليٰ طرفان اهڙي غم شخبري ملي جنهن سبب رسول الله ص جن وٽ منهنجي عزت ٿيڻ لڳي اهو خواب ٿي راتيون ڏنم. جنهن سان منهنجي عزت وڌي وئي ان شعر مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت عبدالله ۲ راتيون لاڳيتو اهو خواب ڏٺو آهي. (البداية ج ۳)

(۲) سيرت حضرت بلال حبشي رضه

ڇاڪ چڱو ڀلو هجي ها ته رسول الله ﷺ ان کي ئي بانگو مقرر ڪن ها.
(جڏهن ته بانگ جو خواب به حضرت عبدالله ڏٺو هو) (۱)

پر ڪن عالمن جو چوڻ آهي ته حضرت بلال رضه کي سيدالمؤذنين بانگن جو سردار ان ڪري پٺاڻيو ويو جو هن پٿريلي ڪرم زمين تي پٿر جي ڳرين چين هيٺان به الله تعاليٰ جو نالو احد احد پڪاريو هو ۽ اها بانگ واري نعمت ان تڪليف برداشت ڪرڻ جي عيوض ۾ هن کي نصيب ٿي ورتي ته حضرت علي ڪرم الله وجهه جو فرمان ڪتاب ”جمع الفوائد“ ۾ نقل ٿيل آهي، جنهن مطابق پاڻ فرمايو اٿن ته مون کي دل ۾ خيال ايندو هو ته جيڪر آءٌ حضرت رسول الله ﷺ جن کي عرض ڪريان ته منهنجن ٻن پٽن حضرت حسن ۽ حضرت حسين رضي الله عنهما جن کي بانگو بنائين. (۲)

حضرت بي بي عائشه صديقه رضه الله عنها جن فرمايو ته رسول الله ﷺ جن جا ٽي بانگا هوندا هئا. (۱) حضرت بلال رضه (۲) حضرت عبدالله بن ابراهيم مڪتوم نابين صحابي رضي الله تعاليٰ عنه (۳)
(۳) حضرت ابو محذوره رضه (۴)

پر مؤذن الرسول يعني رسول الله ﷺ جن جو بانگو رڳو حضرت بلال رضه کي ئي سڏيو ويندو هو. ڇو ته سفر ۾ يا حضر ۾ رسول الله ﷺ سان گڏ ته حضرت بلال رضه هوندو هو ۽ نماز جي بانگ اهوئي ڏيندو هو ۽ حضرت بلال رضه جي غير حاضريءَ ۾ بانگ ڪڏهن حضرت ابن مڪتوم رضه يا ابو محذوره رضه صحابي ڏيندو هو.

حضرت رسول الله ﷺ جن جي زماني ۾ اهڙيون ۹ نَوَ مسجدون هيون

(۱) سيرت حضرت بلال حبشي رضه (۲) سيرت بلال حبشي رضي الله عنه

(۳) حضرت ابن ابراهيم مڪتوم صحابي رضه بي بي خديجه الكبرى رضه جي مامي جو پٽ هئو ۽ حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي غير حاضريءَ ۾ ان کي مسجد نبويه جو ۱۲ دفعا پيش امام بنايو آهي. هو ڄاڻو ٿي نابين هئو. سورة عبس وتولي جون منڍ واريون آيتون ان جي باري ۾ نازل ٿيون. ۽ رمضان شريف جي مهيني ۾ گهڻو ڪري نجر جي بانگ حضرت ابن ابراهيم مڪتوم رضه ڏيندو هو. ۽ جهاد جي تفصيلت جون آيتون ٻڌي، نابين هوندي به قادييه جي جنگ ۾ شريڪ ٿيو ۽ ان جنگ ۾ ئي شهادت جو درجو حاصل ڪيائين (سيرت ابن ابراهيم مڪتوم رضه)

(۴) عمدة القاري ج ۵

جن جا جماعتي حضرت بلال رضه جي مسجد نبويءَ ۾ ڏنل بانگ ٻڌي نماز
 يا جماعت پڙهندا هئا. (۱) مسجد نبوي علي صاحبها الصلوة والسلام
 (۲) مسجد بني عمرو بن مندول (۳) مسجد بني ساعده (۴) مسجد بني عبید
 (۵) مسجد بني سلمه (جنهن کي مسجد قبلتين به چوندا آهن) (۶) مسجد
 بني زريق (۷) مسجد عفان (۸) مسجد سلمه (۹) مسجد جهينم (۱)

جيتوڻيڪ مسجد قبلتين مسجد نبويءَ کان چڱي خاصي پنڌ تي آهي، پر
 حضرت بلال رضه جي بانگ ان مسجد جا جماعتي ٻڌي سگهندا هئا.

تفسير ڪوثر شاه مردان ۾ لکيل آهي ته ڪو ماڻهو حضرت بلال رضه
 جي بانگ تان ڪلندو هو، پوءِ الله تعاليٰ ان کي باءِ ۾ ساڙيو ۽ آيت نازل
 فرمايائين:

وَإِذَا قَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوا تُهَاتُوا وَكُفِرَ بَأْسًا كَرِيمًا وَاللَّهُ
 قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ •

معني: ۽ جڏهن توهان نماز لاءِ سڏيندا آهيو ته ان تي به توهان ڪندا
 آهن ڇو ته اهي بي عقل قوم آهن.

۽ تفسير مظهريءَ ۾ مٿين آيت جي تفسير ۾ لکيل آهي ته: سڌيءَ کان
 روايت آهي هڪ عيسائي مديني شريف ۾ هوندو هو. جڏهن به بانگي (بلال
 رضه) جي واٽان اشهد ان محمداً رسول الله ٻڌندو هو تڏهن چونڊو هو ته الله
 شال ان ڪوڙي (بانگي) کي ساڙي. هڪ رات ان عيسائيءَ جو نوڪر ٿانڊو
 ڪشي گهر ۾ گهڙيو ۽ ٿانڊي جي چٽنگ وڃي ڪڪن کي لڳي. عيسائي ۽
 سندس سڄي آڪهه نند ۾ ستل هئا. باهم ان جي سيني ياتين سميت گهر کي
 ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيو. (شايد ٻنهي تفسيرن وارو واقعو ساڳيو آهي)

ڪافرن (يهودين) جو هڪ وفد بانگ جي شروعات کان پوءِ حضور ﷺ
 جن وٽ پهتو. ۽ چوڻ لڳا ته اي محمد! اهي رڙيون ڪٿان آنديون اٿو، ڇڻ
 اٺ ٿو رٿا ڪري اڳين نبين ته ائين بانگو ڪونه ڏياريون هيون. ان بانگ
 ۾ اهڙي ڀلائي هجي ها ته اڳيان نبي سڳورا به ضرور ائين بانگ ڏياريون ها.
 ڪافرن جي اهڙي جاهلانہ اعتراض جي جواب ۾ آيت نازل ٿي: وَمَنْ أَحْسَنُ

قَوْلًا يَمُنُّ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَهَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ. ترجمہ: ۽ ان کان وڌيڪ ٻيو ڪهڙو آواز سهڻو ٿي سگهي ٿو جيڪو الله ڏي سڏي (يعني بانگ ڏئي نماز لاءِ سڏي) ۽ چڱا ڪم ڪري ۽ پاڻ کي مسلمان به چوي. (سورة فصلت) (۱)

حضرت بلال رضه نماز جي هر وقت تي بانگ ڏئي حضور ﷺ جن جي حجري جي دروازي تي ٻنهي حضور جن جي نڪرڻ جو انتظار ڪندو هو. نماز جو وقت ٿي ويندو هو ته حضرت بلال رضه چوندو هو الصلوة يا رسول الله (سائين نماز جو ٿاڻيس ٿي رهو) ائين چئي دروازي کان ڪجهه پوئتي هٽي ٻنهي رهندو هو. حضور ﷺ جن ماضي تي پهچندا هئا ته حضرت بلال رضه تڪبير چوندو هو.

هر روز فجر جي بانگ حضرت بلال رضي الله عنه بني نجار قبيلي جي هڪ مائيءَ جي گهر جي ڇت تي چڙهي ڏيندو هو. (۲) اهو گهر مسجد نبويءَ سان بالڪل مابل ٿيندو هو. حضرت بلال رضه اسر جي مهل اچي ان گهر تي چڙهي اوڀر منهن ڪري پهره ڦٽڻ جو انتظار ڪندو هو. پاڪ ڦٽندي هئي، ته ڪَر ساهي، اُرس پيچي هيءَ دعا پڙهندو هو. اَللّٰهُمَّ اِنِّيْ اَحْمَدُكَ وَ اسْتَعِيْنُكَ هَلِي قَرِيْبُ اِنْ يَّقِيْمُوْا دِيْنَكَ

معنيٰ: - اي الله آءُ تنهنجي تعريف ڪريان ٿو. ۽ توکان مدد گهران ٿو ته قريشي تنهنجي دين جا پابند ٿي پون. اها دعا پڙهي پوءِ بانگ چوندو هو. (۳) هڪ دفعي حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت بلال رضه کي سمجهائيندي فرمايو ته بانگ ڀرائي ۽ سان چوندو ڪر. (يعني بانگ ٻه تڪرر نه ڪندو ڪر!) ۽ تڪبير جا اکر ڀلي تڪرر ٿا چوندو ڪر. ۽ بانگ ۽ تڪبير جي وچ ۾ ڪجهه وقت ترسندو ڪر! جيئن ڪاڏي کائڻ وارو يا پاڻي پيئڻ وارو کائڻ پيئڻ کان واندو ٿي سگهي قضا حاجت وارو پنهنجي حاجت پوري ڪري (نماز تي پهچي) سگهي. ۽ پاڻ فرمايائون ته: جيسين مون کي حجري مان ايندي نه ڏسو، تيسين اتي نه بيهندا ڪريو. ۽ فرمايائون ته ٻنهي هٿن جون اشهد آڱريون ڪن ۾ وجهي بانگ ڏيندو ڪر! ڇو ته ان سان آواز وڏو

(۱) تفسير مظهري (۲) ان مان ثابت ٿيو ته بانگ ڪنهن مٿانهين جاءِ تي چڙهي ڏجي.

(۳) البداية والنهاية ج ۳

هڪ دفعي حضرت زيار بن الحارث الصدائيءَ حضور ﷺ جن جي حڪم سان فجر جي بانگ ڏني (شايد ان مهل حضرت بلال رضه ڪنهن ضروري حاجت سبب هيڏي هوڏي ويو هو) جڏهن جماعت نماز لاءِ بيهڻ لڳي تڏهن حضرت بلال رضه هميشه جي هير وانگر تڪبير چوڻ لاءِ سرڪيو، پر حضور ﷺ جن فرمايو ته جيڪو بانگ ڏئي، تڪبير به اهو ئي چوي. (۲) (جيڪڏهن بانگ ڏيڻ وارو ٻئي ڪنهن جي تڪبير چوڻ سان ناراض نٿو ٿئي ته پوءِ ٻئي کي تڪبير چوڻ جائز آهي) (۳)

بانگ ڏيڻ وڏي ثواب جو ڪم آهي. حديث جي ڪتابن ۾ بانگن لاءِ وڏي درجي ۽ ثواب جو واعدو بيان ڪيل آهي. مثلاً :

حضرت معاوية رضي الله عنه کان روايت آهي ته مون رسول الله ﷺ جن کان ٻڌو، جو فرمايائون ته بانگي جو ڪندڙ قيامت ڏينهن ٻين کان مٿي هوندو (۴) معنيٰ ته بانگو شرمساريءَ کان ڪندڙ هيٺ ڪري نه هلندو ۽ بي خوف ٿيو پيو هلندو.

حضرت ابي سعيد الخدري رضي الله عنه فرمايو ته رسول الله ﷺ جن فرمايو، بانگي جي بانگ جو آواز جيڪي جن يا ماڻهو ٻڌندا يا ٻيون بي جان شيون ٻڌنديون، سڀ قيامت ڏينهن بانگي جي درجي ۽ فضيلت لاءِ شاهدي ڏيندا. (۵)

بانگ جي فضيلت ۾ ٻيون به ڪيتريون حديثون آيل آهن.

عام طرح ماڻهو چوندا آهن ته حضرت بلال رضي الله عنه بانگ ۾ اشهد ۾ شين نه چئي سگهندو هو ۽ اسهد چونڌو هو. ان روايت کي حضرت ملا علي قاريءَ پنهنجي ڪتاب موضوعات ڪبير ۾ (۶) ۽ امام جلال الدين السيوطيءَ الدرر المنتثرة ۾ غلط قرار ڏنو آهي.

جهڙي طرح سيد الشهداء (يعني شهيدن جو سردار) حضرت امير حمزه رضي الله عنه جو لقب آهي ۽ سيد الشيوخ اهل الجنة (يعني جيڪي ٻيڙا بهشت

(۱) سيرت بلال حبشي رضه (۲) سيرت حضرت بلال حبشي رضي الله عنه

(۳) فتاويٰ عالمگيري (۴) مشکوٰۃ المصابيح

(۵) مشکوٰۃ المصابيح (۶) سيرت حضرت بلال حبشي رضي الله عنه

جي لائق آهن ۽ هتان وفات ڪن ٿا ته انهن جو سردار حضرت ابوبڪر صديق
 رضه عنه جو لقب آهي ۽ سيدا شباب اهل الجنة (يعني بهشتي نوجوانن جا سردار)
 حضرت امام حسن ۽ حضرت امام حسين رضي الله عنهما جو لقب آهي، ۽
 سيدة النساء اهل الجنة (يعني بهشتي عورتن جي سردار) بي بي خاتون جنت
 حضرت بي بي فاطمه رضي الله عنها جو لقب آهي. اهڙي طرح ڪتاب حلية
 الاولياء ۾ لکيل آهي ته حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت بلال رضي الله عنه
 کي سيد المؤذنين جو لقب ڏنو آهي. يعني سڀني بانگن جو سردار حضرت بلال
 رضي الله عنه هوندو. (۱)

(۱) سيرت حضرت بلال حبشي رضي الله عنه

عام اعلان ۽ حضرت بلال رضه

حضرت بلال رضي الله عنه نه رڳو بانگ ۽ تڪبير ڏئي نماز لاءِ جماعتين کي گڏ ڪندو هو. پر ان کانسواءِ ٻيون ڪيتريون ئي خدمتون ان کي سونپيل هيون. انهن خدمتن مان هڪ هيءَ به هئي ته جڏهن به حضور ﷺ جن ڪو خاص اعلان ڪرائڻ فرمائيندا هئا ته حضرت بلال رضه عنه کي حڪم ڪندا هئا ته وڏي واڪي هي اعلان ڪري. مثلاً: هر هڪ جنگ جي پوري ٿيڻ کان پوءِ حضرت بلال رضه تي هيءَ ڊيوٽي هوندي هئي جو اعلان ڪندو هو ته جيڪو ڪجهه مال غنيمت ڪنهن سپاهيءَ کي هٿ لڳو هجي اهو سڀ آڻي حضور سيد عالم ﷺ جن آڏو حاضر ڪري جيئن پاڻ سڳورا ان مان پنجون حصو ڪڍي باقي مال مجاهدن ۾ ورهائين.

هڪ جنگ جي موقعي تي حضرت بلال رضه اهڙو اعلان ڪيو. صحابي سڳورا سمورا ٽپڙ ٽاڙي جيڪي به هٿ لڳا هئڻ. ڪٿي اچي حضور ﷺ جن جي آڏو پهتا. پر هڪ ماڻهو غنيمت جي تقسيم ٿي وڃڻ کان پوءِ دير سان هڪ ڏاس جو رسو کڻي اچي حاضر ٿيو.

حضور ﷺ جن:- (فرمايو) تو ساجهر (حضرت) بلال رضه جي واتان پڙهو ڪونه ٻڌو هو ڇا؟ بلال ٽي دفعا پڙهو ڏنو هو.

اهو ماڻهو:- پڙهو ته ٻڌو هوم. پر.....

حضور ﷺ جن:- پوءِ تو ان مهل رسو ڇو نه آندو؟ (يعني تو هن وقت رسو آندو آهي جڏهن غنيمت جو سڀ مال تقسيم ٿي ويو ۽ مجاهد هيڏي هوڏي هليا ويا، هاڻي اهو تقسيم ڪيئن ڪري سگهيو؟)

اهو ماڻهو:- بس دير ٿي وئي. (ڪونه ڪو بهانو ڏئي ٿو.)

حضور ﷺ جن:- آا اهو رسو هرگز نه وٺندس. تون ڀلي قيامت ڏينهن

ان ٻڌي کٽي اڇجانءِ (۱)

(حضور ﷺ جن ان ڪري رسو نه ورتو هوندو جو هو منافق هوندو ۽ خيانت ڪرڻ جو ارادو ڪندو هوندو. سو به حقوق العباد پر خيانت جو خيال پئي ڪيائين.)

•
احد جي جنگ ۾ قزمان نالي هڪ منافق (جيڪو بني ظفر قبيلي وارن جو دوست هئو) مسلمانن طرفان ڏاڍي جوش جذبي سان لڙي رهيو هو. ان، نو مشرڪ ته هئي ڏيري ڪري وڌا هڻائين، ڏسڻ ۾ به ڏاڍو رويائتو مڙس نظر ايندو هو. صحابي سڳورا ان کي سڃاڻڻ ڪونه پيا ته ڪو منافق آهي. باقي ان جي بهادريءَ واري ويڙهه ڏسي حضرت رسول الله ﷺ جن کي هر هر ٻڌائڻ پيا ته سائين قزمان جو لڙڻ ته ڏسو واه مڙس واه لڙڻ ائين ٿيندو آهي. حضور ﷺ جن فرمائين پيا ته: پر اٿو دوزخي. (۲) قزمان جڏهن ڏڪڻ ۽ زخمن کان چور ٿي پيو ۽ بني ظفر وارن جي پاڙي ڏي آندو ويو. تڏهن صحابي سڳورا قزمان کي مبارڪون ڏيندي چون پيا ته: تو اڄ الله جي راه ۾ واه جو جهاد ڪيو. ڪفر کي سٺو ڪيو اٿيئي. قزمان اهو ٻڌي چئي رهيو هو ته ڇا جي مبارڪ ڇا جو جهاد؟ خدا جو قسم آءٌ ته رڳو پنهنجي قوم لاءِ پلاند ڪندي مڪي وارن سان لڙي رهيو هوس.

صحابه رضوان الله عليهم اجمعين فرمائين ٿا ته: جڏهن قزمان کي ڦٽن ۾ سور وڌي ويو. تڏهن پاڻ کي پنهنجي تلوار سان ماري آپگهات ڪيائين. حضور ﷺ جن جڏهن اها ڳالهه ٻڌي، تڏهن فرمايائون الله اڪبر اشهد اني عبد الله ورسوله. (آءٌ شاهدي ٿو ڏيان ته آءٌ الله تعاليٰ جو ٻانهو ۽ سچو رسول آهيان)

حضرت بلال رضه کي سڏي فرمايائون ته اتي وڌي واکي پڙهو ڏي ته بهشت ۾ رڳو مسلمان ئي ويندا ۽ الله تعاليٰ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي دين جي مدد فاجر ماڻهوءَ سان به ڪندو آهي. (۳)

(۱) سيرت بلال رضه

(۲) اهو رسول الله ﷺ جن جو معجزو هئو.

(۳) البداية والنهاية ج ۴ ۽ سيرت ابن هشام ۽ بخاري شريف

حضرت عبدالله بن عباس رضه کان روایت آهي ته هڪ بهراڙي جو ماڻهو رسول الله ﷺ جن وٽ آيو ۽ چيائين ته مون (رمضان شريف جو) ڇنڊ ڏٺو آهي. حضور جن فرمايو ته ڇا تون الله تعاليٰ جي هيڪڙائي مڃين ٿو. هن چيو ته هاڻو سائين. وري پاڻ سڳورن ان کان پڇيو ته ڇا تون حضرت محمد ﷺ جي رسالت به مڃين ٿو. ان چيو ته هاڻو سائين. حضور جن حضرت بلال رضه کي فرمايو ته: ماڻهن ۾ پڙهو ڏي ته سڀاڻي روزو رکن. (۱)

مسلمانن جو احد جي جنگ ۾ ڏاڍو نقصان ٿيو، ستر کن مجاهد شهيد ٿيا، جن ۾ حضرت امير حمزه رضي الله عنه جهڙو جانباز به شامل هو. مسلمان جنگ جي ميدان ۾ ڪجهه وقت لاءِ تڙي پڪڙي ويا، خود پنهي جهانن جي سردار حضرت محمد ﷺ جن کي به ڏاڍي تڪليف پهتي. حضور جن جا هيٺيان ۳ ڏند مبارڪ شهيد ٿي پيا. سندس مٿي مبارڪ ۾ پاتل خود (لوهي ٽوپلي) کي هڪ زوردار ڌڪ لڳڻ سبب مٿي مبارڪ کي به زخم رسيو. تان ته اهڙو هل به هلي ويو ته نعوذ بالله حضور ﷺ جن شهيد ٿي ويا.

جيئن ته مشرڪن جو نقصان احد جي جنگ ۾ ٿورو ٿيو هو. سندن ۲۳ کن ماڻهو مس مئا هئا. ان ڪري مشرڪ جنگ جي ميدان کان ٻاهر نڪري موٽندي پاڻ ۾ ڦڙاڪون ۽ ٻٽاڪون هڻڻ لڳا. ڪو چئي رهيو هو ته ڏاڍي ڪئي سون. ڪي وري چئي رهيا هئا ته: اسان تڪڙ ڪري موٽيا آهيون نه ته سڀني مسلمانن کي ماري پوءِ موٽون ها.

حضرت رسول الله ﷺ جن احد جي جنگ کان موٽي آيا ته مشرڪن جي انهن ٻٽاڪن بابت خبرون کين ٻڌايون ويون. ٻئي ڏينهن حضور جن وري مشرڪن جي ٻٽاڪن جي جواب ڏيڻ لاءِ سندن پيڇو ڪرڻ گهريو ۽ پڙهي ڏيڻ واري (حضرت بلال رضه) کي پڙهو ڏيڻ لاءِ فرمايائون ته مجاهدن ۾ هي پڙهو گهڻا ويڃي ته جن جن سپاهين احد جي جنگ ۾ شرڪت ڪئي هئي. اهي ساڳيا صحابي وري تيار ٿين ته مشرڪن جو پيڇو ڪجي. حضور جن مجاهدن سميت حمراء الاسد جاءِ تائين مشرڪن جو پيڇو ڪيو (اها جاءِ اڄ

ميل کن مدينه منور کان پري آهي، پر مشرڪ ٻيهر لڙڻ لاء تيار نه ٿيا ۽ حضور ﷺ جن مجاهدن سميت واپس موٽي آيا. (۱) الله تعاليٰ انهن مجاهدن لاء قرآن شريف ۾ فرمايو آهي.

لِّلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ
اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَتَقُوا اَجْرَ عَظِيمٍ • اَلَّذِينَ قَالُ لَهْمُ النَّاسِ اِنْ الْقَاسِ
قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اِيْمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ
الْوَكِيلُ • ”سوره آل عمران“

جن مجاهدن الله ۽ ان جي رسول جي سڏ تي جيءُ چئي ان کان پوءِ جو هنن کي تڪليف به وڌي پھتي هئي ۽ جن نيڪيءَ جا ڪم ڪيا ۽ الله تعاليٰ جو خوف رکن ٿا، انهن لاءِ وڏو اجر (ثواب) آهي. جن کي خبر ٻڌائي وئي ته ماڻهو توهان لاءِ گڏ ٿيا آهن، انهن کان ڊڄو. پوءِ به هنن صحابن (سڳورن) جو ايمان وڌيو پئي ۽ چيائون ته اسان کي الله ڪافي آهي اهو سٺو ڪارساز آهي.

حضرت ابن عباس رضه فرمايو ته هڪ ڏينهن لشڪر ۾ پاڻي ڪونه هئو. هڪ ماڻهو حضور جن کي ٻڌايو ته لشڪر ۾ پاڻي ڪونه آهي. پاڻ فرمايائون ته: ڀلا تو وٽ ڪجهه پاڻي آهي؟ ان ماڻهو چيو هائو سائين. فرمايائون ته: ڪٿي اچ! هو ڪٿي آيو. حضور جن ان ٿان ۽ ٻه هٿ وجهي آڱرين کي ڪولين ٿا ته آڱرين مان پاڻي وهڻ لڳي ٿو، پوءِ حضرت بلال رضه کي حڪم فرمائين ٿا ته: پڙهو ڏئي ماڻهن کي ٻڌائي ته پاڻي موجود ٿي ويو آهي. (۲)

حضرت رسول الله ﷺ جن خندق واري جنگ کان واپس گهر آيا ته هٿيار لاهي غسل ڪيائون ته حضرت جبرئيل عليه السلام سندن خدمت اقدس ۾ حاضر ٿيو ۽ عرض ڪيائين توهان ته هٿيار لاهي ڇڏيا آهن پر مون اڃا نه لاتا آهن. حضور جن پڇيو ته پوءِ ڪيڏانهن جو ارادو آهي. جبرئيل عليه السلام ٻڌايو ته بنو قريظہ جي طرف. حضرت عائشه رضي الله عنها فرمايو ته حضور ﷺ جن اهو ٻڌي ٻاهر نڪتا ۽ بانگي (حضرت بلال رضه) کي

بدر جي جنگ

مڪي جي شهر ۾ صبح جو سوير عبدالمطلب جي ڌيءَ عاتڪه ڇرڪ ڀري نند مان اٿي. سندس منهن ملول ۽ دل مايوس هئي ڇو ته هن هڪ پوائتو خواب ڏٺو آهي. ان خواب عاتڪه کي صفا ڊيڄاري ڇڏيو آهي. ٻئي ڪنهن گهرجي پاتيءَ سان ڳالهه ڪرڻ کان اڳ پنهنجي پيٽي پاءُ عباس ڏي ماڻهو موڪلي گهرائي، پنهنجي منهن ڪجهه ڳالهائي ٿي.

عاتڪه:- ادا! مون رات هڪ ڊيڄاريندڙ خواب ڏٺو آهي. اصل جان مان سامه ٿي ڇڏائي ويو اٿم. آءٌ سمجهان ٿي ته تنهنجي قوم قريش تي ڪا مصيبت اچي آهي.

عباس:- خير گهر! صبح سان وائي ته سڻائي ڪڍ.

عاتڪه:- آءٌ توکي خواب ٻڌايان ٿي، پر ڳالهه ڪنهن ٻئي سان نه ڪجانءِ. دل جو دل ۾ سانڍجاءِ.

عباس:- ڀيڻ! ٻڌاءِ ڀلا ڪهڙو خواب آهي؟

عاتڪه:- مون خواب ۾ ڏٺو آهي ته هڪ ماڻهو اٺ تي چڙهي مڪي جي ٻاهران آيو آهي، بيهي وڏي واڪي سڌ ڪري چئي رهيو آهي ته: اي مڪي وارو ٻاهر نڪرو، تن ڏينهن اندر نڪرو موت لاءِ ٻاهر نڪرو. ادا ڏنر ته ڪيترا ماڻهو ان اٺ سوار وٽ گڏجي ويا آهن. ۽ اهو اٺ سوار مسجد الحرام ۾ آيو ۽ ماڻهو سڀ ان جي پٺيان آهن. هو ماڻهو ڪعبي جي ڇت تي چڙهي ساڳي دانهن ڪري ٿو. ٻاهر نڪرو، تن ڏينهن ۾ ٻاهر نڪرو، موت لاءِ ٻاهر نڪرو.

ساڳيو اٺ سوار ڪعبي تان لهي ابو قبيس جبل تي چڙهي ساڳي دانهن ڪري ٿو ته ٻاهر نڪرو موت لاءِ ٻاهر نڪرو. اها دانهن ڪري اتان هڪ ڳرو پٿر کڻي هيٺ اچي ٿو ۽ پٿر چيهون چيهون ٿي پوي ٿو. اهو

دڌڪو مڪي جي گهر گهر ۾ ٻڌجي ٿو.

عباس:- پيڻ خواب تي ايڏو مايوس ٿوروئي ٿبو آهي؟ اهڙا خواب وهمي ٿيندا آهن. بس اها ڳالهه به جيڪا مونسان ڪيئي. ٻئي ڪنهن سان خواب جي ڳالهه به نه ڪجانءِ نه ڪو وري ڪا ڳڻتي ئي ڪجانءِ.

هاڻڪم:- آءُ ته ٻئي ڪنهن سان ڳالهه ڪانه ڪندس. پر تون به ڳالهه دل ۾ رکجانءِ. مڙئي خير ٿي ويندو.

عباس:- نه، نه، آءُ ٿو ٻئي ڪنهن سان اهڙي ڳالهه ڪريان؟ عباس پنهنجي پيڻ عاتڪ کان موڪلائي ٻاهر نڪري اڃان چند قدم اڳتي مس هليو ته سامهون سندس گهاتو دوست عتبو ملي ويڃيس ٿو. ۽ سنگت ۾ پنهنجي پيڻ واري خواب جي سموري ڳالهه پيرائڻي ڪري ٻڌائي ٿو. ۽ ڀارت ڪري ڇڏي ٿو ته ٻئي ڪنهن سان به اهڙي ڳالهه نه ڪري.

ڀاڻ نه پلي ڏوجهان مٿيان ڏيو. عباس ڳالهه ڀاڻ نه سانڍي ۽ عتبئي کي ڳالهه نه ڪرڻ جي ڀارت ڪئي. پر عتبئي پنهنجي ٻيءَ وليد سان ڳالهه ڪئي ۽ وليد ٻئي ڪنهن پنهنجي دوست سان ائين عاتڪ جو پوائتو خواب مڪي جي ماڻهن ۾ مشهور ٿي ويو.

عباس ٻئي ڏينهن ڪعبي جو طواف ڪري رهيو هو ته ابو جهل سڏ ڪيس.

ابو جهل:- فضل جا پيءُ طواف کان واندو ٿين ته هت ڪچهريءَ ۾ اچجانءِ ائين هليو نه ويڃانءِ !.

عباس طواف پورو ڪري مشرڪن جي متل ڪچهريءَ ۾ پهچي ٿو. ابو جهل:- اي عبدالمطلب جا پٽ اها وري نبيائي توهان ۾ ڪڏهن پيدا ٿي آهي؟

عباس:- ڇا هي؟ ڪهڙي نبيائي؟

ابو جهل:- اڙي اها عاتڪ جيڪا خواب ٿي لهي.

عباس:- ڪهڙو خواب؟ ڳالهه ڇاهي؟ (ان وقت عباس جي گمان ۾ اها ڳالهه آهي ته خواب جي ڳالهه مون کان ۽ عتبئي کانسواءِ ٻئي ڪنهن نه ٻڌي هوندي.

ابو جهل:- يار! عبدالمطلب جي اولاد هڪ مرد کي ته نبي بنايو آهي. پر

اسي به بس نه ڪين ۽ هاڻي مائين کي به ٿا نبياڻيون بنائين - ڏس ته سهي !
 هاڻي وري عاتڪ ٿي چوي ته مون خواب ڏٺو آهي ته مڪي وارا تن ڏينهن ۾
 مرڻ لاءِ نڪرن. چڱو ! هڪ ڏينهن ته خير جو گذريو آهي. باقي به ٻه
 ڏينهن گذرن پوءِ جيڪڏهن عاتڪ جو خواب سچو نٿو ٿئي. ته آءُ به هڪ
 دستاويز تي لکائي ڇڏيندس ته عربن ۾ سڀ کان وڌيڪ ڪوڙا بني
 عبدالمطلب آهن (۱)

ان عاتڪ واري خواب کي ۲ ڏينهن به پورا نه ٿيا، ته مڪي جو هڪ
 ماڻهو ضمصر بن عمرو الفناري اٺ تي چڙهي مڪي جي ٻاهران پهچي ٿو، وڏي
 واڪي اعلان ڪري ٿو.

قريشيو ! جلد ڪريو، سيڪهه ۾ ٻاهر نڪرو. ابوسفیان جي قافلي کي
 مسلمان ڦرين ٿا. ٿوري به غفلت ڪندؤ ته قافلي جو خير نه رهندو. وارو
 ڪريو ٻاهر نڪرو، گهر ڇڏيو، پر جلد نڪرو.

مڪي وارا اهڙي اوچتي اعلان سبب ۽ ڪجهه عاتڪ جي خواب سبب في
 الحال ته گهٻرائي وڃن ٿا. پر جيئن ته قريشن جي رئيسن جي مسلمانن جي
 مٿان اڳيئي ڪاوڙ گهڻي هئي ۽ اهي مسلمانن کي مارڻ ستائڻ لاءِ اڳ ۾ ئي
 سوچيندا رهندا هئا، تن اڳ پوءِ ته جا چيوئي ڪونه. تڙڪڙ ۾ جنگ جي
 تياريءَ ۾ جنبي وڃن ٿا. چوڻي آهي ته: ڪاوڙي اڳيئي ويٺي هئي وٽر آيس
 پيڪن جو نياپو. سو مشرڪن کي اهڙو بهانو ته گهربو هو. تن ڌار ڌور
 سان لڙائيءَ جي تياري ڪئي.

مشرڪ هڪ ٻئي کي چئي رهيا هئا ته ڇا محمد (ﷺ) ۽ ان جي ساٿين
 اسان جي قافلي کي به ابن الحضرمي (۲) جي قافلي وانگر نڌڻڪو سمجهيو
 آهي ڇا؟ اسان جلدي مسلمانن کي ڏيکاريون ٿا ته قريشن جو قافلو ڦرڻ
 ڪيترو نه ڏکيو ڪم آهي.

چند ڪلاڪن جي ڀڄ ڏک هڻ هٿان، وٽ وٽان کان پوءِ مشرڪن
 جو لشڪر تيار ٿي مڪي کان نڪتو. ڪن کي ته عاتڪ جو خواب ياد

(۱) سيرت ابن هشام جلد اول صفحو ۶۰۸

(۲) عمرو بن الملاء الحضرمي هڪ مشرڪ هو جنهن کي حضرت عبدالله بن جحش واري
 فوجي دستي قتل ڪيو هو. (ڏسو بڌل القوه، صفحو ۱۱۹)

ايندي ئي دل تي ڊپ چڙهي پئي ويو، پر ڪي ڪي جوش ۾ هوش وڃايل
نظر اچي رهيا هئا. چوَن ته جيڪر پَرَ هجن جو اڏامي وڃي مسلمانن جو
مقابلو ڪري قافلي کي بچايون.

ابوجهل سڀ کان اڳ ۾ پئي هليو ۽ دل ئي دل ۾ سوچي رهيو هو ته
جس کا انتظار تها وه بهي آگيا يعني دو بدو لڙڻ جا ڏينهن ته اسان ڳوليا
پئي. هاڻي رڳو قافلي جي حفاظت نه پر مسلمانن کي هن دنيا جي سطح تان
صفا ختم ڪري موٽنداسين. بس هن حجاز سڄي کي مسلمانن جي ڦندي کان
ڇڏائڻ کان سواءِ ائين نه موٽبو.

مشرڪن جا هڪ هزار کن نوجوان پوڙها پڪا ٻاهر نڪتا، سندن رئيس
رئيس ته سڀ هليا. ابولهب کان سواءِ ڪوبه مشرڪن جو چڱو مڙس پوئتي
نه رهيو. ابوجهل، عتب، ربيع، شيب، اميه بن خلف، طعيم، عاص بن هشام
نوفل، حارث، نضر بن حارث، حڪيم بن حزام وغيره سڀ ٻاهر نڪتا، جڏي
وڻي کي لوهي زرم، لوهو ٽوپلو، بڙجيون، پالا، تير، تلوارون تن تي پاتل آهن.
ستن سون مشرڪن کي سواريءَ لاءِ اٺ آهن ۽ ٽن سون کي گهوڙا آهن.
ڳائيندڙ عورتن جي ٽولي گڏ ڪاهي اٿن جيئن مسلمانن کي ماري مات ڪري
خوشيءَ جو جشن وڏي ڌوم ڌار سان ملهائي سگهن. (۱)

اڃان نڪرڻ ئي مس ٿا ته هنن کي ابوسفيان جو نياپو ملي ٿو وڃي ته
قافلو امن امان سان مڪي پهچڻ وارو آهي. جنگ جي ڪابه ضرورت نه آهي.
پر ابوجهل جهڙن ضدن کي ڪتي کنيو بيٺي هئي. تن ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ
ائين ٺلهو واپس موٽڻ مناسب نه پئي سمجهيو.

هوڏانهن رمضان شريف ۾ رسول الله ﷺ ۲۱۲ صحابن ساٿين کي وٺي
مدينه منوره کان ٻاهر نڪتا. حضرت بلال رضه به ٻاهر نڪتو. هلڻ شروع ڪيو
مشرڪن سان لڙڻ پر اٿن ڪُل به گهوڙا ۽ ستر اٺ، اٺ تلوارون جهڙا
ست زرهون، ٻيو ٿيو ڀلو. هٿين خالي هلڻ کان ڳڻ ڪجين جون چڙهي
هٿن ۾ ڪن ٿا. (۲)

بدر جي ميدان وٽ پهچي حضور ﷺ جن ساٿين سان مشوره ڪئي
حضور ﷺ جن ۱- منلور ٿيو آهي ته ابوسفيان جي قافلو منلور ٿيو آهي

نڪري چڪو آهي ۽ ابوجهل وارا وڏو لشڪر ڪاهي قافلي کي ٻڃائڻ جي بهاني سان اچي رهيا آهن. هاڻي توهان مشورو ڏيو ته اڃا به ابوسفیان جي قافلي جو پيڇو ڪجي. ڪين ابوجهل جي لشڪر جو مقابلو ڪجي؟ جڏهن ته الله تعاليٰ مون کي ٻڌايو آهي ته فتح مسلمانن کي ئي ٿيندي، پوءِ ڪٿي ابوجهل جي لشڪر جو مقابلو ڪريو يا ابو سفیان جي لشڪر جو پيڇو ڪريو.

حضرت ابوبڪر رضه:- ڪجهه تقرير ڪري ٿو.

حضرت عمر رضه:- ڪجهه بهتر مشورو ڏئي ٿو.

حضرت مقداد رضه:- يا رسول الله ﷺ ! جيئن الله تعاليٰ توهان کي مناسب ڄاڻائي ائين ئي ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. اسان توهان جي هر هڪ حڪم تي جيءُ چونڊاسين. خدا جو قسم ته اسان بني اسرائيل جي لشڪر وانگر نه ٿينداسين جن حضرت موسيٰ عليه السلام کي چيو هو ته: **إِذْ هَبْ آتَتْ وَرَبَّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ** (معني:- اي موسيٰ عليه السلام تون ۽ تنهنجو رب وڃي لڙو اسان هتي ويٺا آهيون) پر سائين! اسان هيئن ٿا چئون. **إِذْ هَبْ آتَتْ وَرَبَّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا مَعَكُمْ مُقَاتِلُونَ**

(يعني توهان ۽ توهانجو رب لڙو ۽ اسان به توهان سان گڏ لڙنداسين) سائين! ان الله جي ذات جو قسم جنهن توهان کي سڄو نبي ڪري موڪليو آهي. جيڪڏهن توهان اسان کي ڪنهن ڏکئي ميدان ۾ لڙڻ جو حڪم ڪندؤ ته اتي به اسان جو توهان سان پورو پورو ساٿ هوندو.

حضور ﷺ جن:- (نهایت خوش ٿيندي) دوستو! مشورو ڏيو.

حضرت سعد بن معاذ رضه:- سائين شايد توهان انصار (مديني وارن)

صحابن کان پڇڻ چاهيو ٿا؟

حضور جن:- هاڻو

حضرت سعد رضه:- سائين اسان توهان تي ايمان آندو، توهان کي سڄو سمجهيو ۽ توهان جي پيغام کي خدائي پيغام مڃيو آهي. اسان توهان سان واعدو ڪري چڪا آهيون ته هر حڪم تي لبیک چونڊاسين. توهان جيئن حڪم ڪريو اسان ضرور مڃينداسين. ان الله جو قسم جنهن توهان کي حق نبي ڪري موڪليو آهي. ته جيڪڏهن توهان اسان کي حڪم ڪندؤ ته ڪنهن وڏي درياءَ ۾ ٽپر ڏيو ته اسان ۾ نه ڪنداسون ۽ انصار مان ڪو

به پوئتي نه هتندو. سائين! جيڪڏهن توهان سياڻي اسان کي دشمن جي مقابلي جو حڪم ڪندؤ ته اسان کي انشاء الله جنگ ۾ ثابت قدم ڏسندؤ. اسان جنگ ۾ اهڙا ڪارناما ڏيکارينداسون جو توهان جون اکيون مبارڪ نري پونديون.

حضور جن:- (نهایت خوشيءَ مان) مبارڪ اٿو. رب جو هُوئين واعدو آهي. ته سوڀ انشاء الله اسان جي آهي. پر آءٌ ته چئن اڪئين ڏسان پيو ته ابوجهل هن جاء تي مړندو، اميه هن جاء تي قتل ٿيندو، عتبہ هتي تباه ٿيندو، حارث هن جاء تي ماريو ويندو. (حضور جن پنهنجي هٿ واري لڪڻ سان زمين تي اشارو ڪندا ڏسیندا پيا وڃن. ائين ڪيترن مشرڪن لاءِ ٻڌايائون ته هن، هن جاء تي مړندا. ۽ ٿيو به ائين، اهي مشرڪ انهن جاين تي ئي مئا. (۱) (اهو سندن معجزو هئو). رات ٿي ته حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت علي ڪرم الله وجهه ۽ حضرت زبير بن العوام رضه ۽ حضرت سعد بن ابی وقاص رضه کي بدر جي جاء ڏانهن موڪلين ٿا. جيئن اهي ٿئي چٽا دشمن جي خبر چار لهي اچن. هنن کي هڪ ڪوھ تان پاڻي ڀريندي به مشرڪ نظر اچن ٿا، ۽ پنهني کي ٻڌي حضور ﷺ جن وٽ حاضر ڪن ٿا. حضور ﷺ جن انهن پنهني مشرڪن کان سوال جواب ڪن ٿا.

حضور جن:- قریشين جي خبر ٻڌايو؟

مشرڪ:- خدا جو قسم ته هو هن جبل جي پريان آهن.

حضور جن:- ڀلا گهڻا ماڻهو آهن؟

مشرڪ:- ڳڻيا ته اسان به ڪونه آهن.

حضور جن:- ڀلا روزانه کائڻ لاءِ ڪيترا اٺ ڪهندا آهن

مشرڪ:- هڪ ڏينهن نواٽ ٻئي ڏينهن ڏم اٺ.

حضور جن:- بس اهي ماڻهو نون سون ۽ هڪ هزار جي وچ ۾ هوندا

ڀلا ٻڌايو ته چڱا مڙس ڪهڙا ڪهڙا ساڻ اٿن.

مشرڪ:- عتبہ بن ربیع، شیبہ بن ربیع، ابوالبختري، حڪيم بن حزام،

نوفل بن خويلد، حارث بن عامر، طلحہ بن عدي، نضر بن حارث، زمعه بن

الاسود، ابوجهل بن هشام، اميه بن خلف، حجاج بن ٻئي پٽ نبیه ۽ منبه.

(۱) سيرت ابن هشام ج اول

سهيل بن عمرو، عمرو بن عبدود

حضور جن- (پنهجي صحابن ڏي نهاريندي) هي ته مڪي پنهنجا سڀ
توهان ڏي موڪلي ڏنا آهن. (۱)

بدر جي جنگ رمضان شريف جي ۱۷ تاريخ سن ۲ هجري مطابق ۲
جنوري ۶۲۴ع جمع جي ڏينهن صبح کان شروع ٿي پھريءَ تائين جنگ ختم
ٿي وئي.

انتقام

بدر جي جنگ وارن چند ڪلاڪن ۾ مسلمان سپاهين مشرڪن جون
ڪنڌيون کڻي ڇڏيون. مشرڪن جا ستر کن ماڻهو ته ڪٽي جي موت ماريا
ويا هئا. ۷۴ کن وري قيد ڪيا ويا.

ابوجهل (جنهن کي حضور ﷺ جن هن امت جو فرعون سڏيو آهي.)
مڪي ۾ حضرت ابن مسعود رضه کي هڪ ڪمان هڻي رتو رت ڪري وڌو
هو، اهو به بدر جي ميدان تي پهتو هو. جنگ ڪندي ڪندي پنهنجي پلانڊ
پاڙڻ لاءِ هيڏي هوڏي واجهائي رهيو هو. اوچتو سندس نظر ٻن ننڍن ڇوڪرن
تي پوي ٿي. ٻئي چڻا معوذ ۽ معاذ جوش جذبي سان لڙي رهيا آهن. ائين
ڪندي انهن ٻنهي ڇوڪرن (ڀائرن) گڏجي ابوجهل تي حملو ڪري ڏنو. اهاڻي
گهڙي هئي ته ابوجهل رتو رت ٿي زمين تي ڪريو. حضرت ابن مسعود رضه
به اوڏانهن ڊوڙيو. ابوجهل اڃا جيئرو هئو. ان ڪري سندس سيني تي چڙهي
وينو. ٿوري گهڻي گفتگوءَ کان پوءِ حضرت ابن مسعود رضه پنهنجو پلانڊ
ڪيو يعني ابوجهل جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪئي. ان کان واندو ٿي رسول الله
ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيندي پنهنجي ڪارگذاريءَ جو اطلاع ڏنو.
حضور ﷺ جن اهڙي مبارڪ خبر ٻڌندي ئي نعره تڪبير جو آواز بلند ڪيو.
سڀني صحابن سڳورن به حضور ﷺ جن سان آواز ملايو. سندن الله اڪبر جي
آواز سان جنگ جو ميدان گونججي ويو. (۲) حضور ﷺ جن ٻه رڪعتون
شڪرائي جي نماز ادا ڪئي ۽ ابوجهل جي تلوار ۽ ٻيو سامان حضرت ابن
مسعود رضي الله عنه کي ڏيڻ فرمايائون.

حضرت عمار بن ياسر پنهنجي ستائيندڙن مان عامر بن الحضرمي ۽ حارث

بن زمع ۽ احد بن عمر کي بدر ۾ قتل ڪيو.

حضرت صهيب رضه به گهڻا سال مشرڪن هتان مارون کاڌيئون ۽ ان بدر جي ميدان ۾ پنهنجي ويرين مان عثمان بن مالڪ ۽ هشام بن ابي حذيفه ۽ حارث بن منبه کي قتل ڪيو.

حضرت عبدالله بن سهيل رضه کي سندس پيءُ اسلام آڻڻ سبب هٿ پير ٻڌي اونداهيءَ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪندو هو. بدر جي ميدان ۾ حضرت عبدالله پنهنجي پيءُ مشرڪ کي قتل ڪيو.

مطلب ته مشرڪ جيتوڻيڪ هزار کن هئا. ۽ هٿيار بند هئا. سوار به هئا ۽ سندس مقابلو صرف ۲۱۲ نهڻن پيادن مسلمانن سان ٿيو هو. پر مشرڪ بدر جي جنگ ۾ ائين قتل ٿيا ۽ ائين قيد ٿيا جو ڄڻ صفا نڌڪا هئا.

حضرت بلال رضه جو مخالف خلف جو پٽ اميه به ان بدر جي جنگ ۾ واڙڻ وانگر بي مقصد ڪجهه وڪون ڪئي رهيو هو. پنهنجي دوستن ۽ مائٽن، مشرڪن جا لاش ڏسي اميه ۽ سندس پٽ پئي صفا مايوس ٿي ويا آهن. هو ڪجهه جيئن چاهين ٿا پر اهڙي واٽ هنن کي نظر ئي نٿي اچي جتان هو پڇي نڪرن. سندن منهن سسي ويو آهي ۽ دل ئي دل ۾ ڏاڍا ملول آهن.

ايتري ۾ اميه جي نظر حضرت عبدالرحمان بن عوف رضه تي پئجي وڃي ٿي. جيڪو ڪجهه زرهون جيڪي هن کي جنگ جي ميدان مان هٿ آيون آهن کنيو وڃي پيو. حضرت عبدالرحمن رضه اميه جو جاهليت واري زماني ۾ گهائو دوست پڻ هئو. اميه کي ڪجهه پڇي وڃڻ جي اميد نظر اچي وڃي ٿي. حضرت عبدالرحمن کي سڏ ڪري ٿو.

اميه:- او عبد عمرو! حضرت عبدالرحمن رضه اهڙي نالي سڏڻ سبب اميه کي ڪوبه جواب نٿو ڏئي ۽ اهڙي معاهدي جو تفصيلي ذڪر مٿي گذري چڪو آهي. اميه کي اهو معاهدو پوءِ ياد آيو ۽ وري سڏ ڪري ٿو.
اميه:- او عبدالله

حضرت عبدالرحمن رضه:- (اميه ڏي نهاريندي) ڇو ڪهڙو ڪم آهي؟
اميه:- دوست اچ، اچي اسان پنهي پيءُ پٽ کي قيدي بنائي وٺي هل، جيئن قتل ٿيڻ کان بچي وڃون.

حضرت عبدالرحمن رضه:- مونکي ته غنيمت ۾ هي زرهون هٿ

آيون. آهن آءِ اهي پهچائي اچان.

اميہ:- انهن زرنه کي کٽي ڦٽو ڪر! تون اسان کي قيدي بنائي وٺي هل. توکي انهن زرنه کان به وڌيڪ ملي ويندو حضرت عبدالرحمن رضه زرهون ڦٽي ڪري اميہ جي ٻانهن ۾ هڪ هٿ ۽ اميہ جي پٽ جي ٻانهن ۾ ٻيو هٿ وجهي قيدي بنايو ڪاهي هلي ٿو.

اميہ:- (تڪ سبب آهستي هلي ٿو ۽ حضرت عبدالرحمن کان پڇي به ٿو) اهو ڪير آهي، جيڪو ڪلندو ٿو وڃي؟
حضرت عبدالرحمن رضه:- اهو اٿئي حضرت حمزه بن عبدالمطلب، چوٽه سڃاڻينس ڇا؟

اميہ:- يار! ان اڃ ڪري ——— اري آهي. (۱)

حضرت عبدالرحمن بن عوف رضه اميہ ۽ ان جي پٽ کي وٺي اچي رهيو هو ته مٿن حضرت بلال رضه جي نظر پئجي وڃي ٿي. حضرت بلال رضه وري به چٽائي ڏسي پڪ ڪري ٿو ته ڇا واقعي ساڳيو اميہ آهي جيڪو اڳ ۾ مڪي ۾ عذاب ڪندو هو، وڙهندو هو، رسو ڳچيءَ ۾ وجهي گهرائيندو هو، ڳرا ڳرا پٿر سيني تي رکائيندو هو؟

بس ٿوري گهڻي توجه ڪرڻ سان پڪ ٿي وييس ٿي ته سچ پچ اميہ ۽ ان جو پٽ علي آهي. ڏاڍيان چوي ٿو اڄ چڱو هٿ آيا آهن. تڪڙيون وڪون کڻي اميہ جي ويجهو پهچي هڪل سان چوي ٿو هي ڪافرن جو رئيس اميہ بن خلف اڃا بچيو ٿو وڃي. اڄ اهو بچي ويو ته مون ۾ گهٽتائي آهي. ائين چئي تلوار کي لوڏي ٿو.

حضرت عبدالرحمان:- نه بلال نه. ائين نه چو، هي ته منهن جا قيدي آهن.

حضرت بلال رضه:- نه نه، لَا نَجُوتَ اِنْ نَجَا (اڄ مون کان بچي ويو تو پوءِ مون ۾ گهٽتائي آهي).

(۱) ڇو ته بدر جي جنگ ۾ ابوسفیان جي پٽ حنظلہ ۽ ربيعه جي ٻنهي پٽن عتبہ ۽ شيبہ ۽ طميم بن عدي، عقيل بن الاسود، ابوقيس بن وليد، اسود بن عبدالاسد، نبيہ بن الحجاج کي حضرت حمزه رضه قتل ڪيو هو ۽ عاڻڻ بن السائب کي به حضرت حمزه رضه زخمي ڪيو هو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ مري ويو هو.

حضرت عبدالرحمن:- آء چاڀيو چوان ٻڌين ڪونه ٿو چا؟

حضرت بلال رضه:- (وڏي واڪي) اي مجاهدو هي ڪفر جو منڍ اميه

ٻڃيو ٿو وڃي.

حضرت بلال رضه جي هڪل تي ڪي مجاهد اميه جي چوڌاري گڏ ٿي وڃن ٿا. اميه ٻيو ڪو چارو نه ڏسي منٿون ڪرڻ لڳي ٿو. پر حضرت بلال رضه تي اميه جون منٿون ڪوبه اثر ڪونه ٿيون ڪن. وري به مجاهدن ڪي هڪل ڪري چوي ٿو. اڃا بيٺا آهيو. ڇڏيون ٿا. حضرت عمار بن ياسر رضه تلوار جو وار ڪري اميه جي پٺ عليءَ کي قتل ڪري ٿو ڇڏي. اميه کان ايڏي رڙنڪري ٿي جو حضرت عبدالرحمن به عوف جو چوڻ آهي ته اهڙي رڙ مون اڳ به ڪڏهن به نه ٻڌي هئي.

حضرت عبدالرحمن رضه:- (اميه مان به هٿ ڪڍي ٿو ۽ ان ڏي

نھاري چوي ٿو) هاڻي پنهنجو بچاءُ پاڻ ڳول. آءُ نٿو بچائي سگهان.

اميه:- يار ائين نه ڪر ڪجهه ته ڪوشش ڪر، رڳو جيئنڊان ملي وڃي.

حضرت بلال:- (اميه تي تلوار جو وار ڪندي) چا جو جيئنڊان اڳيان

ڏينهن توکان وسري ويا؟ ۽ اميه حضرت بلال رضه جي تلوار سان ڏيري ٿي پوي ٿو.

حضرت عبدالرحمن:- (حضرت بلال رضه کي ڏوراپو ڏيندي) يار!

مون زرهون به ڦٽي ڪيون، هي قيدي به تو ماريا. آءُ ته پنهني پاسن کان خالي ٿي ويس.

حضرت بلال:- اي دوست! الله تعاليٰ توکي ان جي عيوض ڪجهه

وڌيڪ عطا فرمائيندو.

حضرت ابو بڪر رضه:- بلال! مبارڪ هجي. (۱)

حضرت بلال رضه:- خير مبارڪ. بس مڙئي الله جا احسان. حضرت

رسول الله ﷺ جن بدر جي جنگ ختم ٿيڻ تي حڪم فرمايو ته قتل ٿيل ڪافر

بدر جي ميدان واري ٻئي ڪوهه ۾ ڦٽا ڪيا وڃن. ٻين مشرڪن جا مڙهه ته

ڪوهه ۾ اڇالايا ويا. پر حضرت بلال رضه جي دشمن اميه جو لاش ايترو سڄي

ويو هو، جو سندس جسم تان زره لهي ئي نه پئي سگهي ۽ مسلمانن اميه جي

گوشت کي ڪوري ان جي زره لاهي ان تي اتي ئي مٿان مٽي واراڻي ڇڏي.

(۱) سيرت بلال رضه

حضور ﷺ جن جو خزانچي بلال رضہ

جڏهن حضرت رسول الله ﷺ جن مدينه منوره ۾ پهتا ۽ سندن ٻڌايل دين اسلام وارو الاهي پيغام آزاديءَ سان هيڏي هوڏي پکڙيو. تڏهن ڪيترن ماڻهن جون دليون ان هدايت جي روشن سج جي ديدار لاءِ واجهائڻ لڳيون، ۽ ارد گرد جا ماڻهو مدينه منوره ۾ حضور جن سان ملڻ يا کانئن فيض حاصل ڪرڻ لاءِ پهچڻ لڳا. انهن پاهران آيل مهمانن جي خدمت چاڪري ڪرڻ، انهن جي کاڌي پيئي ۽ رهائش جو انتظام ڪرڻ حضرت بلال رضي الله جي هٿ ئي هوندو هو. اها خدمت هو تمام سهڻي نموني سان ادا ڪندو هو. کاڌي پيئي جي انتظام ڪندي کيس ٻيو ڪجهه نه سجهندو هو ته پڇاڙي ڪٿان اڌارو وٺي قرض کڻي به نون آيل مهمانن جي چڱي طرح آڌر پاءُ ڪندو هو. (۱) ڪڏهن ڪڏهن ته حضور ﷺ جن جي زيارت لاءِ ڪي اهڙا غريب به اچي سهڙندا هئا. جن کي انگين پوري اڳڙي به نه هوندي هئي. پوءِ حضرت بلال رضہ ڪٿان نه ڪٿان اهڙن مسڪينن لاءِ ڪپڙن جو بلو به ڪري وٺندو هو. پوءِ کڻي غنيمت مان يا ٻين هدين سوکڙين مان اهو قرض ادا ڪري ڇڏيندو هو.

حضرت عبدالله الهوزني فرمائي ٿو ته مون حضرت رسول الله ﷺ جن جي بانگي حضرت بلال رضہ سان حلب ۾ مليس، کانئس حضور ﷺ جن جي گذر سفر، خرچ پکي بابت پڇير، حضرت بلال رضہ ٻڌايو ته حضور ﷺ جن وٽ ڪو اهڙو مستقل انتظام ته هوندو ئي ڪونه هو. اهو آءُ ئي هوس جو حضور ﷺ جن کي نبوت ملڻ کان وٺي سندن رحلت تائين ان خدمت تي مقرر هوندو هوس. جيڪو به ماڻهو حضور جن وٽ ائين رحر جوڳي حالت ۾ پهچندو هو

تہ، رسول الله ﷺ جن مونکي حڪم ڏيندا هئا، جيئن ڪٿان نہ ڪٿان ڪا چادر هٿ ڪري ان کي پارايان يا ڪو ڪاڌو هٿ ڪري ان جي آڏو پيش ڪريان. (۱)

بدر جي جنگ جو لڙجھڪو ٿيو. مشرڪ هڪڙا تہ مئا، ٻيا قيد ٿيا. ٽين ڀڄي جان ڇڏائي، تہ مسلمانن، انهن ڀاڄ کائيندڙ مشرڪن جو سامان سهيڙڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڪئي مشرڪن جي ڦٽي ڪيل يا انهن جي ڪيراييل سامان گڏ ڪيائون تہ ڏيڍ سؤ کن اٺ، ڏھ گهوڙا، ڪيترا هٿيار، چمڙي جا بسترا ڪجهہ ٿانو ٽپا گڏ ٿي ويا. (۲) جيئن تہ مسلمانن جي باقاعده لڙيل جنگ ڄڻ پهرين جنگ بدر ئي هئي. ان ڪري هنن کي اها خبر نہ هئي تہ اهو غنيمت ۾ هٿ آيل سامان ڪيئن تقسيم ٿيندو. (۳) هر هڪ مجاهد جي دل ۾ اهو خيال اچي رهيو هو تہ ان غنيمت واري سامان مان ڪجهہ نہ ڪجهہ ان وٽ ضرور هجي جيئن بدر ۾ فتح حاصل ڪرڻ جي نشاني هن وٽ موجود هجي. خاص ڪري جن مجاهدن ۾ ٻہ ڀاڙ چار مشرڪ ماري هئا (۴) انهن جي تمنا هئي تہ اسان جن جن مشرڪن کي ماريو آهي انهن جو سمورو سامان اسان وٽ ئي بطور نشاني هجي تہ سٺو.

پر حضرت رسول الله ﷺ جن حڪم فرمايو تہ سمورو سامان سٺي ڏاڳي سميت آڻي ڪٺو ڪيو. پوءِ جيئن الله تعاليٰ ان متعلق حڪم ڪندو ائين ئي تقسيم ڪيو.

سامان گڏ ٿي بس ٿيو تہ الله تعاليٰ جو حڪم نازل ٿئي ٿو.
وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِّنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ.
۽ ڄاڻو تہ جيڪي غنيمت جو مال توهان کي هٿ اچي تہ ان مان پنجين پتي الله ۽ رسول الله ۽ مٿن ۽ يتيمن ۽ مسڪينن ۽ مسافرن لاءِ آهي.

(۱) سيرت بلال رضه (۲) ڪتاب محمد رسول الله ﷺ

(۳) ڇو تہ رسول الله ﷺ جن کان اڳ گذريل نبين ۽ سندن امت لاءِ غنيمت جو مال حلال نہ هوندو هو. آسمان کان باهه لهندي هئي ۽ اهو سامان ساڙي ويندي هئي.

(۴) بدر جي جنگ ۾ حضرت علي ڪرم الله وجهه ۱۲ مشرڪن کي قتل ڪيو هو.

الله تعاليٰ جي ان حڪم نازل ٿيڻ کان پوءِ حضرت رسول الله ﷺ جن غنيمت جي مال جو پنجون حصو ڪڍي حضرت بلال رضه جي حوالي ڪيو، جيئن بوقت ضرورت مسافرن تي خرچ ڪندو رهي، باقي چار پتيون مجاهدن ۾ تقسيم ڪيون. (۱)

هڪ ڏينهن حضرت رسول الله ﷺ جن ٻاهر نڪرن ٿا ته حضرت بلال رضه تي نظر پئجي وڃين ٿي. سندس آڏو ڪارڪن جي هڪڙي ڊگري پيل ڏسڻ ٿا.

حضور جن:- بلال اهو ڇاهي؟

حضرت بلال:- سائين! هي ڪارڪون آهن، سپاڻي لاءِ گڏ ڪري رکيون اٿر. متان ڪو مهمان مڙو اچي.

حضور جن:- بلال! اڄ جو اڃ مسڪينن تي خرچ ڪري ڇڏ، متان اهو گڏ ڪرڻ توکي آخرت ۾ نقصان ڏئي ۽ سپاڻي جا ڀاڳ سپاڻي سان. جنهن مالڪ اڄ رزق ڏنو آهي اهو سپاڻي به ڏيندو. (۲)

رمضان شريف جا روزا پورا ٿيا. عيد جي نماز لاءِ صحابي سگورا گڏ ٿيا. حضور ﷺ جن نماز کان پوءِ خطبو پڙهيو، وعظ ڪيائون. واعظ ڪندي ڪين خيال آيو ته شايد صحابيائين سگورين تائين اهو وعظ وارو آواز نه پهتو هوندو انهن کي به نصيحت ڪرڻ گهرجي. ان خيال ايندي ئي پاڻ سگورا منبر تان لهي، حضرت بلال رضه کي ساڻ ڪري عورتن جي جماعت ڏي روانا ٿين ٿا. مايون به اڳيئي حضرت رسول الله ﷺ جن جي واعظ ٻڌڻ لاءِ حضرت ڪثير بن الصلت الڪنديءَ جي گهر ۾ گڏ ٿيون ويليون هيون. حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه جي ڪلهي تي هٿ رکي ٿيڪ ڏئي بيٺا ۽ وعظ شروع ڪيائون. وعظ ۾ هيءُ آيت پڙهن ٿا:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذَا جَاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلَىٰ أَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْنِينَ وَلَا يَقْتُلْنَ أَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْتِينَ بِنِهَتَانِ يَفْتَرِيَنَّهُ بَيْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْصِينَكَ فِي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَفْرِغْ لَهُنَّ ۚ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ • (ممتحنه)

اي نبي ﷺ جنهن وقت توهان وٽ مؤمنياڻيون حاضر ٿين، هن تي بيعت ڪرڻ لاءِ ته، الله سان شرڪ نه ڪنديون ۽ نڪو چوري ڪنديون، نڪو زنا ڪنديون، ۽ نه وري پنهنجي اولاد کي قتل ٿي ڪنديون. نه وري ڪو من گهڙت زناڪاريءَ جو بهتان هڻنديون ۽ توهانجي بي فرمائي نه ڪنديون نيڪيءَ جي ڪمن ۾. ته پوءِ توهان انهن کان بيعت وٺو ۽ انهن لاءِ بخشش جي دعا به گهرو، بيشڪ الله تعاليٰ مهربان ۽ باجهارو آهي.

ان آيت جي پڙهڻ کان پوءِ حضور جن فرمايو.
حضور جن:- اي عورتن جي جماعت! دوزخ ۾ گهڻو ڪري مايون وينديون.

بي بي اسماء بنت يزید:- (اٿي بيهندي) سائين ڇو ڀلا مايون گهڻيون دوزخ ۾ وينديون؟

حضور جن:- ڇو ته توهان لعنت گهڻي ڪنديون آهيو (مال متاع تي، دور ڏيکي تي، ٻار ٻچي تي) ۽ مڙسن جي مخالفت ڪنديون آهيو.

بي بي اسماء:- پوءِ سائين! آهي ڪو بچاءُ جو ڀاڱو؟

حضور جن:- (بچاءُ ڳوليو ٿيون ته) صدقو خيرات گهڻي ڪريو.

رسول الله ﷺ جن جي اهڙي نصيحت کي ٻڌندي صحابياڻين سڳورين، پنهنجي گهن ڳلن ڏي هٿ وڌايا. هوڏانهن حضرت بلال رضه پنهنجي چادر جو هڪ پلاند هيٺ وڇائي فرمائي ٿو. کڻي اچو.

ماين سڳورين وڇايل ڪپڙي ۾ ڇلا، منڊيون، واليون پٺڙا، لاهي اڇلايا. حضور ﷺ جن جي خزانچي بلال رضه اهي صدقہ ۾ مليل گهه ڳڻا ميڙي سهيڙي حضور جن سان گڏ واپس وريو. (۱)

حضرت رسول الله ﷺ جن ذات الرقاء جنگ تان موٽندي سمورن سپاهين جي پٺيان اچي رهيا هئا. واٽ تي کين ڪجهه ڀر ڀرو رستي ۾ اٺ سوار سامهون نظر آيو جيڪو اٺ کي ڇهڪ سان سڙي ڪٽي رهيو هو. ڪڏهن ناڪيليءَ ۾ پيل رسي کي ڇڪ ڇڪان ڪري رهيو هو. ته من اٺ تڪڙو هلي. ويجهو اچي ڏٺائون ته حضرت جابر بن عبدالله هڪ ڏهرڙي اٺ تي سوار

سڀني سپاهين کان پوئتي پيل، اٺ کي تڪڙي ڊوڙائڻ ۽ ٻين صحابن سڳورڻ کي پهچڻ لاءِ بڻي فائدي ڪوشش ڪري رهيو آهي. هڪ ته اٺ اڳڀري ڪمزور هئو ٻيو سفر جو سٽيل، مسافرين جو ماريل. سو وڪ وڪ تي ڏاڳو ڌرمائي رهيو هو. حضور جن وٽس پهچي فرمائڻ ٿا.

حضور ﷺ جن:- جابر! خير ته آهي؟

حضرت جابر رضه:- سائين اٺ بنهه ٽڪجي پيو آهي. ان ڪري آهستي آهستي پيو ٿو پنڌ کي ڏوريان.

حضور ﷺ جن:- چڱو جابر! اٺ کي هڻاءُ ته سهي.

حضرت جابر رضه:- (اٺ کي هڻائيندي) اجهو سائين ڏاڳو هڻايو اٿر.

حضور ﷺ جن:- (پنهنجي اٺ تان لهي) جابر ڪنهن وٽ مان ڇهڪ ته پئي ڏي!

حضرت جابر رضه:- (لڪڻ پئي) اجهو سائين هيءُ ڇهڪ به آندم.

حضور ﷺ جن:- (اٺ کي هلڪا هلڪا پنهنجن هٿن مبارڪ سان ٻه

ٽي ڇهڪ هڻي) آءُ جابر هاڻي چڙه اٺ تي.

حضرت جابر رضه فرمائي ٿو ته خدا جو قسم اٺ اهڙو ته ٽڪو ٿي ويو

جو رسول الله ﷺ جن جي اٺ کان به اڳ پيو ڪڍيو وڃي. پر آءُ اڃان اٺ کي

جهليان پيو جيئن حضور جن جي اٺ کان پوئتي هلي.

حضور ﷺ جن:- جابر! اٺ کپائيندين ته ڪونه؟

حضرت جابر رضه:- سائين! هي توهان جي ملڪيت آهي. وڪڻان

ڇو آءُ هي اٺ توهان کي مفت ڏيان ٿو.

حضور ﷺ جن:- ائين مفت نه. باقي پئسين ڏين ته وٺان.

حضرت جابر رضه:- چڱو! سائين پئسين وٺندؤ ته پوءِ ٻڌايو ته

ڪهڻا پئسا ڏيندؤ؟

حضور ﷺ جن:- هڪ درهم وٺيندين؟ (۱)

حضرت جابر رضه:- نه سائين (اٺ ان کان به وڌيڪ لهي)

حضور ﷺ جن:- ٻه هڪ اوقيه وٺيندين؟ (۲)

حضرت جابر رضه:- اوقيه ته سٺي بها آهي پر ايتري قيمت سان

(۱) درهم پاڻي تور چانديءَ جي برابر هوندو هو.

(۲) اوقيه اڌڪ ته له چانديءَ جي قيمت جي برابر آهي.

سائين جن ناراض ته نه ٿيندا؟

حضور ﷺ جن:- بلڪل نه.

حضرت جابر رضه:- چڱو سائين! سودو ٿيو. پر مدينه منوره تائين

چڙهي منهنجي ٿيندي.

حضور ﷺ جن:- اڻ انهن پئسن ۾ منهنجو ٿيو، تون ڀلي مديني تائين

چڙهيو هل.

حضرت رسول الله ﷺ حضرت جابر رضه اٿن کي هڪلندا هلندا به

رهن ٿا ۽ ڪچهري به ڪندا ٿا هلن.

حضور ﷺ جن:- جابر! پر ٿيو به آهين ڪين نه؟

حضرت جابر رضه:- هاڻو سائين پر ٿيو به آهيان.

حضور ﷺ جن:- رنڙ ڪين ڪناري؟

حضرت جابر رضه:- سائين رنڙ.

حضور ﷺ جن:- ڇو ڀلا ڪناريءَ سان شادي نه ڪئي؟

حضرت جابر رضه:- سائين! منهنجو ابو (حضرت عبدالله رضه) احد

جي جنگ ۾ شهيد ٿي ويو ۽ پٺيان ست نياڻيون ڇڏي ويو. ان ڪري رنڙ زال

پر ٿيو آهيان جيئن منهنجين پيئرن جي سيند سرمون به ڪري خدمت چاڪري

به ڪري.

حضرت جابر رضه فرمايو ته حضور ﷺ جن مون کان اڳي پهتا. آءٌ ٻئي

ڏينهن مسجد نبويءَ وٽ آيس. حضور جن مسجد جي دورازي وٽ ئي ملي

ويا. فرمايوئون.

حضور ﷺ جن:- جابر پهچي وئين؟

حضرت جابر رضه:- هاڻو سائين.

حضور ﷺ جن:- چڱو اڻ اتي ٻڌي ڇڏي تون مسجد ۾ وڃي به

رڪعتون نماز پڙه.

حضرت جابر رضه به رڪعتون نماز پڙهي مسجد ۾ ئي ويهي رهي ٿو.

هوڏانهن حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي خزانچيءَ حضرت بلال رضه کي

سڏي حڪم فرمائڻ ٿا. ته وڃي جابر رضه کي هڪ اوقيه چانديءَ جو

اتلائيندو توري ڏي.

حضرت جابر رضه اٺ وڪڻي چاندي وٺي موٽيو پئي آيو ته پٺيان حضرت رسول الله ﷺ جن کيس سڏ ڪيو. حضرت جابر رضه دل ئي دل ۾ سوچيندو پئي موٽيو ته شايد هي سودو حضور ﷺ جن موٽائيندا الائي ڇا؟ ۽ حضرت جابر رضه سودي ۾ خوش هو. ان کي موٽائڻ نه پيو چاهي. حضور جن وٽ آيو ته فرمايائونس ته: جابر هي اٺ به تون ڪاهي وڃ، پئسا به توکي آيا ۽ اٺ به توکي. اهو اٺ حره واري ڏينهن تائين حضرت جابر رضه وٽ رهيو، پوءِ اٺ مري ويو. (۱)

هڪ ڏينهن مديني منوره جي هڪ يهوديءَ جي ڪن تي هر روز وانگر حضرت بلال رضي الله تعالى عنه جي بانگ جو آواز پيو. آواز ٻڌندي ئي پهري وڃي ٿو. سوچي ٿو ته: هڪ دفعو نه به دفعا. هيءَ گهڙيءَ گهڙيءَ بانگ آهي ڪين اسان يهودين تي بلال چيڙ ڪڍي ٻڌي آهي. وري هڪ بانگ ۾ اشهد ان محمداً رسول الله به دفعا ٿو چوي. ان ڦشريءَ کان ته مسلمان مڪي ۾ سٺا هئا. ۽ بلال، امير جو ٻانهو ڀلو هئو. ڪنهن مڙس جو هن کي هٿ لڳي ئي ڪونه ٿو.

اهڙيون سوچون ڪندي يهودي اٽڪلون تازي ٿو. جيئن بلال رضه کي ڪنهن نه ڪنهن طرح سان زير بار ڪري ملول ۽ مايوس بنائي سگهي. ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي وانگر هڪ اٽڪل سوچي حضرت بلال رضه جي لنگهه وٽ بيهي هن جي اچڻ جو انتظار ڪري ٿو.

هوڏانهن حضرت بلال رضه کي رسول الله ﷺ جن ڪنهن مسڪين جي ڀر گهور لهڻ لاءِ حڪم ڪن ٿا ۽ حضرت بلال رضه پاڻ وٽ ڪجهه به موجود نه ڏسي، اوڌر تي ڪاڌي خريد ڪرڻ لاءِ بزار جو منهن ڪري ٿو ۽ يهودي جيڪو اڳ ۾ ئي سندس تاز ۾ هو، ساڻس ملي ٿو. خوشامد ڪندي هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون چيڙي ٿو.

يهودي:- (خوشامد ڪندي) يار تنهنجي بانگ ٻڌي بدن مان سيسراڻيون نڪري وينديون آهن. تنهنجو آواز به ڪوهين ٿو ٻڌجي.
حضرت بلال رضه:- خاموشيءَ سان ٻڌي رهيو آهي.

يهودي:- يار بلال! ٻي ته خبر ڏي، ٻين ڪيترن کان ڪندو ڪڏندو ٿو
وتينءَ مون کان ڪڏهن به گهرين ئي ڪونه! ڪا ڪاوڙ آهي ڇا؟ (ڪجهه
مرڪي به ٿو)

حضرت بلال رضه:- بس ٻئي هنڌان ئي ڪم ٿي ويندو آهي.
يهودي:- اهو ته ظاهر آهي. رهجي ڪنهن جي به ڪانه ويندي. پر تون
ماڻهو ڏسجين ٿو ڀلو ان ڪري منهنجي روح ست ڪاڏي آهي ته تون گرامڪ
ئو منهنجو بنجين. اوڌر سوڌر به مون کان ڪئين.
حضرت بلال رضه:- (گهڙي ڪن ماڻ ڪري پوءِ) چڱو اڳتي ائين ئي
ڪبو.

يهودي:- آءُ توسان سڀ سهولتون ڪندس جيترو به گهرندين اوترو
ڏيندس ۽ ان وقت ئي ڏيندس. پر هڪ ڳالهه اٿي. جو اسان يهودي
آهيون ڄڻ پئسي جا پٽ. سو اسان قرض پڪو ڪنهن ڳهر رکڻ کان سواءِ
ڏيندائي ڪونه آهيون. پر
حضرت بلال رضه:- جيڪڏهن مون وٽ ڪجهه ڳهر رکڻ لاءِ هجي
ته پوءِ آءُ قرض جيڪر چوڪان؟

يهودي:- (ڪلندي مذاق ڪندي) چڱو جي صفا ائين آهين ته به قرض ته
وٺي ويندو ڪر. پوءِ نه ته تون ئي وٺيو آهين. (تڏهڪ ڏيندي) وقت تي قرض
نه مليو ته ڪٿي توکي ئي پانهن کان جهلبو. پوءِ سائين بلال ساڳيو.....
ساڳيو پانهو.

حضرت بلال رضه:- يهوديءَ جا اهڙا اکر ٻڌي ڪجهه سوچ ۾ پئجي
وڃي ٿو.

يهودي:- بلال! ڇا جي ٿو ڳڻتي ڪرين. تون ته هوئين وقت کان اڳ
پئسا ڏئي ويندين. باقي وهر ڇاجي لاءِ ٿو ولوڙين. آءُ ته ائين ڀوڳ وٺو
ڪريان. تون ڪو فڪر نه ڪر.

حضرت بلال رضه:- چڱو! ائين ئي ٺيڪ آهي اڄ ئي ڪجهه اٿو
 وغيره گهرجي. آءُ توکي مهيني پوري ٿيڻ کان اڳ ۾ پئسا ڏئي ڇڏيندس.
يهودي:- (ڪلندي) چڱو جيئن تنهنجو حڪم. پر مقرر وقت تي پئسا
نه مليا ته پوءِ جيئن اڳهاڙو ٻڌي. (يهودي اهڙي لهجي ۾ چوي ٿو جيئن ڀوڳ

جو يوگ ساڀيان جي ساڀيان.)

يهودي قرض ڏيڻ مهل ڏاڍو خوش هئو. دل ۾ سوچي رهيو هو ته هي مسڪين مسلمان ڪٿان وقت تي قرض ادا ڪري سگهندو. مهينو گذري ته بلال کي ٻانهن کان جهلي اچي ٿو پاڻ وٽ ويهاريانس.

مهيني گذرڻ ۾ اڃان چار ڏينهن پيا ئي هئا ته يهودي ٻين مشرڪن واپارين سان گڏجي حضرت بلال رضه جي تلاش ۾ آيو. حضرت بلال رضه به بانگ لاءِ تيار ٿي رهيو هو ته يهودي به اچي مسجد نبويءَ وٽ پهتو.

يهودي:- (منهن ۾ سونڊ وجهندي) بلال! خبر اٿئي ته باقي ڪيترا ڏينهن وڃي بچيا آهن؟

حضرت بلال رضه:- وقت اچي ويجهو ٿيو هوندو.

يهودي:- باقي چار راتيون آهن، پوءِ آءٌ گهٽ نه ڪندس. حضرت بلال رضه اونهنين سوچن ۾ غرق ٿي وڃي ٿو. ته انجام مطابق يهوديءَ کي پئسا ڏيڻا به ضروري آهن. في الحال ته پئسا آهن به ڪونه.

سومهيءَ جي نماز کان پوءِ حضرت بلال رضه ان قرض جي احوال اورڻ لاءِ حضرت رسول الله ﷺ جن کي ويجهو ٿيو. عرض ڪرڻ لڳو:

سائين! جنهن يهوديءَ کان قرض ورتو هوم اهو اڄ مونکي هيئن ڏيکڻ ڏئي ويو آهي. صفا ماڻهپي کان ئي چڙهيل آهي. قرض گهرڻ جو به ڪو سليقو ٿيندو آهي. مون وٽ ان وقت پئسا ڪونه هئا ته آءٌ ان وقت ئي ٻوٽ تي هٿانس ها. سائين جن اجازت عطا فرمائين ته آءٌ مدينه منوره کان ٻاهر ڪن دوستن وٽ وڃي احوال ڪريان ۽ ڪجهه اڌارا پئسا وٺي يهوديءَ جو قرض لاهيان، نه ته يهوديءَ جو قرض چڻ جوانيءَ جو موت. حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کي ڪوبه جواب نٿا ڏين. خاموشيءَ سان ويٺا ئي رهن ٿا.

حضرت بلال رضه پنهنجي جتي، ڍال، تلوار وغيره ٺيڪ ٺاڪ ڪري بهراڙيءَ ۾ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. ٻئي ڏينهن صبح جو سوير ئي حضرت بلال رضه کي سڏ ٿيو. سڏ ڪنڀاڻين ته ڪو ماڻهو چئي رهيو هو ته بلال رضه کي حضرت رسول الله ﷺ جن سڏي رهيا آهن. حضرت بلال رضه تڪڙو تڪڙو حضور جن جي خدمت اقدس ۾ حاضر ٿي ٿو. ۽ اتي ڏسي ٿو ته چار اٺ سيڙي سامان جا ڀريل بيٺا آهن.

حضرت بلال رضه:- جيء سائين ! ياد فرمايو اٿو؟
 حضور جن:- هائو ان ڪري سڏ ڪرايم جو هي اٺ فلاڻي طرف کان
 آيل آهن، انهن تي لڏيل سامان، اناج، ڪپڙو وغيره هتيڪو ڪر، يهوديءَ جو
 قرض به لاهه ۽ ڏس ڪنهن پئي جو به قرض هجي ته ڏئي ڇڏ.
 حضرت بلال رضه ڏاڍو خوش ٿي ٿو ۽ ٻاهر نڪري وڏي واڪي اعلان
 ڪرڻ لڳو ته جنهن جو به حضور ﷺ جن تي قرض هجي اهو اچي وٺي. ۽
 سڀ کان پهريائين حضرت بلال رضه يهوديءَ جو قرض لاٿو. پوءِ ٻيا قرض
 لاهي ڪجهه پئسا خيرات به ڪيا. پر شام جو اڃا وٽس به اوقيه ڪن سون
 جا بچيا. شام جو حضور جن حضرت بلال رضه کان پڇيو پئي:
 حضور ﷺ جن:- بلال ! ڪر خبر ! سامان سڙو سڀ نيڪال ٿي ويو.
 ڪين اڃا ڪجهه بچيو؟

حضرت بلال رضه:- سائين توهان تي جيڪو به قرض هئو اهو سڀ ادا
 ٿي ويو.

حضور ﷺ جن:- مونکي اهو ٻڌاء ته تو وٽ بچت ڇا آهي؟
 حضرت بلال رضه:- سائين به اوقيه سون جا بچت آهن.
 حضور جن چڱو ! آءٌ جيسين پنهنجي گهر ويان. ان کان اڳهر مون کي
 انهن ٻن اوقين کان راحت ڏيار (يعني خرچ ڪري ڇڏ).
 حضور ﷺ جن:- (سومهيءَ جي نماز پڙهي پوءِ وري پڇن ٿا) بلال
 ڪر خبر ! بچت رقم جو ڇا ٿيو؟

حضرت بلال رضه:- سائين ! ڪوبه اهڙو حاجتمند مونکي هٿ ڪونه
 آيو. ان ڪري رقم اڃا جيئن آهي تيئن پئي آهي. رسول الله ﷺ جن اهو ٻڌي
 اها رات گهرائي نٿا وڃن ۽ مسجد نبويءَ ۾ سمهي رهن ٿا. پئي ڏينهن شام
 جو هڪڙا به محتاج حضرت بلال رضه کي ملي وڃن ٿا ۽ رقم انهن جي
 حوالي ڪري ٿو ڇڏي. وري به سومهيءَ جي نماز کان پوءِ حضور ﷺ جن
 حضرت بلال رضه کان رقم جي باري ۾ پڇن ٿا.

حضرت بلال رضه:- سائين ! الله سائينءَ ان رقم کان توهان کي راحت
 بخشي آهي.

حضور ﷺ جن:- الحمد لله.

حضرت رسول الله ﷺ حنين جي جنگ تان موٽيا، ۽ جعرانہ وٽ پهچي جنگ مان هٿ آيل غنيمت وارو سامان مجاهدن ۾ ورهائڻ لڳا. حضرت بلال رضه پنهنجي چادر جي هڪ ڀلاند ۾ چاندي جا سڪا جهليو بيٺو هو ۽ سرور ڪائنات ﷺ جن بلال رضه جي جهوليءَ مان مٿيون ڀريندا ماڻهن کي ڏيندا پيا وڃن ته ايتري ۾ بنو تمير جو هڪ ماڻهو آيو. (جنهن کي ذوالخويسره چوندا هئا) اهو چوڻ لڳو.

ذوالخويسره:- يا رسول الله ورهاست انصاف سان ڪريو. (ائين رياءَ نه ڪيو.)

حضور ﷺ جن:- تنهنجي لاءِ هلاڪت هجي، برباد ٿين شال، آءٌ جيڪڏهن انصاف نه ڪندس، ته ٻيو ڪير انصاف ڪندو؟
حضرت عمر رضه:- (جوش ۾ اٿندي) سائين مون کي ڇڏيو ته آءٌ ان منافق جو ڪنڌ ڪٽي وجهان.

حضور ﷺ جن:- الله جي پناھ. ماڻهو ڇا چوندا ته هاڻي پنهنجا صحابي به مارائي ٿو.

اي عمر! اهڙا ماڻهو نمازون ته ڊگهيون پڙهندا آهن تان جو توهان پنهنجن نمازن کي انهن جي نماز کان گهٽ سمجهندؤ ۽ هنن جي روزن کي توهان پنهنجن روزن کان وڌيڪ سمجهندؤ. اهي قرآن شريف ته پڙهندا پر قرآن شريف انهن جي ڳاڙهيءَ کان هيٺ نه لهندو. دين اسلام مان ائين لنگهي ويندا آهن جيئن تير ڪنهن شڪار مان ٽپي وڃي ۽ ان تي ڪو نشان به نه رهيل هجي. (۲)

حنين جي جنگ مان هٿ آيل غنيمت واري مال مان حضرت رسول الله ﷺ جن يزيد بن ابي سفيان کي هڪ سؤ اٺ ۽ چاليهه اوقيه ڏنا ۽ چاليهه اوقيه حضرت بلال رضي الله عنه توري يزيد کي ڏنا. (۳)

(۱) سيرت بلال رضه، بلال مؤذن الرسول ﷺ، البداية والنهاية

(۲) البداية والنهاية

(۳) قاعة فتح الشام

ربيع الاول نائين هجريء ۾ حضرت رُويفع بن ثابت جي گهر ۾ سندس مائٽ مهمان ٿيا. ۽ صبح جو حضرت رُويفع پنهنجن مائٽن کي سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت اقدس ۾ حاضر ڪري ٿو. وفد جو اڳواڻ ابو الضباب گوڏا ڀڃي حضور جن جي آڏو ويهي ٿو. ٿوري ڪچهريءَ کانپوءِ رُويفع جا سڀ مائٽ مسلمان ٿين ٿا. حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم فرمايو ته هنن کي ڪجور جو چڱو خاصو ذخيرو کڻي ڏئي. (۱)

خير واري ڏينهن حضرت رسول الله ﷺ جن ابوسفیان، عَيسَی ۽ اقرع کي سخا ڪندي ڪجهه رقم ڏني، تڏهن عباس بن مرداس صحابيءَ حضور جن جي تعريف ۾ هڪ عربي شعر چيو. ان ۾ چئي ويو ته عَيسَی ۽ اقرع کي گهڻو ڪجهه مليو، پر مون کي حضور جن ڪجهه به نه ڏنو. تڏهن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تنهنجي زبان به بند ڪريون ٿا.

پوءِ حضرت بلال رضي الله عنه کي سڏ ڪري فرمايائون ته توکي جڏهن چوان ته عباس جي زبان ڪپ (تقطع لسان) تڏهن تون عباس کي پاڻ سان وٺي ويجهانءَ ۽ هڪ ڪپڙن جو وڳو ان کي ڏجانءِ (اهي اکر حضور جن حضرت بلال کي پنهنجي منهن چيا جيئن ٻيا نه ٻڌن)

پوءِ حضور ﷺ جن فرمايو: يا بلال! هن عباس کي وٺي وڃ. فاقطع لسان. يعني وڃي هنجي زبان وڍ. ان جو ٻيو مطلب هي به آهي ته هن کي ڪجهه ڏئي هن جي زبان کي بند ڪر. اهي اکر ٻڌي حضرت بلال، عباس بن مرداس جي هٿ کان وٺي چڪي هلڻ لڳو. هوڏانهن حضرت عباس سمجهي نه سگهيو ۽ سخت پريشان ٿيو. حضور جن کي چوي پيو. سائين منهنجي زبان وڍي؟ وري صحابن ڏي نهاري چوي پيو اِي مهاجر و چاهي منهنجي زبان وڍي؟ ائين هر هر چوي پيو. هوڏانهن حضرت بلال هن کي چڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. حضرت بلال ٻڌايس ته هل ته توکي ڪپڙن جو وڳو ڏيانءِ. پوءِ هو هليو ۽ وڳو ورتائين. (۲)

تبوك جي جنگ کي غزوه ذوعسره يعني تڪليف ۽ تنگيءَ واري جنگ

به چيو ويندو آهي. ڇو ته جهڙا هئا ڏينهن گرم اهڙو هئو سفر پرانهون. حضور ﷺ جن جملي ۲۷ جنگيون پنهنجي سرپاڻ لڙيون ۽ تبوڪ جي جنگ انهن جنگين ۾ آخري جنگ هئي. صحابه سڳورا ٽيهه هزار کن جنگ تي هليا هئا ۽ ٻئي سامان سان گڏ کاڌي پيئي جي به ڪافي ڪمي هئي.

هڪ رات جو حضرت عرباض بن ساريه بڪ کان نيدال ٿي حضور ﷺ جن وٽ حاضر ٿيو ته مٿان حضرت جمال بن سراقه ۽ عبدالله بن معقل مڙني رضي الله عنهما به حضور جن وٽ اهڙي شڪايت ڪرڻ لاءِ پهچي ويا ۽ پنهنجو حال اچي اوريائون.

رسول الله ﷺ جن پهريائين ته پنهنجي تنبو ۽ بر بي بي ام سلمه رضه وٽ آيا. پر اتي ڪابه کاڌي پيئي جي شيءِ نه ڏسي واپس موٽيا ۽ حضرت بلال رضه کي گهرايائون.

حضور ﷺ جن:- بلال! ڏس ته کاڌي جي ڪاشيءَ آهي.

حضرت بلال رضه:- سائين سڀ ختم ٿي چڪو آهي.

حضور ﷺ جن:- وري به وڃي ڇاچي ڏس من ڪجهه هت اچي.

حضرت بلال رضه:- حاضر سائين.

ائين چئي حضرت بلال رضه اٿيو ۽ ڪٽل کان خالي ٿيل چمڙي جي ڳوٺرين کي اٿلائي پٿلائي ڇاڇڻ لڳو ته من ڪا ڳڙي ڳوٺرين ۾ رهجي به وئي هجي. ان ڳولا ۾ حضرت بلال رضه ڪامياب ويو ڪنهن ڳوٺريءَ مان هڪ ڪٽل جي ڳڙي ۽ ڪنهن مان ٻه ڳڙيون ڪڍندو ويو. جملي ست ڳڙيون هت ڪري حضور ﷺ جن وٽ حاضر ٿيو.

رسول الله ﷺ جن هڪ ٿانءِ گهرايو. اهي ڪٽل جون ڳڙيون ان ٿانءِ ۾ رکي مٿان پنهنجو مبارڪ هٿ رکيائون ۽ فرمايائون ته اچو ۽ هاڻي بسم الله پڙهي ڪاڻو!

حضرت عرباض رضه فرمايو ته اسان ٽن چئن ڪاٺي جڏهن ڍڙ ڪيو ۽ ڪٽل ڏي ڏٺوسين ته اوتريون ئي هيون جيتريون منڍ ۾ هيون. حالانڪ اسان مان هر هڪ اٽڪل پنجاهه پنجاهه ڳڙيون ته ضرور کاڌيون هونديون. اسان ٽن چئن بس ڪئي ته حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم فرمايو ته هي بچيل ڳڙيون کڻي ڪنهن ڳوٺريءَ ۾ سانڍي رک.

وري ٻئي ڏينهن حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کان اهي ڪالھو ڪيون
 ٻڌيون گهرائي هڪ ٿانءِ ۾ رکي، اتي ويٺل ڏهن: چئن صحابن سڳورن کي
 کائڻ لاءِ حڪم فرمائون ته: بسر الله پڙهي ڪر! انهن ڏهن ئي صحابن
 سڳورن کائي ڍڙ ڪيو. پوءِ حضور سرور ڪائنات ﷺ جن فرمايو ته: آءٌ
 پنهنجي پالڻهار کان حياءُ ڪريان ٿو. ورنه ته هنن ڪتل جي ٻڙين کي مدينه
 منوره ڏي ڪشي هليون ها ۽ پنهنجن ٻين ساٿين کي به ڪارايون ها. پر (اهو)
 توڪل جي خلاف آهي. ائين فرمائي هڪ نينگر کي اهي ڪتر جون ٻڙيون
 ڏئي ڇڏيائون جنهن کائي ختم ڪري ڇڏيون. (۱)

حضرت رحيل الجعفي رضه مسلمان ٿي سرور ڪائنات ﷺ جن جي ديدار
 ڪرڻ لاءِ مدينه منوره ۾ پهتو. پر هو سفر ڪري ان وقت پهتو جنهن وقت
 حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي مزار مقدس ۾ دفن ٿي چڪا هئا. پوءِ
 حضرت رحيل کي حضرت بلال رضه پاڻ وٺ رهايو ۽ ان جي مهماني وغيره
 ڪئي. (۲)

اشعث بن حسن حضور ﷺ جن وٽ ڪنده قبيلي جا ڏهن ڄڻا وٺي حاضر
 ٿيو. مسجد نبويءِ ۾ گهڙيا ته انهن جي ڪلهن تي حيره جون چادرون رکيل
 هيون. جن جا پَلَوَ پٽ جا ٺهيل هئا. جن تي سونهري زريءَ جو چلڪندڙ
 ڀرت ڀريل هيو. رسول الله ﷺ جن انهن ڪنده وارن همراهن کي اهڙين
 چادرن سان ڏسي فرمايو ته: ڇو ڀيلا! اڃان مسلمان نه ٿيا آهيو ڇا؟
 ڪنده جا ماڻهو: - ڇو ساڻين! اسان ته مسلمان ٿيل آهيون.
 حضور ﷺ جن: - پوءِ به هن قسم جون چادرون پايو ٿا وٺو؟
 ڪنده جا ماڻهو: - ساڻين هن قسم جون چادرون جيڪڏهن ناجائز
 آهن ته، اسان لاهي ڦٽي ٿا ڪريون. (ائين چئي ڪلهن تان چادرون لاهي ڦٽي
 ڪن ٿا).

حضور ﷺ جن: - (حضرت بلال رضه کي گهرائيندي) هنن مهمانن جي
 خدمت ڇا ڪري ڪري انهن کي ڪجهه تحفا سوکڙيون به ڏي.

حضرت بلال رضه:- حاضر سائين! (ائين چئي ڪنده قبيلي وارن کي
ڪجهه سوکڙيون پاڪڙيون ڏئي ٿو)

حضور ﷺ جن:- (ڪنده وارن کان پڇندي) ابا توهان مان ڪو رهجي
ته ڪونه ويو؟

ڪنده جا ماڻهو:- سائين! باقي چوڪرو رهجي ويو آهي. جيڪو
سوارين وٽ ڇڏي آيا هئاسون.

حضور ﷺ جن:- (ان نينگر کي گهرائي) پٽ تنهنجو به ڪو ڪر ڪار؟
نينگر:- سائين! جيئن ٻين سان ڀلايون ڪيون اٿو تيئن مون سان به
مهرباني ڪرڻ فرمايو.

حضور ﷺ جن:- ڇو پٽ! ڪهڙو ڪم اٿي؟

نينگر:- منهنجي بخشش لاءِ دعا فرمايو.

حضور ﷺ جن دعا گهري. پوءِ ان وفد کي ڳوٺ واپس ورتل اجازت
عطا فرمائي. (۱)

بني سعد جو وفد حضرت رسول الله ﷺ جن سان دست بيعت ٿيڻ لاءِ
مدينه منوره ۾ پهتو. مسجد نبوي ۾ پهتا ته ان وقت حضور ﷺ جن جنازي
جي نماز پڙهائي رهيا هئا. وفد وارا ماڻهو پاساڻا ٿي ويهي رهيا، جيئن رسول
الله ﷺ جن واندا ٿين ته سائين ملاقات ڪن.

حضور ﷺ جن:- (نماز جنازه کان واندا ٿي) بني سعد جا همراھو!

توهان اڃا مسلمان نه ٿيا آهيو ڇا؟

بني سعد:- سائين اسان مسلمان ٿيا آهيون.

حضور ﷺ جن:- پوءِ توهان جنازي نماز ۾ شامل نه ٿيڻو؟

بني سعد:- سائين! اسان سمجهيو ته جيسين بيعت نٿي ڪجي تيسين
اسان جي نماز جائز ئي نه آهي.

حضور ﷺ جن:- بس جيڪو مسلمان ٿي ويو. اهو هٿ هٿ تي رکي
دست بيعت ٿئي يا نه ٿئي مسلمان آهي. ڪجهه ڏينهن بنو سعد وارا رسول الله
ﷺ جن وٽ رهيا، قرآن پڙهيا ۽ دين اسلام جا مسائل سکيا. جڏهن

موڪلائڻ لڳا تڏهن رسول الله ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم فرمايو ته هر هڪ مهمان کي چانديءَ جا ڪجهه سڪا خرچ پڪي لاءِ ڏئي. بنو سعد وارا اهي سڪا وٺي وطن واپس وريا. (۱)

جعمرانه کان بني ثعلبه قبيلي جا چار ماڻهو ائين هجريءَ ۾ رسول الله ﷺ جن جي خدمت اقدس ۾ حاضر ٿيا. پاڻ سڳورن انهن جي مهماني ڪئي ۽ انهن کي ڪجهه ڏينهن ٽڪايو. جڏهن موڪلائڻ واري ڪن پيا، تڏهن رسول الله ﷺ جن حضرت بلال رضه کي فرمايو ته جيئن ٻين وفدن کي راهه خرچ لاءِ ڪجهه پئسا ڏيندو آهين. ائين بني ثعلبه جي چئني همراهن کي به ڪجهه ڏي. حضرت بلال رضه هڪ ڳوٺري ڪڍي آيو ۽ پنج پنج اوقيه هر هڪ کي ڏنائين پوءِ بنو ثعلبه جو وفد پنهنجي ڳوٺ موٽيو. حالانڪ واپسيءَ وقت وٽن انهن حضرت بلال رضه جي ڏنل پنجن پنجن اوقين کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه موٽو. (۲)

هجرت جي ڏهين سال حضرت رسول الله ﷺ جن وٽ محارب قبيلي وارن جو وفد آيو. جملي ڏهه ڄڻا ڪن هئا. اهي مدينه منوره ۾ بي بي رمله بنت الحارث وارن جي اولاد ۾ اچي ٽڪيا. حضرت بلال رضه صبح ۽ شام جو انهن جي سار سنڀال لهڻ ايندو هو. (۲) يعني صبح ۽ شام جي ماني هنن کي ڏئي ويندو هو.

ذوالجوشن الضبا بي حضور سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت ۾ حاضر ٿي ٿو.

ذوالجوشن:- سائين! مون توهان جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ ابن القرحاء (گهوڙو) آندو آهي اهو قبول پوي.

حضور ﷺ جن:- مون کي ته ڪا ضرورت ڪانه آهي. باقي بدر جي جنگ مان هٿ آيل ڪجهه زرهون آهن. گهوڙي جي عيوض ۾ اهي وٺين ته پوءِ کڻي گهوڙي کي جهليان.

(۱) سيرت بلال رضه (۲) سيرت بلال رضه (۳) البداية والنهاية ج ۵ صفحو ۸۹

ذوالجوشن:- نه سائين آء گهوڙو ائين ڏين آيو آهيان، وڪڻن نه آيو آهيان.

حضور ﷺ جن:- ائين ته آء پنهنجي لاء گهوڙي جي ضرورت محسوس ڪونه ٿو ڪريان.

ذوالجوشن:- توهان جي مرضي.

حضور ﷺ جن:- اي ذوالجوشن ڀلا اڃا مسلمان نٿو ٿين. جيئن دين ۾ به اڳرائي ڪرڻ وارو ٿي پوين؟
ذوالجوشن:- نه سائين.

حضور ﷺ جن:- چو ڀلا؟

ذوالجوشن:- اڃا توهان جي قوم جوئي مرحلو هلي پيو ٿو.

حضور ﷺ جن:- اڃا انهن جو ڪهڙو مرحلو آهي. اهي ته (بدر ۾) شڪست کائي چڪا آهن.

ذوالجوشن:- اها خبر ته مون به ٻڌي آهي.

حضور ﷺ جن:- ڀلا نيٺ تون ڪيئن مسلمان ٿيدين؟

ذوالجوشن:- جڏهن توهان ڪعبي کي فتح ڪيو تڏهن.

حضور ﷺ جن:- چڱو! تون ائين به انشاء الله ڏسندين.

ان کان پوءِ حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کي سڏ ڪري فرمائين پيا.

بلال! هن همراھ کان ڪپڙو وٺي ان ۾ سٺيون ڪارڪون ٻڌي اڃ ۽ کيس ڏئي ڇڏ. (۱)

سلامان قبيلي وارن جا ست ڄڻا شوال ڏهين هجريءَ ۾ سرور ڪائنات ﷺ جن جي خدمت اقدس ۾ مسلمان ٿيڻ لاءِ حاضر ٿيا. انهن جي خدمت ڇاڪريءَ لاءِ اول ته حضرت ثوبان رضه کي حڪم فرمايائون ۽ تن ڏينهن جي تڪڻ کان بعد جڏهن وفد موڪلائڻ لڳو. تڏهن حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم فرمايو ته پنج پنج اوقيه چانديءَ جا هر هڪ کي ڏئي. (۲)
انهن وفدن جي اچڻ ۽ حضرت بلال رضه جي هٿان انهن کي خرچ پڪو ملڻ ۽ انهن جي خدمت ڇاڪريءَ مان ائين ٿو معلوم ٿئي ته حضرت بلال رضه

جن رسول الله ﷺ جو وزير ماليات هو.

اهڙي هڪ حديث حضرت علي ڪرم الله وجهه جن کان به وايت ٿيل آهي جنهن مطابق حضرت رسول الله ﷺ جن فرمايو ته مون کان اڳ ۾ جيڪي به پيغمبر سڳورا گذريا آهن انهن مان هر هڪ کي ست وزير ۽ رفيق هوندا هئا. پر مون کي اهڙا وزير چوڏهن ڏنا ويا آهن؛

(۱) حضرت حمزه رضه (۲) حضرت جعفر رضه (۳) حضرت علي رضه (۴) حضرت حسن رضه (۵) حضرت حسين رضه (۶) حضرت ابوبڪر رضه (۷) حضرت عمر رضه (۸) حضرت حذيفه رضه (۹) حضرت سلمان رضه (۱۰) حضرت مقداد رضه (۱۱) حضرت عمار رضه (۱۲) حضرت بلال رضه (۱۳) حضرت ابن مسعود رضه (۱۴) حضرت ابوذر رضه (۱)

حضور ﷺ جن جو دربان بلال رضه

حضرت بلال رضه نه رڳو رسول الله ﷺ جن جو وزير ماليات يا خزانچي هو، پر هو حضور جن جي دروازي جو دربان به هو. ڪو به ٻاهريون ماڻهو سرور ڪائنات ﷺ جن سان ملاقات ڪرڻ چاهيندو هو ۽ حضور جن اندر گهر هوندا هئا ته درڪڙ ڪائي حضور جن کي اطلاع ڏيڻ ۽ کائن اجازت گهري ان نئين ماڻهوءَ جي ساڻن ملاقات ڪرائڻ، حضرت بلال رضه جوئي ڪم هوندو هو.

حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جڏهن پنهنجي پيءُ بي بي فاطمه رضه ۽ پنهنجي پيشوئي حضرت سعيد رضه کي مسلمان ٿيڻ سبب سڻي، ڪٽي وڙهي، ماري رتور ڪري ٿڪو ۽ ساڻو ٿي پيو، تڏهن مجبور ٿي سختيءَ وارو پاسو ڇڏي نرميءَ وارو پاسو اختيار ڪري ٿو.

حضرت عمر رضه-۱- چڱو پيءُ فاطمه! ادي ناهين؟ اهو صحيفو مون کي به ڏي ته ڏسان ته ڇا لکيل اٿس جيڪو توهان پڙهيو پئي.
بي بي فاطمه-۱- خوف سبب ڪوبه جواب ڪونه ٿي ڏئي.....

(۱) اسد الغابہ فی معرفۃ الصحابہ ج اول صفحو ۲۸۷ ۽ ج چوٿون صفحو ۴۱۰

حضرت عمر رضه:- پيڻ منهنجي منت کي نٿي ڏسين؟ ڏيکار اهو صحيفو ته ڏسان ته محمد (ﷺ) توهان کي ڇا ٿو سڀڪاري جو توهان اهڙا نڌڪ ٿي ٿا وڃو جو ڪا مار مصيبت به توهان تي اثر نٿي ڪري.

بي بي فاطمه رضه:- توکي صحيفو ملندو ته تون ڦاڙي ڇڏيندين.

حضرت عمر رضه:- مون کي قسم آهي ته آءٌ نه ڦاڙيندس.

بي بي فاطمه رضه:- چڱو ادا! تون وهنجي سهنجي اڃ ته پوءِ توکي صحيفو ڏيائينتي.

حضرت عمر رضه:- (ٻاهر نڪري وهنجي سهنجي اڃي ٿو) هاڻي ڏيو صحيفو.

صحيفو وٺي حضرت عمر فاروق رضه پڙهي ٿو.

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ، وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ • لَهُ مُلْكُ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ • (۱)

ترجمو:- الله تعاليٰ جي تعريف ۽ واکاڻ هر آسمان جي ۽ زمين جي مخلوق کان ئي ٿي. اهو غالب ۽ حڪمت وارو آهي. آسمان ۽ زمين جي حڪومت ان جي آهي ۽ اهو جباري، ماري ٿو. ۽ اهو هر شي تي وس وارو آهي.

آيتون پڙهندي جڏهن هن آيت تي پهتو: آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ (معنيٰ الله ۽ ان جي رسول تي ايمان آڻيو.) تڏهن حضرت عمر فاروق رضه جي زبان مان آواز نڪري ٿو: واه جو هي پاڪ ڪلام آهي، واقعي مسلمان ٿيڻ گهرجي، ايمان آڻڻ گهرجي.

حضرت خباب رضه کي ساڻ ڪري حضرت رسول الله ﷺ جن جي خدمت اقدس ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ نڪري ٿو. ان مهل حضور جن صفا جبل جي ڀرسان ارقم صحابيءَ جي گهر ۾ تشریف فرما هئا. ساڻن صحابن جي جماعت به گڏ هئي. حضرت بلال رضه دروازي جي ٻاهران دربان بنيو بيٺو هو.

حضرت عمر رضه:- (حضرت بلال رضه وٽ پهچي) آءٌ حضور ﷺ جن سان ملڻ گهران ٿو.

حضرت بلال رضه:- ٿورو ترسو ته آءٌ حضور ﷺ جن کي ٻڌايان ۽

اهڙي اجازت وٺان.

حضرت عمر رضه:- پلي.

حضرت بلال رضه:- حضرت ارقر جي گهر وڃي حضور ﷺ جن کي ٻڌائي ٿو) سائين! ٻاهر خطاب جو پٽ عمر بيٺو آهي، تلوار هٿ ۾ اٿس. اندر اچڻ ۽ ملاقات ڪرڻ جي اجازت ٿو گهري.

حضور ﷺ جن:- عمر نيڪ ارادي سان آيو هوندو. ڇڏينس ته پلي اندر اچي.

حضرت حمزه رضه:- سائين چڱي ارادي سن آيو هوندو ته ليڪ، نه ته تلوار به سندس هوندي منڍي به سندس.

حضرت عمر رضه حضور ﷺ جن جي آڏو پهچي خاموش بيهي ٿو رهي.

حضور ﷺ جن:- عمر! ٻيو ته خير آهي؟ ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟

حضرت عمر رضه:- (ڪجهه ڏڪندي) سائين! مسلمان ٿيڻ.

رسول الله ﷺ جن ته اڳ ۾ ئي اهڙي دعا پئي گهري. ۽ حضرت عمر رضه جي واتان اهڙا اکر ٻڌي نعره تڪبير بلند ڪيائون ۽ ٻين صحابن سڳورن ايڏو ته زور سان الله اڪبر جو نعرو هنيو جو مڪي جا جبل ان آواز سان گونججي ويا. (۱)

حضرت رسول الله ﷺ جن عورتن جي جماعت ۾ وعظ فرمايو تصديق ولو من حليڪن (يعني خيرات گهڻي ڪريو ٻيو نه هجي ته پنهنجن ڳهن ڳنن مان ئي ڪريو)

بي بي زينب رضه حضرت عبدالله بن مسعود جي گهر واري، خيرات ڪرڻ ته گهر ي پئي پر دل ۾ خيال آيس ته منهن جو مڙس عبدالله ۽ ان جا ٻيا ڀاتي به غريب آهن. ڇو نه اها خيرات واري رقم خاوند تي خرچ ڪريان. ان خيال ايندي ئي حضرت عبدالله سان مشورو ڪري ٿي، جيئن حضور ﷺ جن کان وڃي اهو مسئلو پڇي اچي. پر حضرت عبدالله بن مسعود رضه اهڙي سوال پڇڻ کان انڪار ڪري ٿو. لاچار بي بي زينب رضه پاڻ حضور جن جي دروازي تي آئي، اتي اڳ ۾ ئي انصار جي هڪ مائي به اهڙي قسم جي مسئلي

(۱) الفاروق ۽ سيرت بلال رضه

پڇڻ لاءِ بيٺي هئي ۽ حضرت بلال رضه دروازي تي دربان بڻيو بيٺو هو.
 بي بي زينب:- بلال ! تون وڃي رسول الله ﷺ جن کان مسئلو پڇ ته
 هڪ عورت پنهنجي مڙس يا مڙس جي ٻين غريب ڀاتين تي صدقہ ۽ خيرات
 خرچ ڪري سگهي ٿي. پر بلال ! اسان جو نالو نه کڻجانءِ.
 حضرت بلال رضه حضور ﷺ جن کان مسئلو پڇي ٿو.
 حضور ﷺ جن:- ڪير ٿو اهڙو مسئلو پڇي؟
 حضرت بلال رضه:- سائين هڪ زينب ۽ ٻي
 حضور ﷺ جن:- ڪهڙي زينب ؟
 حضرت بلال رضه:- سائين زينب حضرت عبدالله بن مسعود جي گهر
 واري.

حضور ﷺ جن:- وڃي مسئلو ٻڌائينس ته مڙس تي خرچ ڪرڻ سان
 عورت کي ٻه ثواب ملندا، هڪ صدقي جو ثواب ٻيو مٽي مائيءَ جي ڳنڍڻ
 جو. (۱)

●
 موت جي جنگ ۾ حضرت جعفر طيار (حضرت علي ڪرم الله وجهه جو
 ڀاءُ) شهيد ٿيو ته ان جي گهر وارن ڀاتين ڏي حضور ﷺ جن اول پنهنجي دربان
 حضرت بلال رضه کي موڪليو ۽ پوءِ پاڻ به اوڏانهن تشریف فرما ٿيا ۽ انهن
 کي فرمايائون ته اڄ کان پوءِ منهنجي ڀاءُ (جعفر رضه) تي ڪوبه نه روئي. (۲)

●
 تبوڪ جي جنگ جي موقعي تي حضرت ابو موسيٰ اشعري رضه حضور
 جن جي خدمت اقدس ۾ حاضر ٿيو.
 حضرت ابو موسيٰ رضه:- اي الله تعاليٰ جا پيارا نبي، منهنجن دوستن
 مونکي موڪليو آهي جيئن انهن لاءِ سواريءَ جو انتظام ڪيو وڃي ته هو به
 تبوڪ جي جنگ تي هلن.

حضور ﷺ جن:- خدا جو قسم مون وٽ ڪابه سواري نه آهي.
 حضرت ابو موسيٰ اشعري رضه ڏکويل ٿي پنهنجن ساٿين ڏانهن موٽيو. پر
 ٿوري گهڙي مس گذري ته حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي دربان حضرت

بلال رضه کي موکليو جيئن هو حضرت ابو موسيٰ رضه کي وٺي اچي؟ حضرت بلال رضه مذڪور صحابي سڳوري کي سڏي آيو، ۽ حضور ﷺ جن حضرت سعد رضه صحابيءَ کان ڇهه اٺ خريد ڪري حضرت ابو موسيٰ اشعري رضه کي ڏنا جيئن هو پنهنجن ساٿين سميت انهن تي چڙهي تبوڪ جي جنگ لاءِ نڪري. (۱)

اٺين هجريءَ ۾ حضرت رسول الله ﷺ جن مڪي کي فتح ڪرڻ لاءِ نڪتا. رمضان شريف جو مهينو هئو. حضور جن روزا به رکندا پئي هليا. هڪ ڏينهن عسٿان جاءِ کان ڪجهه اورتِي ٿي هئا ته سج لٿو. اڃا سج جي ٽڪي اکين کان غائب ٿي مس ٿي ته حضور ﷺ جن پنهنجي خادم حضرت حضرت بلال رضه کي فرمائڻ لڳا:

حضور ﷺ جن:- بلال ! اٺ تان لهي مون کي ستون (۲) ٺاهي ڏي ته روزو کوليان.

حضرت بلال رضه:- سائين اڃان سڄهندو بيٺو آهي؟
حضور ﷺ جن:- بلال ! تون لهه مون کي ستون ٺاهي ڏي.
حضرت بلال رضه:- سائين اڃا ته سڄهندو بيٺو آهي؟
حضور ﷺ جن:- چڱو تون لهي مون کي ستون ٺاهي ڏي.
حضرت بلال رضه:- سائين ! هيتري سوجهري ۾ (ڏينهن ڏٺي جو) روزو کوليندؤ؟

حضور ﷺ جن:- بلال ! تون لهي ستون ٺاهه. (اوپر طرف اشارو ڪندي) جڏهن هن طرف کان رات جا نشان ظاهر ٿي وڃن ته روزيدار کي روزو کولڻ گهرجي. (۳)

سرور ڪائنات ﷺ جن خيبر فتح ڪري پنهنجن ساٿين سپاهين سميت مدينه منوره ڏي واپس وري رهيا هئا. رات جو به سفر پئي ڪيائون ته ڏينهن جو به ڏونگر پئي ڏور يائون. وادي القريٰ وٽ پهتا ته ڳپل رات گذري چڪي

(۱) الصحيح البخاري (۲) ڪڻڪ ٽوڪائي ڪٽي سفر ۾ ڪٽندا هئا. ان کي

ستون چوندا هئا. ستن ۾ ٿورو پاڻي ۽ ڪجهه مٺاڻ ملائي سفر ۾ کائيندا هئا.

(۳) بذل القوه ۽ الصحيح البخاري.

هئي. صحابن سڳورن اوجاڳي سبب اوجهرائيون ڪائيندي حضور ﷺ جن جي خدمت ۾ عرض ڪيو:

صحابي سڳورا!- سائين! ڪجهه ساهي پئجي اڪ ڪوڙي ڪجي (ننڊ ڪجي).

حضور ﷺ جن:- ننڊ ڪجي پر سڀني کي ننڊ وٺي وڃي ته پوءِ فجر جي نماز لاءِ ڪير جاڳائيندو؟

حضرت بلال رضه:- سائين! آءٌ ڪشي جاڳان ٿو. توهان سڀ ننڊ ڪريو نماز لاءِ آءٌ اٿاريندس.

حضور ﷺ جن ۽ سندن سڀ ساٿي سوارين تان لهي پيا. هڪ سفر کان ساڻا تيل پيو اوجاڳي جا سٽيل. سو هنن جي رڳو سمهڻ جي دير هئي. اڃا پاسو ورايائون ئي مس ته گهريءَ ننڊ ۾ پئجي ويا.

هوڏانهن حضرت بلال رضه به پنهنجي ننڊ ڦٽائڻ لاءِ ڪڏهن نماز ۾ مشغول ٿئي ٿو، ته ڪڏهن چڪر ڪاٽڻ ۽ ذڪر ڪرڻ ۾. هن جي ڪچهريءَ ڪرڻ وارا سڀ ساٿي ستا پيا آهن، ته وقت ته ڪنهن به نموني پاس ڪرڻو آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ پنهنجي ويٺل اٺ کي ٽيڪ ڏئي، اوڀر مهر ڪري، پاڪ ڦٽڻ جي انتظار ڪرڻ لاءِ، ويهي رهي ٿو. جيئن پرهه ڦٽي ته فجر جي بانگ ڏئي سائين کي سجاڳ ڪري. ائين نهاريندي نهاريندي حضرت بلال رضه جون اوجاڳيل اکيون وڌيڪ اوجاڳي جي سٺ سهي نه سگهيون ۽ حضرت بلال رضه به ننڊ ۾ نهوڙ جي ويو.

حضور ﷺ جن ۽ سندن سڀ ساٿي، حضرت بلال رضه سميت تيسين ننڊ ۾ رهيا جيسين سج جو تڙڪو ٽپي هنن کي ڪوسو ڪرڻ لڳو. سڀ کان اول حضور ﷺ جن ننڊ مان جاڳن ٿا ۽ اول حضرت بلال رضه کي ننڊ مان اٿارن ٿا.

حضور ﷺ جن:- بلال اهو ڇا ڪيئي؟ (تو جو چيو پئي ته آءٌ جاڳان ٿو) حضرت بلال رضه:- (ننڊ مان چرڪ ڀري اٿندي) سائين! فداڪ ابي وامي (ابو امان گهوريان) بس! جنهن ذات توهان کي ننڊ ڏني ان مونکي به ننڊ ۾ نهوڙيو. پر سائين! اڄ جهڙي ننڊ مونکي ائين ڪڏهن به نه آئي

حضور ﷺ جن:- بس! انسان جو روح الله تعاليٰ جي قبضي ۾ آهي. جڏهن ڪڍي ۽ جڏهن گهري ته واپس فرمائي. ائين فرمائي رسول الله ﷺ جن بين صحابن سڳورن کي به اٿارن ٿا ۽ فرمائن ٿا ته: هتان کان ٿورو اڳتي هلي نماز پڙهو ۽ ٿورو اڳيرو هلي. حضرت بلال رضه کي فرمايائون ته بلال! بانگ ڏي ته نماز پڙهون. حضرت بلال رضه بانگ ڏني ۽ تڪبير چئي، حضور ﷺ جن نماز پڙهائي. سلام ورائي صحابن سڳورن کي سمجهايندي فرمايائون ته جڏهن به ائين نماز وسري وڃي ته جڏهن به ياد اچي تڏهن نماز پڙهجي. ڇو ته الله تعاليٰ فرمايو آهي **أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي** (معنيٰ جڏهن نماز ياد اچي تڏهن پڙهو)

حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت عبدالرحمن بن عوف رضه کي حڪم فرمايو ته: جلد تيار ٿي اچ، دومة الجندل تي چڙهائيءَ لاءِ جيڪو لشڪر موڪلڻو آهي، ان جو امير توکي بنائي موڪلڻو آهي.

حضرت عبدالرحمن بن عوف رضه ويو ۽ هڪ ڪاري سوتِي ڪپڙي جو پٽڪو ٻڌي تيار ٿي موٽيو. حضور ﷺ جن هن کي پاڻ وٽ ويجهو گهرائي پٽڪي متعلق فرمايو ته پٽڪو ائين ته نٿو لهي ۽ سندس پٽڪو لاهي ٻيهر پنهنجن هٿن مبارڪن سان پٽڪو ٻڌائونس ۽ پٽڪي جو ترو ننڍو ڇڏيائون. حضرت عبدالرحمن رضه جي مٿي تي پٽڪو ٺاهي ٻڌي فرمايائونس ته: عوف جا پٽ! پٽڪو ائين ٻڌبو آهي. ڏس ته ڪهڙو نه سهڻو ٿو لهي.

ان کان پوءِ حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم فرمايو ته جهنڊو کڻي حضرت عبدالرحمان کي ڏي. حضرت بلال رضه جهنڊو کڻي ڏنو. حضرت عبدالرحمان رضه:- الله تعاليٰ جا احسان جنهن مون جهڙي ٻانهي کي نوازيو.

حضور ﷺ جن:- اي ابن عوف اهو (جهنڊو) وٺ ۽ وڃي الله جي رستي ۾ لڙو. ڪافرن کي قتل ڪيو پر ٺڳي نه ڪجو، ڪوٽ نه ڪجو. ڪنهن ٻار کي به نه مارجو. ڪنهن جو نڪ چپ نه ڪپجو.

حضرت عبدالرحمن رضہ حضرت بلال رضہ کان جھنڊو وٺي دومة الجندل
ڏانهن روانو ٿي ويو. (۱)

حضرت ابي عبدالرحمن الفهري رضہ فرمايو: حنين جي جنگ واري
ڏينهن گهوڙي تي چڙهي رسول الله ﷺ جن وٽ آيس. پاڻ سڳورا پنهنجي
تنبوءَ ۾ هجن. مون اچي السلام عليڪ ورحمة الله چيو. حضور جن سلام
جو جواب ڏئي حضرت بلال رضہ کي سڏ ڪيو.

حضرت بلال رضہ:- لبيڪ وسعديڪ (جيءُ سائين) صدقي تيان.

حضور ﷺ جن:- منهنجي گهوڙي کي تہ سنج.

حضرت بلال رضہ:- حاضر سائين.

حضرت بلال رضہ ۾ وهائون پاڻ ۾ ملايل ڪئي آيو انهن ۾ ڪا ٻر پيرل
هئو. وهائون مٿان لسڙيون تہ هيون پر منجهن ڪا ننڍڙي نانءُ نہ هئي. حضرت
بلال رضہ انهن وهائين سان گهوڙي کي سنجي بيهاريو. حضور جن تنبوءَ مان
نڪري گهوڙي تي چڙهي مون سان گڏ هليا. (۲)

حضرت انس رضہ فرمايو تہ: رسول الله ﷺ جنکي خيبر کان مدينه
نوره تائين پهچڻ ۾ ٽي ڏينهن لڳي ويا. وات تي هڪ جاءِ تي حضور ﷺ جن
بي بي صفيه رضہ سان شادي ڪئي. ان خوشيءَ ۾ ڪاڏي جو انتظام بہ
ڪيائون. ماڻهن کي دعوت ڏيڻ آڏو ويس. ڪاڏي ۾ ماني ۽ گوشت تہ هيو ئي
ڪونه باقي حضرت بلال رضہ کي حڪم فرمايائون تہ چادر وڇاءُ. هن چادر
وڇائي ان تي ڪجهہ ڪتل ڪجهہ پنير ڪجهہ گهہ رکيو ويو. (۳)

حضرت وهب بن عبدالله رضہ فرمايو تہ مون حضور ﷺ جن کي ڳاڙهي
چمڙي جي تنبوءَ ۾ ڏٺو. ۽ مون ڏٺو تہ حضرت بلال رضہ حضور جن لاءِ
وضوءَ جو پاڻي کڻي بيٺو هو. حضور جن وضوءَ ڪن پيا تہ ماڻهو ڪرندڙ پاڻي
جهڻي پنهنجي بدن کي مڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. پر جيڪڏهن

(۱) سيرت ابن هشام ج ۲، البداية والنهاية ج ۵ صفحو ۲۲۰

(۲) البداية والنهاية ج ۴ صفحو ۳۳۱ (۳) البداية والنهاية ج ۴ صفحو ۱۹۶

ڪنهن کي اهو پاڻي مبارڪ نه پئي هت اچي سگهيو ته ٻئي جي آڻن هٿن تي هٿ لائي پنهنجي بدن کي مڪي رهيو هو.

مون ڏٺو ته حضرت بلال رضه حضور جن جي ڪندري (ٻڙجي) کڻي آيو ۽ انکي زمين تي کوڙيائين. حضور ﷺ جن تنبوءَ مان نڪتا ته کين ڪجهه ڳاڙهن ليڪن وارا ڪپڙا پاتل هئا. حضور جن ٻڙجيءَ جي سامهون بيٺي ٻه رڪعتون نماز ماڻهن کي پڙهائي ۽ ٻڙجيءَ جي هن پاسي کان ماڻهو يا جانور گهمي رهيا هئا. (۱)

حضرت حارث البڪري ٿو فرمائي ته آءٌ علاء بن الحضرميءَ جي دانهن کڻي حضور جن سان ملڻ لاءِ مدينه منوره ۾ پهتس. ڏٺم ته مسجد ماڻهن سان ڪچا ڪچ ڀريل هئي ۽ ٻاهر هڪ ڪارو جهنڊو ڦڙڪي پيو. ۽ حضرت بلال رضه تلوار ڪلهي ۾ لٽڪايو رسول الله ﷺ جن جي آڏو (خادم بنيو) بيٺو هو. ڀڄا ڪير ته هي ماڻهو ڇو گڏ ٿيا آهن. جواب مليو ته: رسول الله ﷺ جن حضرت عمرو بن العاص رضه کي لشڪر ڏئي ڪنهن طرف موڪلي رهيا آهن. (۲)

بيبي ام الحامين رضه فرمايو ته آءٌ حجه الوداع واري ڏينهن رسول الله ﷺ جن سان گڏ هيس. ان ڏينهن مون حضرت اسامه ۽ حضرت بلال رضه کي ڏٺو. هڪڙو انهن مان حضور جن جي ڏاڇيءَ جي مهار وٺيو پئي هليو ته ٻيو وري مٿي ڪپڙو تنگي حضور ﷺ جن تي ڇانو ڪرڻ لاءِ پاڇو ڪري رهيو هو. ايئن پٿرين چٽڻ واري پوئين پٿر تائين هنن کي ڏٺم. (۳) ٻي هڪ روايت مطابق حضرت بلال رضه ڏاڇيءَ جي مهار جهليو پئي هليو ۽ حضرت اسامه رضه ڇانو ڪري رهيو هو. (۴)

ان کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي خدمتون حضرت بلال رضه جي حوالي هونديون هيون مثلاً: صفون سڌيون ڪرڻ وغيره.

طبقات ابن سعد ۾ آهي ته حبش جي بادشاهه نجاشيءَ حضرت رسول انا

(۲) البداية والنهاية ج ۵ صفحو ۸۴

(۱) الصحيح البخاري

(۴) البداية والنهاية ج ۵ صفحو ۱۹۶

(۳) البداية والنهاية ج ۵ صفحو ۱۸۷

ٻيٽ جن ڏانهن ٿي لٿيون هديءَ طور موڪليون هيون. انهن مان هڪڙي پاڻ کڻيائون. ٻي حضرت علي رضه کي ۽ ٽين حضرت عمر بن الخطاب رضي الله عنه کي ڏنائون. جيڪا لک حضور جن پنهنجي لاءِ پسند ڪئي هئي. اها حضرت بلال جي حوالي هوندي هئي. عيدن جي موقعي تي لک هٿ ۾ کڻي حضور جن سان گڏ هلندو هو ۽ نماز واري جاءِ تي سندن آڏو اها لک کوڙيندو هو. حضور ٻيٽ جن کان پوءِ اها ساڳي لک کڻي حضرت بلال رضه حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جي آڏو هلندو هو ۽ عيدگاهه ۾ هن جي آڏو نماز لاءِ اها لک کوڙيندو هو.

استادِي

ثعلب قبيلي جو جبار نالي هڪ ماڻهو حضرت رسول الله ٻيٽ جن وٽ پهتو. جڏهن مسلمان ٿيو تڏهن حضور ٻيٽ جن حضرت بلال رضه کي حڪم فرمايو ته ان کي دين اسلام جي تعليم ڏئي ۽ سندن اهو اصول هوندو هو، جو جڏهن به ڪو نئون مسلمان ٿيو هو ته حضور ٻيٽ جن ان جي لاءِ ديني تعليم جو بندوبست ڪندا هئا. (۲)

سرداري ۽ سروري

چيو ويو آهي ته ابو البشر آدم عليه السلام آهي. سيد العرب (والعجم) حضور اقدس ٻيٽ آهن. حضرت سلمان رضه سڀني فارسين جو سردار آهي. اهڙي طرح رومين جو سردار صهيب رضه ۽ حبشين جو سردار حضرت بلال حبشي رضه آهي. سڀني شهرن جو سردار مڪو مڪرم آهي. سڀني وادين ۾ ڀلاري وادي بيت المقدس آهي. ڏينهن جو سردار جمعي جو ڏينهن، راتين جي سردار قدر واري رات آهي. ڪتابن جو سردار قرآن شريف ۽ پٿرن جو سردار حجر اسود، ڪوهن جو سردار زمزم جو ڪوهه آهي (۳).

(۱) طبقات ابن سعد ج ۲ صفحو ۲۲۵ (۲) محمد رسول الله ٻيٽ. صفحو ۲۵۸

(۳) غنيۃ الطالبين. صفحو ۲۵۹

حضرت بلال رضه کي مبارڪ

حضرت رسول الله ﷺ جن حنين جي جنگ تان موٽندي جڏهن جمرانه وٽ پهتا (مڪي ۽ مديني جي وچ تي هڪ جاءِ آهي) ساڻن گڏ حضرت بلال رضه به هو. اتي هڪ اعرابي آيو. (اعرابي بهراڙي ۽ جي ماڻهو ۽ کي چئبو آهي.) اعرابي:- يا رسول الله! توهان مون سان جيڪو وعدو ڪيو هو اهو اڃا پورو نه ڪندؤ ڇا؟

حضور ﷺ جن:- مبارڪ اٿئي.
اعرابي:- ڇاجي ٿا مبارڪ ڏيو، اهڙين سڪڻين مبارڪن تي ڪيئن خوش ٿيان؟
حضور ﷺ جن:- (ان اعرابي ۽ تي ڪجهه رنج ٿيندي ۽ حضرت ابوموسيٰ ۽ حضرت بلال رضه ڏي مهر ڪندي) هن اعرابي ۽ منهنجي ڏنل مبارڪ کي موٽايو آهي. توهان ٻئي مبارڪ قبول ڪيو.

ٻئي صحابي:- جيءُ سائين بيشڪ قبول ڪئي سين.

حضور ﷺ جن:- ڪنهن پيالي ۾ پاڻي کڻي اچو.

صحابي:- (پاڻي جو پيالو آڻيندي) اجهو سائين.

حضور ﷺ جن:- (ان پيالي ۾ پنهنجو هٿ منهن ڏوئي، ان ۾ پنهنجي

گرڙي وجهندي) اچي هي پاڻي وٺو. ان مان ڪجهه پيئو ۽ ڪجهه منهن تي به وجهو.

ٻنهي صحابن سڳورن ائين ئي ڪيو. پر اڃا پيالو ورتائون ئي مس ته

پٺيان تنبو ۽ مان بي بي ام سلمه (ام المومنين رضي الله عنها) آواز ڪيو ته:

ڪجهه پنهنجي ماءُ لاءِ به ٻڄائجو حضرت بلال رضه ۽ حضرت ابو موسيٰ رضه

ڪجهه پاڻي ٻڄائي حضرت بي بي ام سلمه رضه ڏانهن موڪليو. (۱)

حضرت بلال رضه کي ڀارت

حضرت مڪحول رضه فرمايو ته حضرت رسول الله ﷺ جن حضرت بلال

رضه کي فرمايو ته بلال! سومر جو روزو سدائين رکندو ڪجانءِ، ڪڏهن به
نه ڇڏجانءِ ڇو ته: ان ڏينهن تي آءٌ ڄاڻو آهيان. ۽ ان ئي ڏينهن تي مون ڏي
(پهريون) وحي آيو ۽ ان ئي ڏينهن تي مون هجرت ڪئي. (۱)

تي ڪارڙا حبشي

هڪ دفعي حضرت رسول الله ﷺ جن فرمايو ته ٽي ماڻهو رنگ جا ڪارا
آهن باقي ڏاڍا پلا آهن.

(۱) حضرت لقمان (حڪيم) (۲) حضرت بلال رضه (۳) مهجع (رسول

الله ﷺ جن جو غلام)

اها حديث علامه زرقانيءَ پنهنجي ڪتاب المختصر المقاصد ۾ آندي

آهي.

مڪي ڏانهن

حضرت بلال رضه پنهنجي گذريل ڏينهن کي ياد ڪندي، فڪر جي اڻاهه سمند ۾ ٽپيون هڻڻ لاءِ پاسائتو ويهي سوچڻ ۾ گرڻ ٿي وڃي ٿو ته ڪيئن نه اڳ ۾ هو هڪ غلام هئو. اميه جي هٿان مارون کائيندو هو، ابوجهل هن کي گهلرائيندو هو. ڪيئن نه عتبونندين ٻارن کي مٿس بچ ڪري تڪليفون ڏياريندو هو.

وري هجرت کي ياد ڪندي سوچي ٿو ته: ڪيئن نه پنهنجي پياري وطن مڪي مڪرم کي ڇڏي، مديني منوره ڏي آيو هو. واٽ تي حضرت عمار رضه ۽ حضرت سعد رضه سان ڪيل ڪچهرين کي ياد ڪندي مديني ۾ پهچڻ شرط تيل بخار کي ياد ڪري ٿو. وري بدر جي جنگ وارو گذريل نقشو پنهنجي ذهن تي آئيندي خوش به ٿئي پيو ته ڪيئن نه هن جا سڀ ستائيندڙ مري ڳري بدر جي ٻئي ڪوه ۾ ختر ٿي چڪا هئا.

اهڙيون پرائيون يادون ڏهرائيندي سوچي ٿو ته: هاءِ جيڪر هو ٻيهر مڪي شريف وڃي ها، ڪعبه الله جو ديدار ڪري ها. صفا مروِي تي ڊوڙي ها. مڪي جي گهٽين ۾ آزاديءَ سان گهمي ڦري ها.

پلان نه هوندو مڪي ۾ اميه نه اميه جو پٽ جيڪي هن کي روڪيندا، نه هوندو ابوجهل ۽ نه ان جا ساٿي جيڪي هن تي ڪاوڙ ڪندا. نه هوندو عتبو ۽ شيبو جو هن کي وڙهندا.

خيال ڪري ٿو ته جيڪر هن کي پر هجن ته پل ۾ اڏامي، اوڏي مهل ئي وڃي مڪي ۾ پهچي. پر حضرت بلال رضه کي في الحال اها خبر به نه آهي ته ڪو مڪي جو ديدار اڪئين ٿو ڏسجي ۽ هو انهن سوچن بدران سچ پچ مڪي جي گهٽين ۾ آزاديءَ سان گهمندو ڦرندو ۽ ڪعبه الله تي چڙهي وڏي واڪي بانگ ڏيندو ۽ اتي نمازون ادا ڪندو.

حضور ﷺ جن جو خواب

هڪ ڏينهن حضرت رسول الله ﷺ جن مسجد نبويءَ ۾ ويٺا هئا ۽ سندن چوڌاري سندن پيارا صحابي سڳورا ويٺا هئا. پاڻ پنهنجو خواب ٻڌائين ٿا ته: اسان مسجد الحرام ۾ ويا آهيون ۽ ڪعبه الله جو طواف ڪيو اٿئون. حضرت بلال رضه اهڙو حضور جن جو خواب ٻڌي ڏاڍو خوش ٿئي ٿو. چو ته هن کي يقين آهي ته: سرور ڪائنات ﷺ جن جو مبارڪ خواب ضرور سچو ٿيندو. ۽ دلي تمنا پوري ٿيندي. حياتي هوندي ته انشاء الله مڪي شريف کي هلي ڏسبو.

ان خواب کان پوءِ حضور ﷺ جن تياري ڪئي، صحابي سڳورا به تيار ٿيا. ڪعبه الله جي زيارت لاءِ سڀ روانا ٿيا. پر جڏهن ثنية المزار جاءِ وٽ پهتا، تڏهن حضور ﷺ جن جي مبارڪ ڏاڇي قصوي اڳتي هلڻ کان نابري واري ويهي رهي. پاڻ فرمايائون ته هن ڏاڇي کي ان ذات هلڻ کان جهليو آهي، جنهن هاڻين جي حملي کي ڪعبه الله آڏو ناڪام ڪري ڇڏيو هو.

نيٺ صلح حديبيه ٿيو ۽ حضور ﷺ ۽ سندن ساٿي في الحال مڪي شريف جي زيارت ڪرڻ کان سواءِ ئي واپس مديني ڏي موٽيا. حضرت بلال رضه موٽندي ڳڻتيون ڪندي پئي موٽيو ته الائي ڪڏهن اهو ڏينهن ايندو جو هو مڪي کي وري ڏسندو.

هند جو خواب

مڪي شهر ۾ صبح جو سوير ابوسفيان جي گهر ۾ سندس گهر واري هند جيئن ننڊ مان سجاڳ ٿي، تيئن من ۾ مونجهه ۽ ملولائي محسوس ڪرڻ لڳي. هن جي اندر ۾ آندمانڌ ۽ بي قرارِي هئي. نيٺ پنهنجي مڙس ابوسفيان کي سڏي چوڻ لڳي ته:

هند:- اي خاوند! مون رات هڪ خواب ڏٺو آهي ته مڪي جي حُجون پاڙي مان ڇڻ رت جي چروهي هلي آهي. ۽ اها چروهي وڃي خندم تائين پهتي آهي. ان خواب مونکي ڊيڄاري ڇڏيو آهي. (ائين چئي هند هڪ در هڙي پري ٿي)

ابوسفيان:- واقعي خواب ڊيڄاريندڙ آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته محمد

(پيڙه) مڪي تي حملو ڪندو ۽ رتو ڇاڻ ڪندو.

هند - ٿي سگهي ٿو. (وري هڪ ڏرهڙي پري ٿي.)

اٺين سوچيندي هند ويتر ڳٽي ۽ ٻر پئجي وڃي ٿي. ڇو ته هن کي پنهنجا
ڪيل پراڻا ڪرتوت ياد پون ٿا. ته ڪيئن نه هن احد جي جنگ ۾ مسلمانن
جي لاشن جا ڪن ۽ نڪ ڪڍي ڏاڳي ۾ پوئي هار ٺاهي جبير جي غلام
وحشيءَ کي ڏنا هئا. ۽ ڪيئن نه هن نالائقي ڪندي احد جي جنگ ۾ حضرت
امير حمزه رضه جو مبارڪ پيٽ چيري جيرو ڪڍي ڏندن سان چٻاڙيو هو.

هند پنهنجا اهڙا ڪڏا ڪرتوت ياد ڪري وري راتوڪي ڏنل خواب کي
ياد ڪري ٿي ۽ ڳڻتن ۾ ڳري ٿي. سندس منهن جو رنگ مٽيو سٽيو رهي ٿو.
ڇو ته هن کي پڪ آهي ته مسلمانن مڪو فتح ڪيو ته مون کان انتقام
ضرور وٺندا. الانبي ڪهڙو حال ٿيندو؟ (۱) هند کي خواب ڏني اڃا ڪجهه
ڏينهن مس گذريا ته رمضان شريف جي مهيني ۾ حضرت رسول الله ﷺ جن
مڪو فتح ڪيو.

حضرت بلال رضه مڪي ۾

حضرت رسول الله ﷺ جن ۽ سندن ساٿين کي جنهن مڪي مان لوديو ويو هو ۽ لڏڻ تي مجبور ڪيو ويو هو، جن لاءِ مڪي ۾ جيئن تنگ ڪيو ويو هر اهڙي ساڳيا صحابي ۽ سندن آقا ۱۹ رمضان شريف الين هجريءَ ۾ جمع ڏينهن مڪي ۾ فاتحانه انداز سان داخل ٿيا. (۱) موسر جي لحاظ کان اهو جنوريءَ جو مهينو هو. (۲)

حضور ﷺ جن پنهنجن ساٿين سميت ثنية العليا جي پاسي کان مڪي ۾ داخل ٿيا هئا. حضور جن ان وقت قصوي ڏاچي تي چڙهيل هئا. کين لوهي زرم پاتل هئي ۽ لوهو خود (توپلو) مٿي تي هئو. ان جي مٿان ڪارو پٽڪو ٻڌل هو. سندن زبان مبارڪ تي هي آيتو ته جاري هيون إِنَّا قَتَحْنَاكَ فَتَحًا مُبِينًا (۳) حضور ﷺ جن صحابن کي ساڻ ڪري ڪعبة الله جو طواف ڪيو. حضرت بلال رضه به ساڻن گڏ هو. جڏهن رڪن يمنيءَ کان لنگهيا تڏهن خوش ٿيندي نعره ٽڪير بلند ڪيائون. صحابن سڳورن ايترو ته زور سان الله اڪبر چيو جو مشرڪن جون وايون ولوليون ٿي ويون. مشرڪن مان گهڻا ته مڪي کي ڇڏي ڀر ڀرو پهريائين تان چڙهي مسلمانن جي ڪاررواين کي ڏسي رهيا هئا. حضرت بلال رضه ڪنهن مهل مسلمانن جي جوش ۽ جذبي واري نعره ٽڪير کي ڏسي رهيو هو ته ڪنهن مهل مشرڪن کي ڏسي دل ٽٽي دل ۾ خوش ٿي رهيو هو. ڇو ته هن جي دل ۾ جيڪا ڪعبة الله جي ڏسڻ جي تانگهه سالن کان سانڍيل هئي اها هن جي تمنا اڄ الله تعاليٰ پوري ڪئي هئي.

حضرت بلال رضه ڪعبي ۾ اندر

حضور ﷺ جن ڪعبة الله جو طواف ڀرو ڪري زمر زمر جو پاڻي پي مسجد الحرام ۾ پاسائتو ٿي ويٺا. سندن پاسي ۾ حضرت بلال رضه تلوار

(۱) بڌل القوه (۲) محمد رسول الله ﷺ (۳) البداية والنهاية ج ۴ صفحو ۲۹۲

هت ۾ جهليو (محافظن وانگر) بيٺو هو. پاڻ حڪم فرمايائون ته ڪعبي جي ڪنجيدار عثمان بن طلحه کي سڏي اچو. حضرت عثمان بن طلحه يڪدم حاضر ٿيو. پاڻ ان کان ڪعبي جي ڪنجي وٺي درڪولي اندر گهڙيا (۱)

حضور ﷺ جن سان ڪعبة الله ۾ اندر حضرت بلال رضه، حضرت اسامه بن زيد رضه ۽ عثمان بن طلحه رضه به گڏ گهڙيا. پوءِ حضور جن اندران ڪعبة الله جو در بند ڪري ڇڏيو جيئن پيو ڪوبه اندر نه اچي سگهي. (۲)

حضور ﷺ جن ڪعبي شريف ۾ ٻن يماني ٽئين جي وچ ۾ بيهي ٻه رڪعتون نماز ادا ڪئي. سلام ورائي هيڏي هوڏي ڪعبي جي ڀتين ڏي نهارڻ لڳا. کين عجب لڳي رهيو هو. ڇو ته ڪعبة الله جون ڀتيون بتن ۽ مورتين سان ڀريون پيون هيون. ٻئي پاسي ملائڪن جون هٿ ٺوڪيون تصويرون ڀتين تي ڇاپيون ويون هيون ۽ حضرت ابراهيم عليه السلام ۽ حضرت اسماعيل عليه السلام جي شڪل تي پٿرن جا گهڙيل بت اڀا ڪري بيهاريا ويا هئا، انهن جي هٿن ۾ ڪجهه تير ڏنا ويا هئا، جيئن مشرڪ انهن تيرن سان ڪٽا (پکا) وجهي سگهن.

حضور ﷺ جن اهو لقاء ڏسي فرمائڻ لڳا ته مشرڪن تي الله تعاليٰ جي مار پوي جن اسان جي ڏاڏي ابراهيم عليه السلام سان ڪهڙي نه جڻ ڪئي آهي. نه ته ڪاڏي حضرت ابراهيم عليه السلام جي توحيد واري تعليم ۽ ڪاڏي هي بت ۽ ازالام. ائين چئي هيءَ آيت سڳوري پڙهڻ لڳا.

مَا كَانَ اِبْرَاهِيْمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِيْنَ •

ترجمو: حضرت ابراهيم عليه السلام نڪو يهودي هئو نه ڪو عيسائي هئو. پر هو ته پڪو مسلمان هو ۽ مشرڪن مان نه هو.

ان بعد حضرت رسول الله ﷺ جن پنهنجي لٺ مبارڪ سان هڪ هڪ بت کي ڇوڪ ڏيندا ڪيرائيندا به وڃن پيا ۽ چوندا وڃن پيا :

قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ، اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا.

ترجمو: ڇو ته حق آيو باطل ڀڳو. بيشڪ باطل جو ڪم ئي ڀڄڻ آهي. گهڻن تاريخ دانن جو چوڻ آهي ته حضرت رسول الله ﷺ جن ڪعبة الله

جي اندر سڄي عمر مبارڪ ۾ رڳو اهو هڪ دفعو فتح مڪي واري ڏينهن ئي داخل ٿيا هئا. نه ان کان اڳ ۾ نه ان کان پوءِ. (۱) ڏسو ته ان موقعي تي به حضرت بلال رضه حضور جن سان ڪعبه الله ۾ اندر گڏ هو. حضور ﷺ جن بت ڀڃي ڪعبه الله جو دروازو کولي ڪعبي جي در جي چاٽ تي مٿي بيهي تقرير ڪرڻ لڳا:

الله تعاليٰ کان سواءِ ڪوبه معبود نه آهي. اهو هڪ آهي ان جو ڪوبه شريڪ نه آهي ان الله پنهنجا ڪيل واعدا سڀ پورا ڪيا. ان الله پنهنجي ٻانهي (حضرت محمد ﷺ) جي مدد ڪئي ۽ ان مخالفن کي شڪست ڏني. خبردار! هر قسم جو نسلي، قبائلي ۽ خانداني شرف سڀ بيڪار آهي. انسان سڀ حضرت آدم عليه السلام مان پيدا ٿيا آهن. ۽ آدم عليه السلام مٽيءَ مان پيدا ٿيو (۲).

حضرت بلال رضه ڪعبي جي ڇت تي

فتح مڪي واري ڏينهن پهريءَ جو ٽائيم ٿيو ته حضور ﷺ جن حضرت بلال رضه کي حڪم ڏنو ته پهريءَ جي بانگ ڪعبه الله جي ڇت تي چڙهي ڏئي. حضرت بلال رضه مٿي چڙهيو بانگ شروع ڪيائين.

الله اڪبر، الله اڪبر.

الله اڪبر، الله اڪبر.

مڪي جي مشرڪن جي ڪن تي بانگ جو آواز پهتو ته سندن نظرون ڪعبه الله جي ڇت ڏانهن ڪڇي ويون. اندر ئي اندر ۾ ڪامي وڃن ٿا. هونئن ڪري ته ڪجهه به نه پيا سگهن پر چميگوڻيون خوب ڪري رهيا هئا.

هتاب بن اسيد:- ڇا محمد (ﷺ) کي اهڙي ڪاري ڪلوٽ (نعوذبالله) کان سواءِ ٻيو ڪو ماڻهو ئي هت ڪونه آيو، جنهن کان بانگ ڏياري ها؟

حڪم بن عاص (مشرڪ):- سچ پچ ته اها هڪ وڏي صدمي جهڙي ڪارروائي آهي جو بنو جمح (امي) جو هڪ غلام ائين ڪعبي جي ڇت تي چڙهي ۽ وات ڦاڙي بانگون ڏيندو وتي.

ابوسفیان:- بس يار آءُ ته ڪڇندس ئي ڪونه ڇو ته نبيءَ (ﷺ) کي نه خبر پوندي ته پوءِ

(۲) محمد رسول الله ﷺ (ڪتاب)

(۱) بذل القوه

عتاب بن اسيد:- يار ڀلا ڀاڳ ٿيا ابي سائين اسيد جا، جنهن اڄوڪي
ڏينهن ڏسڻ کان اڳ ۾ ئي لاڏاڻو ڪيو، ۽ ههڙو ڏکوئيندڙ
ڏينهن نه ڏٺو.

هڪڙو مشرڪ:- ڏس ته ! چڙهيو ڪٿي آهي؟ ڇا ڪارو غلام ۽ ڇا
ڪعبي جي ڇت؟

ٻيو مشرڪ:- ڇڏنيس! ڇڏنيس! جيڪڏهن اها ڪعبي جي بي ادبي
الله تعاليٰ کي نه وڻندي ته پاڻهي بلال کان انتقام وٺندو.
۽ ڪمزور مشرڪ وري پري کان ئي حضرت بلال رضه جا چيپارا ڪڍڻ
لڳا. (۱)

مطلب ته مشرڪن جا جيترا هئا ماڻهو اوترا هئا وات، جيترا هئا وات
اوتريون هيون ڳالهيون. هو اندر ئي اندر ۾ر جلندا پڇندا رهيا. هوڏانهن حضرت
بلال رضه جي بانگ حي علي الفلاح، حي الفلاح. الله اڪبر الله اڪبر. لا اله الا
الله تي پهتي.

حضرت بلال رضه ان وقت ڏاڍو خوش هو. ڇو ته ڪڏهن اهو وقت هو
جو ڪعبو ته ڇا؟ مڪي جي گهٽين ۾ به آزاديءَ سان گهمي نه سگهندو هو.
پراڄ هن جي قسمت اهڙي ته چمڪي هئي جو ڪعبي ۾ اندر گهمي ته
سندس مرضي ۽ ڪعبي جي ڇت تي چڙهي بانگ ڏئي ته سندس هٿ کان وڻ
وارو ڪوبه ڪونه هو.

ڪن تاريخ جي ڪتابن ۾ لکيل آهي ته حضور ﷺ جن عمره القضا جي
وقت (جيڪو ستين هجريءَ ۾ ڪيو هئائون) به حضرت بلال رضه کي حڪم
فرمايو هو ته ڪعبي جي ڇت تي چڙهي بانگ ڏئي ۽ حضرت بلال رضه ان
ڏينهن به ڇت تي بانگ ڏئي هئي. (۲)

هڪ دفعي حضرت عبدالله بن عمر رضه حضرت بلال رضه وٽ آيو ۽
پڇڻ لڳو ته حضرت رسول الله ﷺ جن ڪعبه الله ۾ اندر ڪهڙي جاءِ تي نماز
پڙهي هئي. حضرت بلال رضه حضرت ابن عمر رضه کي اها جاءِ ٻڌائي هئي. ان
کان پوءِ حضرت ابن عمر رضه جڏهن به ڪعبه الله ۾ اندر داخل ٿيندو هو ته
دروازي جي سامهون سڌو هليو ويندو هو. ۽ سامهون واري ڀت کان ٽي هٿ

ڪن پري بيهي نماز پڙهندو هو ۽ ٻڌائيندو هو ته مون کي حضرت بلال رضه
ٻڌايو هو ته هيءُ اها جاء آهي، جتي حضور ﷺ جن فتح مڪي واري ڏينهن
نماز پڙهي هئي. (۱)

اها جاء هن ٽئين جي وچ ۾ هئي، ۽ انهن ڏينهن ۾ ڪعبي جي ڇت
جهن ٽئين تي بيٺل هئي، تي هڪ قطار ۾ هئا ۽ ٽي ٻئيءَ قطار ۾ هئا. ان جاء
تي نماز پڙهڻ سان نمازيءَ جي پٺي سڌو سنئون ڪعبي جي دروازي ڏي
ٿيندي هئي. (۲)

حضرت بلال رضه جي پاءَ جي شادي

مسجد نبويءَ ۾ مجاهدن لاءِ ڪجهه خرچ پڪو تقسيم ٿيو ته ٻين سان گڏ حضرت بلال رضه به پنهنجو حصو ورتو. وٺڻ کان پوءِ سوچ ۾ آهي ته اهو سامان سڙو ڪاڏي ڪري. ڀلا! نه هن کي گهر گهاٽ، نه زال نه ٻار ۽ نه اوطاق يا ڀانڊو. ائين سوچيندي حضرت بلال رضه کي حضور ﷺ جن جي ڪيل نصيحت ياد اچي وڃي ٿي. حضور ﷺ جن جا اهي نصيحت ڀريا اکر حضرت بلال رضه جي ڪنن ۾ گونجن لڳن ٿا، جن سان هن کي فرمايو هئائون ته:

يَا بَلَالُ مَتَّ فَقِيرًا وَلَا تَمَتَّ غَنِيًّا

اي بلال هن دنيا مان وڃين ته مسڪين ٿي وڃجانءِ شاھوڪار ٿي نه وڃجانءِ.

حضور جن جا اهي اکر ياد ڪري، حضرت بلال رضه مديني منوره ۾ نڪتو، جيئن ڪو غريب مسڪين ڏسي ته خيرات ڪري ڪجهه هلڪائي ڪري. اڃا ڪجهه قدم مس ڪنڀائين ته پنهنجو پاءَ خالد بن رباح ملي ٿو وڃيس.

حضرت بلال رضه:- ادا ڪٿان پيو اچين؟

حضرت خالد:- يمن کان پيو اچان.

حضرت بلال رضه:- اوڏانهن ڪيئن ويا هيو؟

حضرت خالد:- ويو هوس مٽي ماڻهيءَ لاءِ.

حضرت بلال رضه:- پوءِ ڪجهه منهن سر نظر آيو ڪين نه؟

حضرت خالد:- منهن سرڪان اصل سٺو ڪم ٿيو آهي. يمن ۾ هڪڙن

سان مٽي ماڻهيءَ جي ڳالهه چوريم. هنن منهنجو اصل نسل، ڪٽنب قبيلو

پڇيو. مون هنن کي ٻڌايو ته آءُ حبشي آهيان، مڪي ۾ ڄائو آهيان آءُ

حضرت بلال بانگي جو پاءُ آهيان.

هنن چيو ته چڱو! جيڪڏهن حضرت بلال رضه پاڻ هلي ايندو ۽ اسان کي چوندو ته اسان توسان مٽي ڪنداسون. مون اهو سودو سستو سمجهيو ۽ آيس پئي توهان کي وٺڻ، ٻيو ڪل خير.

حضرت بلال :- چڱو آءُ هلڻ لاءِ تيار آهيان، پر حضور ﷺ جن کان اجازت وٺڻ مناسب آهي.

حضرت بلال رضه اهڙي اجازت وٺي پاءُ سان گڏجي يمن روانو ٿيو. رات جي وقت وڃي ان ڳوٺ ۾ پهتا، جتي حضرت خالد سان مٽي ڪرڻ وارا ماڻهو ويٺل هئا.

حضرت خالد جي مرضي هئي ته رات جو ئي درڪڙ ڪاٽي همراهن سان ملجي. پر حضرت بلال رضه ائين مناسب نه سمجهيو ۽ رات گذاري صبح جو اٿي هنن سان مليا. حضرت بلال رضه احوالن ڏيندي ٻڌايو ته: هي آهي منهنجو پاءُ خالد. طبيعت جو ڪجهه اهڙو آهي. توهان هن کي سڱ ڏيو ته سٺو، نه ته توهان جي مرضي. انهن ماڻهن حضرت بلال رضه جي پاءُ هجڻ سبب حضرت خالد کي سڱ ڏنو. پوءِ حضرت بلال رضه ڀرپاسي واري مسجد ۾ آيو. (۱)

حضرت بلال رضه جي شادي

حضرت بلال رضه يمن ۾ ان مسجد شريف ۾ ئي ويٺو هو ته يماني مسلمان جيڪي نماز لاءِ پهتا هئا، هن کان حالن احوالن پڇندي پڇن ٿا ته توهان شادي ڇو نه ٿا ڪريو. شادي به ته دين جو حصو آهي. اڳي ته ڪٿي توهان غلاميءَ ۾ رهڻا پر هاڻي ته آزاد آهيو.

حضرت بلال رضه گهڙي کن سوچ ويچار ڪرڻ کان پوءِ هاڪار ڪندي مشورو پڇي ٿو ته ڀلا ڪٿان منهنجي شادي ٿي سگهي ٿي؟ هن کي ٻڌايو ويو ته اهڙا ڪيئي گهر آهن جتان توهان جي شادي ٿي سگهي ٿي. پر في الحال ته توهان هندالخوانيه جي ماڻهن سان ملي ڏسو.

حضرت بلال رضه اتان مسجد مان اٿي هند جي ڀائرن وٽ پهتو ۽ هنن کي احوالن ڏيندي ٻڌايائين ته آءُ بلال بن رباح آهيان. حضرت رسول الله ﷺ جن جو صحابي ۽ حبشي غلام آهيان. آءُ اڳ ۾ گمراه هوسم پر الله تعاليٰ

مونڪي هدايت نصيب ڪئي. مسلمان ٿيس. اڳ ۾ غلام هوس پوءِ الله تعاليٰ مونڪي آزاديءَ جي نعمت نصيب ڪئي. آءُ هاڻي شادي ڪرڻ چاهيان ٿو (پڪيءَ پير ۾ سڀڪو پٿر هڻندو آهي) سو ماڻهن مونڪي توهان سان ملڻ جو مشورو ڏنو آهي.

جيڪڏهن توهان مونڪي پنهنجو مٿ بڻائيندو ته آءُ الله تعاليٰ جو احسان سمجهندس. پر جيڪڏهن توهان کي ائين مناسب نظر نه اچي ته پوءِ الله تعاليٰ توهان کي به خوش رکندو. هندُ جي ڀائرن حضرت بلال رضه کي ٻڌايو ته اسان کي ٿوري مهلت ڏيو جيئن اسان حضرت رسول الله ﷺ جن کان تنهنجي باري ۾ مشورو ڪري وٺون.

حضرت بلال رضه اتان اتي مدينه منوره ڏي هليو اچي ٿو. هن چئن ڏينهن کان پوءِ، بي بي هند احواليه جا ڀائر، حضور ﷺ جن وٽ پهچن ٿا. سلام ورائي ويهي رهن ٿا. ۽ حال احوال ڏين ٿا.

هند جا ڀائر:- حضرت! اسان پنهنجي ڳوٺ هٽاسون ته اتي حضرت بلال رضه آيو ۽ اسان کان اسان جي پيءُ جو سڱ گهريائين. اسان توهان جي مشوري لاءِ ترسياسون. هاڻي حضور جن جيئن حڪم فرمائين.

حضور جن:- بلال ته بهشتي آهي توهان کي بلال جهڙو ٻيو ڪهڙو ماڻهو ملندو؟

حضور ﷺ جن جي اهڙي مشوري سان حضرت بلال رضه جي شادي بيبي هند احواليه سان ٿي وئي. (۱)

بِيبِڪَ اللّٰهُمَّ لِبِيبِڪَ

فتح مڪي کان پوءِ مڪو شريف مسلمانن جو پنهنجو ملڪ ٿي ويو هو. نه هئو دشمنن جو خطرو نه وري ڪو روڪ ٽوڪ ڪرڻ وارو. نه رهيو هو مڪي ۾ هبل نه وري هبل جا پوڄاري. مڪو ته مڪو پر ان جي آس پاس مان ئي بتن ۽ بتن جي پوڄارين جا لاهه ڪڍيا ويا هئا.

حضور ﷺ جن تي حج جي فرضيت جون آيتون اڳ ۾ ئي نازل ٿي چڪيون هيون، پر مختلف مشغولين سبب پاڻ سڳورا ڏهينءَ هجريءَ تائين حج تي نه وڃي سگهيا هئا.

(۱) بلال مؤذن رسول الله ﷺ

حضور ۾ جن ڏهين هجريءَ ۾ ۲۶ ذوالقعدة تي مديني منوره کان روانا ٿيا. ساڻن عربي، عجمي، قريشي حبشي وغيره صحابي سڳورا تمام گهڻي تعداد ۾ گڏ هئا. ۸ ذوالحج تي حضور جن مٺي ۾ پهتا. ان سفر ۾ به حضور ۾ جن جي ڏاڇيءَ قصوي کي مهار کان جهلي ڪاهڻ وارو ۽ هر وقت تي نماز لاءِ بانگ ڏيڻ وارو حضرت بلال رضه ٿي هئو. (۱) ۽ طبقات ابن سعد ۾ آهي ته حضرت بلال رضه مٺي جي ميدان ۾ هڪ، لڪڙو کڻي ان تي ڪپڙو وجهي حضور جن تي چانو ڪيو بيٺو هو. (۲)

حضرت بلال رضه ڏي شينهن جا سلام

حضرت انس رضه کان روايت آهي ته حضرت رسول الله ۾ جن حضرت سفينه بن عيينه کي حضرت معاذ بن جبل رضه ڏي هڪ خط کڻي ويڃڻ لاءِ يمن موڪليو. اهو صحابي جڏهن رستي ۾ هڪ جاءِ تي پهتو ته ان کي وچ رستي تي هڪ شينهن ويٺل نظر آيو. اول ته حضرت سفينه شينهن کان ڊنوپي ۾ پوءِ دل جهلي شينهن کي چوڻ لڳو ته آءُ حضرت رسول الله ۾ جن جو هڪ خادم آهيان. آءُ سندن خط کڻي يمن ڏي (حضرت معاذ بن جبل رضه ڏي) وڃان پيو. شينهن اهو ٻڌي غر غر جو آواز ڪندو رستي کان پري ٿي ويو ۽ حضرت سفينه رضه خيريت سان اچي يمن پهتو. وري جڏهن واپس وريو تڏهن به هن کي ائين رستي جي وچ ۾ شينهن ويٺل نظر آيو. وري به حضرت سفينه ان کي چيو ته آءُ حضرت رسول الله ۾ جن جو خادم آهيان. آءُ حضرت معاذ بن جبل کي حضور جن جو خط ڏئي يمن کان واپس موٽيو پيو وڃان. وري به شينهن غر غرا هٿ ڪندو رستي کان پري ٿي ويو. جڏهن حضرت سفينه رضه حضور جن وٽ پهچي شينهن وارو احوال ٻڌايو، تڏهن حضور جن فرمايو ته: توکي خبر آهي ته توکي شينهن ڇا پئي چيو؟ حضرت سفينه رضه فرمايو ته سائين مونکي خبر نه آهي.

پاڻ فرمايائون ته پهرئين دفعي شينهن توکان پڇيو ته ابوبڪر، عمر، عثمان، علي (رضوان الله عليهم اجمعين) ڪيئن آهن؟ ۽ واپسيءَ تي توکي ڇيائين ته منهنجي طرفان حضرت ابوبڪر رضه، عمر رضه، عثمان رضه، علي

رضه، سلمان رضه، صهيب رضه، ۽ بلال رضه کي سلام چئجانء. (۱)

حضرت بلال رضه کي صدمو

حضرت بلال رضه سومهڻيءَ جي بانگ ڏني ته صحابي سڳورا مسجد شريف ۾ نماز پڙهڻ لاءِ گڏ ٿيندا ويا. نماز جو وقت ٿيو ته جماعتين جون نظرون هر هر، حضور ﷺ جن جي مبارڪ حجري جي دروازي ڏي ڏسڻ لڳن ٿيون. هنن کي انتظار آهي ته الائي ڪهڙي مهل ٿا حضور ﷺ جن تشریف فرما ٿين. جيئن جيئن گهڙيون وڌيڪ گذرنديون ٿيون ويڃن. تيئن تيئن صحابن سڳورن جي دل ۾ فڪر ۽ پریشاني پيدا ٿيندي وڃي ٿي. ڇو ته هنن کي اڳيئي خبر آهي ته حضور ﷺ جن کي ڪجهه ڏينهن کان بي خوشائي پئي رهي آهي. (کين مٿي مبارڪ ۾ سور رهيو پئي.)

ڪجهه انتظار کان پوءِ حضرت بلال رضه وري به حضور ﷺ جن جي حجري جي دروازي تي آيو. هميشه وانگر نماز جي اطلاع ڏيڻ لاءِ دروازو کڙڪائي ٿو. ڪهڙيءَ کن ۾ بي بي بريره رضه (حضور جن جي ٻانهي) ٻاهر نڪري ٿي. حضرت بلال رضه:- سائين جن کي ٻڌايو ته ٻاهر ماڻهو. سندن انتظار ۾ آهن ته اچي نماز پڙهائين.

حضرت بي بي بريره رضه اندر وڃي ٿي ۽ حضور ﷺ جن وٽ ان وقت حضرت بي بي فاطمة الزهري ۽ حضرت بي عائشه رضه پئي ويٺيون هيون، بي بي بريره رضه حضور ﷺ جن کي ٻڌائي ٿي. بي بي بريره رضه:- سائين ٻاهر حضرت بلال رضه نماز لاءِ حضور ﷺ جن کي سڏي رهيو آهي.

حضور ﷺ جن:- ماڻهن اڃا نماز نه پڙهي ڇا؟

بي بي بريره رضه:- نه سائين توهان جو انتظار اٿن.

حضور ﷺ جن:- ڇڱر! مون لاءِ مخضب (پيالي) ۾ پاڻي رکو.

اڃا حضور ﷺ جن لاءِ پاڻي رکيوئي مس ويو ته حضور جن تي بي هوشي طاري ٿي وڃي ٿي. گهر ۾ ڪجهه روئڻ جو آواز ٿئي ٿو. حضرت بي بي خاتون جنت ۽ بي بي عائشه رضه پئي مايوس ٿي ويڃن ٿيون. ايتري ۾ حضور ﷺ جن ڳالهائڻ لڳن ٿا.

(۱) سيرت بلال رضه صفحو ۱۹۶

حضور ۽ جن:- ماڻهن نماز پڙهي ڪين نه؟ (بيبين سڳورين کي فرمائين ٿا) چڱو مخضب (پيالي) ۾ پاڻي رکو ته وهجان. پاڻي رکيو ويو حضور جن غسل فرمائي نماز لاءِ روانه ٿيڻ وارا ٿي هئا ته ٻيهر مٿن مرض جو غلبو ٿي ويو ۽ پاڻ سڳورا بيهوش ٿي ويا. گهڙيءَ کان پوءِ هوش ۾ آيا ۽ پڇڻ لڳا ته: ماڻهن نماز پڙهي ڇڏي ڪين نه؟ ڪين ٻڌايو ويو ته حضور جن جي انتظار ۾ آهن، جيئن اچي پاڻ نماز پڙهائين. حضور جن وري به پاڻي اٿڻ لاءِ فرمائين ٿا. پاڻي رکيو وڃي ٿو ۽ پاڻ وهنجي سنهنجي نماز لاءِ ٻاهر نڪرڻ وارا ٿي هئا ته وري به بي هوش ٿي وڃن ٿا. گهڙي ڪن کان پوءِ اٿيا ته پڇيائون ته ماڻهن نماز پڙهي ڇڏي ڪين نه؟ ڪين ٻڌايو وڃي ٿو ته: نه سائين توهان جي انتظار ۾ آهن.

بي بي فاطمه رضه:- سائين توهان ٻاهر نه نڪرو. نماز پڙهائڻ لاءِ ٻئي ڪنهن کي ئي حڪم ڪريو ته اهوئي نماز پڙهائي.

حضور ۽ جن:- ابوبڪر رضه کي چئو ته نماز پڙهائي.

بي بي عائشه رضه:- سائين هو ته دل جو ڏاڍو نرم آهي. نماز ۾ روئي نه ويهي؟ حضرت عمر رضه کي حڪم ڪريو ته اهو نماز پڙهائي.

حضور ۽ جن:- توهان عورتون انهن عورتن وانگر آهيو، جن حضرت يوسف عليه السلام کي آزمائش ۾ وڌو هو. توهان منهنجي حڪم کي ڏسي حضرت ابوبڪر رضه کي چئو ته نماز پڙهائي.

بي بي بريمه رضه:- (دروازي تي ايندي) بلال! حضور جن فرمائڻ ٿا ته حضرت ابوبڪر رضه کي چئو ته نماز پڙهائي.

حضرت بلال رضه غمگين نگاهن سان هيڏي هوڏي نظر ڦيرائي ٿو. پر هن کي حضرت ابوبڪر رضه ڏسڻ ۾ ئي ڪونه ٿو اچي ۽ دل ۾ سوچي ٿو ته: حضرت ابوبڪر رضه ته دل جو ڏاڍو نرم ماڻهو آهي. اهو مصلي تي بيٺو ته رڳو روئڻ ۾ پورو هوندو. ائين سوچيندي هن جي نظر حضرت عمر رضه تي پئجي وڃي ٿي. هو ان کي ئي نماز پڙهائڻ لاءِ چوي ٿو. ۽ حضرت عمر رضه وري ائين ٿو سمجهي ته شايد حضور جن منهنجي لاءِ ئي چوائي موڪليو آهي. ائين خيال ڪندي نماز پڙهائڻ لاءِ مصلي تي بيٺو. تڪبير حضرت بلال رضه چئي ۽ نماز شروع ٿي.

حضرت عمر فاروق رضه جي الله اڪبر واري آواز ٻڌڻ سان ئي حضور ﷺ جن پرکي وڃن ٿا ته هي حضرت ابوبڪر رضه جو آواز ئي نه آهي. تڪرر ۾ دروازي مبارڪ تي ٻيهي فرمائين ٿا. لَا لَا يَاءَ بَيَّ اللهَ ذَالِكَ وَالْمُسْلِمُونَ. يَاءَ بَيَّ اللهَ ذَالِكَ وَالْمُسْلِمُونَ. آيَنَ ابُو بَكْرُ آيَنَ ابُو بَكْرُ ؟

ترجمہ :- نه، ان کان الله تعاليٰ به انڪار ٿو ڪري ۽ مسلمان به. ان کان الله تعاليٰ به انڪار ٿو ڪري ۽ مسلمان به، حضرت ابوبڪر ڪٿي آهي؟ (اهو نماز پڙهائي)

حضرت عمر رضه يڪدم سلام ورائيندي حضرت بلال رضه ڏي ڏورايي واري نگاهه سان ڏسي ٿو.

حضرت بلال رضه :- مون کي حڪم ته حضرت ابوبڪر رضه لاءِ ٿيو هو، پر اهو نظر نه آيو ته مون توهانکي ئي ڪٿي چيو.

حضرت عمر رضه :- (ڪمال آهي) مون وري ائين سمجهيو ته شايد حضور ﷺ جن مون کي ئي حڪم ڪيو آهي. مون کي اڳ ۾ اهڙي خبر هجي ها ته آءُ اهڙي جرئت نه ڪريان ها.

ايتري ۾ حضرت ابوبڪر رضه پهچي وڃي ٿو. حضرت بلال رضه کين حضور جن جو حڪم ٻڌائي ٿو. حضرت ابوبڪر رضه نماز پڙهائڻ لاءِ اڳتي وڌيو، نماز شروع ٿي. هوڏانهن حضور ﷺ جن به فرحت محسوس ڪري وهنجي سهنجي مسجد ڏانهن روانا ٿيا. سندن هڪ پاسي حضرت علي ڪرم الله وجهه، ٻئي پاسي حضرت عباس رضه هئا. حضور ﷺ جن انهن جي ڪلهن تي ٽيڪ ڏئي مسجد نبويءَ ۾ داخل ٿيا.

صحابه، حضور ﷺ جن جو اچڻ محسوس ڪري ڏاڍو خوش ٿين ٿا. هنن جون نظرون حضور جن کي ڏسڻ لاءِ منتظر هيون. حضرت ابابڪر رضه حضور ﷺ جن جي اچڻ کي محسوس ڪري پوئتي هٽڻ جي ڪري ٿو. جيئن مصلي تي حضور ﷺ جن اچن. پر حضور جن سڀني کي اشاري سان فرمائڻ ٿا ته سڀ ڪو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي هجي ۽ پاڻ حضرت ابابڪر رضه کان ٿورو اڳيرو ٿي سڄي پاسي کان ويهي نماز پڙهائڻ ٿا. حضرت ابوبڪر رضه حضور جن جي اقتدا ڪري رهيو هو. ۽ صحابه سڳورا وري حضرت ابوبڪر رضه جي اقتدا ڪري رهيا هئا. ائين نماز پوري ٿي. نماز پوري ڪري سڀ

صحابي سڳورا حضور ﷺ جن کي ويجهو ڏسڻ لاءِ سرڪندا ويجهڻا ٿيندا ٿا
 وڃن. ڏاڍا خوش نظر اچي رهيا هئا، شايد کين اها خبري نه هئي ته حضور جن
 جي اها آخري نماز هئي جيڪا پڙهي پنهنجي گهر تشریف فرما ٿيندا ته وري
 نماز پڙهائڻ لاءِ ٻاهر نه ايندا. اهڙي خبر هجين ها ته سندن خوشي غم ۾ ڪم
 ٿي وڃي ها. (۱)

ان سو مهڻي جي نماز کان پوءِ حضرت ابوبڪر رضه حضور ﷺ جن جي
 حياتيءَ ۾ ئي سترهن نمازون مسجد نبويءَ ۾ پڙهايون.

حضور ﷺ جن جي وفات

سومر جي ڏينهن فجر جو حضرت بلال رضه بانگ ڏني. نماز جو وقت
 ٿيو ته حضرت ابوبڪر رضه نماز پڙهائڻ شروع ڪئي. صحابه جون سڌيون
 صفون نماز ۾ مشغول ٿي هيون ته اوچتو حضور ﷺ جن پنهنجي دروازي
 مبارڪ تي لتڪيل ڪپڙي جي پردي کي پري ڪري جماعت کي نماز ۾
 مشغول ڏسي مرڪڻ لڳا. (شايد حضور ﷺ جن کي سندن شاگردن جي نماز
 جي ادائگي ۽ صبر ۽ تحمل خوش ڪري رهيو هو.)

اول ته صحابن سڳورن محسوس ڪيو ته حضرت رسول الله ﷺ جن
 شايد نماز لاءِ ٻاهر نڪري رهيا آهن، ۽ حضرت ابوبڪر رضه ته مورگو مصلي
 مبارڪ تان پوئتي هٽڻ لڳو. پر حضور جن فرمايو ته: توهان نماز پوري
 ڪريو. ائين فرمائي دروازي وارو پردو وري لتڪائي ڇڏيائون. (۲)

حضور ﷺ جن جي ان ديدار ۽ مرڪڻ صحابن سڳورن جي دلين ۾
 ڪجهه سڪون ۽ اطمينان آڻي ڇڏيو هو. هو سمجهڻ لڳا هئا ته بس هاڻ
 شايد حضور ﷺ جن جي مبارڪ طبيعت تندرستيءَ ڏانهن مائل آهي. اجهو ٿا
 بلڪل چاڪ چڱا ڀلا ٿي صحابن وٽ تشریف فرما ٿين.

پر ان ئي ڏينهن سج اڃا ٿورو ئي مس چڙهيو هو ته اوچتو حضور ﷺ جن
 جي حجره مبارڪ مان آهستي روئڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. سڀني صحابن
 سڳورن جو ڌيان اوڏانهن ڇڪجي وڃي ٿو. جلدي ئي حضرت عباس رضه
 حجري کان ٻاهر نڪتو. صحابه هن کان حضور ﷺ جن جي احوال پڇڻ لاءِ
 سندس چوڌاري مڙي وڃن ٿا. هو ٻڌائي ٿو ته: بس الله تعاليٰ بي پرواهه آهي.

حضور جن چئي رهيا آهن: اِنَّ لِّلْمَوْتِ سَكْرَاتٍ. اَللّٰهُمَّ اَعِنِّيْ عَلٰى
سَكْرَاتِ الْمَوْتِ. (ترجمو: بيشڪ موت لاءِ سڪراتون به هونديون آهن. اي
الله موت جي سڪرات مهل تون منهنجي مدد ڪر)

ائين ٻڌندي صحابن سڳورن جي اکين آڏو اوندهه ڇانئجي وڃي ٿي. اکين
مان لڙڪ وهڻ لڳن ٿا. مايوسي ۽ مونجهه محسوس ڪن ٿا. ڪنهن کان به
ڪو ڳالھو نڪري نٿو سگهي. خاموشي ئي خاموشيءَ ۾ جهرندا جهڙندا رهن
ٿا. ايتري ۾ حضرت رسول الله ﷺ جن جي دعا جي مقبوليت جي خبر آئي
جنهن ۾ پاڻ فرمايو هئائون: بِالرَّفِيقِ الْمَلَاءِ الْأَعْلَى. (اي الله مونکي هاڻي
مٿين سنگت جي ملاقات نصيب فرما). يعني حضور ﷺ جن رحلت فرمائي مٿين
ڪچهريءَ سان ملي چڪا هئا.

اهڙي اوجھي خبر جنهنجي ٻڌڻ لاءِ صحابه سڳورا اڃا تيار ئي نه هئا، ان
سان صحابن جا هوش هواس گم ٿي ويا. نهايت غمگينيءَ جي حالت ۾ ارمان
۽ ڳڻتيءَ جا ڳوڙها ڳاڙي، هنجون هاري رهيا هئا.

ڪي ته پنهنجي ان والهانہ عشق ۾ اهڙا محو ٿي ويا جو هو اهڙي خبر
کي مڃڻ لاءِ تيار ئي نه پئي ٿيا. هنن کي ائين سمجهه ۾ ئي نه پئي آيو ته ڪو
حضور ﷺ جن ائين هنن کي چورو ڇڏي، غم ۾ رڳڏي هتان لڏي، راهه رباني
وٺي راهي ٿي ويندا.

اهڙن عاشقن مان هڪڙي يعني حضرت عمر فاروق رضه تلوار کڻي، ان
کي ڦيرائيندي چئي رهيو هو: جيڪو به هيئن چوندو ته حضور ﷺ جن وفات
ڪري ويا آهن ته آءُ ان جو سر ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيندس. ڪجهه وقت
کان پوءِ حضرت ابوبڪر رضه جي سمجهاڻن تي ان به تسليم ڪيو ته واقعي
چورا بنجي چڪا آهيون.

حضرت بلال رضه به انهن ڳڻتين ۾ ڳرندڙن مان هڪ هئو. هو روئي به
رهيو هو ته سوچي به رهيو هو ته اڳتي هن جو وقت ڪيئن گذرندو؟ ڪنهن
سان ڪچهريون ڪندو؟ ڪنهن جي چهري مبارڪ کي ڏسي دلي سڪون
حاصل ڪندو. انهن ويچارن ڪندي ٻانگ جو تائير به ٿيو. حضرت بلال رضه
اٿيو. چلندڙ اکيون، دهڪندڙ دل، منجهيل ۽ مايوس چهرو. الله اڪبر، الله
اڪبر چئي جڏهن اشهد ان محمدا رسول الله تي پهتو ته کانئس بي اختيار هڪ

اوجنگار نڪري وڃي ٿي. پوءِ ته سڀ صحابي سڳور اچي روئڻ لڳا.
 پر آخر حضرت بلال رضه ۽ ٻيا سڀ صحابي آخري رسول حضرت محمد
 مصطفيٰ ﷺ جن جا پڙهايل شاگرد هئا، هو صبر ۽ سور سهڻ جو سبق به
 سکيل هئا. حضرت بلال رضه پنهنجي وجود تي ڪنٽرول ڪندي بانگ پوري
 ڪئي. (۱)

ٻئي ڏينهن حضرت بلال رضه پنهنجي آقا ۽ پياري نبي عليه الصلوة
 والسلام جن کي سندن مزار مبارڪ ۾ لاهڻ وقت به ٻين صحابن سان گڏ هئو
 ۽ لوڙهه لٽڻ مهل پاڻيءَ جي کلي ڪلهي ۾ ڪيو مٽيءَ تي پاڻي به چٽڪاري
 رهيو هو ۽ روئي به رهيو هو. (۲)

بانگ ڏيڻ کان انڪار

حضور ﷺ جن پنهنجي مقدس مزار ۾ آرامي ٿيا ۽ مسلمانن جي دلين کي
 ان غم کان وڌيڪ ڪو ٻيو صدمو شايد نه رسيو هو. ڪجهه وقت ته صحابن
 سڳورن جون مٿيون منجهيل رهيون. بلڪل ويڳاڻا رهيا. سندن اکين آڏو ڄڻ
 اوندھ ڇانيل رهي. پر وقت نيٺ سڀ ڪجهه سڀڪاري ٿو. ٿوري ئي وقت ۾
 حضرت ابوبڪر صديق رضه خلافت جو خطبو پڙهيو، تقرير فرمائي. حضرت
 بلال رضه ان تقرير وقت به مسجد شريف ۾ پاسائتو ڪند هئڻ ڪيو،
 سوچڻ ۽ ويچارڻ ۾ گر ويٺو هو. هو پنهنجي گذريل وقت کي ياد ڪري
 ماٺ ميٺ ۾ نير وهائي رهيو هو. پنهنجي ٻانهپ واري زماني کي، مارڪٽ
 کائڻ واري وقت کي، شعب ابي طالب ۾ ڪاٽيل بڪن کي، هجرت واري سفر
 کي، مدينه منوره ۾ آيل تپ کي، بدر جي جنگ ۾ اميه کي قتل ڪرڻ کي،
 احد ۾ پهتل تڪليف کي، فتح مڪي واري ڏينهن کي ۽ ڪعبه الله جي ڇت
 تي ڏنل بانگ کي ۽ اهڙن ٻين واقعن کي ياد ڪري تمنائون ڪري رهيو هو ته
 جيڪر اهي گذريل ڏينهن وري موتي ملن. پر گذريل وقت ڀلا ڪيئن ٿو
 موتي اچي؟

وري پنهنجي مرجهايل دل ۽ ڪو ماڻهيل طبيعت کي آٿت ڏئي ٿو ۽
 سوچي ٿو ته وقت ته گذارڻو آهي. جيڪڏهن حضور ﷺ جن رحلت فرمائي
 ويا آهن ته سندن خالق الله تعاليٰ ته زنده آهي، حضور ﷺ جن جو ٻڌايل دين

اسلام ته موجود آهي، قرآن شريف به باقي آهي، ان ڪري خوشيءَ يا ناخوشيءَ صبر ڪرڻو ئي پوندو.

هوڏانهن بانگ جو وقت به ٿي وڃي ٿو. هڪ صحابي سڳورو چوڌاري نظر ڦيرائي حضرت بلال رضه کي ڳولي ٿو. مٿس نظر پوندي ئي وٽس هلي اچي ٿو.

صحابيءَ:- بلال! بانگ جو وقت ٿي ويو آهي.

حضرت بلال رضه:- ٻئي ڪنهن کي بانگ لاءِ چؤ. مون بانگ چوڻ کان بس ڪئي.

حضرت ابوبڪر رضه:- (پنهنجي گهر کان ٻاهر نڪرندي) بلال

ڪٿي آهي؟

حضرت بلال رضه:- (خليفة المسلمين جي سامهون ايندي) جيءُ

سائين اجهو بلال.

حضرت ابوبڪر رضه:- بلال! بانگ ۾ دير ڪئي اٿئي؟

حضرت بلال رضه:- سائين آءُ بانگ نه ڏيندس ٻيو ڪو چوي.

حضرت ابوبڪر رضه:- ڇو ڀلا؟

حضرت بلال رضه:- سائين جيڪڏهن توهان مون کي الله خاطر

غلاميءَ مان آزاد ڪيو هو ته پوءِ مون کان اهڙو سوال ڪري مون کي جهوريو

نه. پر جيڪڏهن توهان مون تي احسان ڪري مون کي آزاد ڪيو هو ته پوءِ

ڀلي پڇو.

حضرت ابوبڪر رضه:- مون ته توکي الله جي رضا خاطر آزاد ڪيو هو.

حضرت بلال رضه:- ته پوءِ آءُ اڳتي بانگ نه ڏيندس. ٻئي ڪنهن

کي حڪم ڪريو ته بانگ ڏيندو ڪري. (۱)

حضرت بلال رضه جي انڪار سبب ان کان پوءِ حضرت سعد بن عائد

(جنهن کي سعد القرظ به چوندا هئا) بانگ ڏيندو هو. (۲)

جهاد جي طلب

مدينه منوره ۾ ماڻهن جي هلچل لڳي پئي هئي شام ملڪ جي طرف

جهاد تي وڃڻ لاءِ سڀ ڪو مجاهد تياريءَ ۾ لڳو پيو هو. ان لشڪر جو

امير حضور ﷺ جن پاڻ حضرت اسامه بن زيد ۱۹ ساله نوجوان کي مقرر ڪري ڇڏيو هو. جيتوڻيڪ حضور جن جي ان اوچتي جدائي سبب حالتون سازگار نه هيون. پر حضرت ابوبڪر رضه خليفه رسول الله، حضور ﷺ جن جي ڪيل فيصلي کي برقرار رکي ان لشڪر کي حضرت اسامه بن زيد جي سپه سالاريءَ ۾ روانو فرمائي رهيو هو.

مجاهد سفر جي تياري ۾ مشغول هئا. ڪو سواريءَ کي سنجي رهيو هو، ته ڪو خرچين ۾ ضروري سامان سڙو وجهي رهيو هو، ڪو تلوارن کي تڪو ڪري رهيو هو ته ڪو ڍال کي ٺاهي رهيو هو. ايتري ۾ حضرت بلال رضه به مختصر تياري ڪري حضرت ابوبڪر رضه جي سامهون حاضر ٿي ٿو. اڃا ماڻ ڪيو بيٺوئي هو ته حضرت ابوبڪر رضه هن کان پڇي ٿو.

حضرت ابوبڪر رضه:- بلال! ڪاڏي؟

حضرت بلال رضه:- آءُ ان لاءِ آيو آهيان ته مون کي جهاد لاءِ اجازت ملي، جيئن آءُ به حضرت اسامه رضه جي لشڪر سان روانو ٿي وڃان. حضرت ابوبڪر رضه:- بلال کي ته اتي ئي رهڻو آهي.

حضرت بلال:- سائين! حضور ﷺ جن جي جدائيءَ هڻي منهنجا ڳچ ڳاري وڌا آهن. رات ڏينهن پيو ٿو ان صدمي ۾ ڳڻتيون ڪريان. ان ڪري مون ارادو ڪيو ته ڀلا جهاد تي وڃان ۽ سڄي حياتي جهاد لاءِ وقف ڪريان.

حضرت ابوبڪر رضه:- پر تو ۾ ته مونکي ڪم آهي. صلاح ۽ مشورن لاءِ تنهنجو هٿ هڃڻ ضروري آهي.

حضرت بلال رضه:- اي رسول الله ﷺ جا جاءِ نشين مون پنهنجي آقا کان ٻڌو هو، جو فرمائن پيا ته بهترين عمل، الله تعاليٰ جي رستي ۾ جهاد ڪرڻ آهي. ان ڪري مون اهو فيصلو ڪيو آهي ته حياتيءَ جا باقي ڏينهن جهاد ڪندي گذاريندس.

حضرت ابوبڪر رضه:- جيئن ته آءُ خليفه المسلمين آهيان ان ڪري منهنجو به ته توتي حق آهي ۽ منهنجي مرضي اها آهي ته تون هت ره! ڦي الحال ٻاهر نه وڃ.

حضرت بلال رضه:- جيئن توهان جو حڪم.

حضرت ابوبڪر رضه، حضرت عمر فاروق رضه، حضرت بلال رضه ٿئي
 ڄڻا، حضرت اسام رضه جي لشڪر کي روانو ڪري واپس مديني منوره ۾ اچن ٿا.
 حضرت بلال رضه مدينه منوره ۾ ته رهيو پر هن جي دل بنهه نه پئي
 لڳي. ڇو ته اڳ ۾ هن جا رات ڏينهن حضور ﷺ جن جي خدمت ڇاڪريءَ
 ۾ گذرندا هئا. حضور جن جي آڏو گوڏا پيڇي ويهن ۽ نماز لاءِ حضور جن
 جي آڏو بانگ ڏيڻ، نماز لاءِ حضور ﷺ جن کي اطلاع ڏيڻ لاءِ در ڪڙڪائڻ،
 مصلو وڃائڻ، وضوءَ لاءِ حضور جن جي آڏو پاڻي پري رکڻ، نماز مهل آڏو
 ڪنڌري ڪوڙڻ وغيره وندر سان وقت گذرندو هو. پر هاڻي جڏهن حضرت
 بلال رضه، حضور ﷺ جن کي مدينه منوره ۾ نه پئي ڏٺو، تڏهن قدم قدم تي
 هن کي اکين آڏو اوندھ ٿي ڇانئجي وئي. پل پل تي سندس اکين مان نار وهي پئي هليا.
 حضرت بلال رضه ان ملولائپ جو اهو علاج سمجهيو هو ته مجاهدن جي
 قطارن ۾ بيهي جهاد ڪري دل وندرائي، پر في الحال حضرت ابوبڪر رضه جي
 حڪم کي ائين ٺڪرائي ڇڏڻ هن نامناسب پئي سمجهيو.

حضرت بلال رضه جي فضيلت

حضرت رسول الله ﷺ جن جي رحلت کان پوءِ ڪيترائي قبيلن دين
 اسلام کي ڇڏي مرتد بنجي ويا هئا، ۽ ڪن ته زڪواة ڏيڻ کان به انڪار
 ڪيو هو. شايد هنن دين اسلام کي عارضي دين سمجهيو هو. پر حضرت
 ابوبڪر رضه جن جي لڳاتار محنتن ۽ جنگين سان اهڙن مرتدن کي ماري مات
 ڪيو ويو هو.

جڏهن ان قسرن جي جنگين جو سرشتو ڪجهه تڌو ٿيو ۽ مدينه منوره
 ۾ جنگين کان وائڻا ٿيل مسلمان گڏ ٿيڻ لڳا. تڏهن هڪ چانڊوڪيءَ رات
 ۾ پٿريلِي زمين تي سامري قبيلي جا ڪي مسلمان پاڻ ۾ ويهي ڪچهري
 ڪري رهيا هئا. ڪڏهن ڪهڙي ڳالهه ٿي نڪتي، ته ڪڏهن ڪهڙي. هر
 ڪنهن ويٺل ان ڪچهري ۾ ڪجهه نه ڪجهه حصو ورتو پئي. ڳالهين ڪندي
 ڪچهريءَ جو رخ حضرت بلال رضه ڏي ڦريو.

هڪ مسلمان:- واقعي حضرت ابوبڪر رضه جو شان تمام وڏو آهي.
 پر منهنجي خيال ۾ هڪ ٻيو صحابي سگورو آهي جيڪو ساڻس شان ۾ پهچي ويندو.
 ٻيو مسلمان:- اهو ڪير ٿي سگهي ٿو؟

پهريون مسلمان:- حضرت بلال رضه.

ٻيو مسلمان :- اهڙي ڳالهه نه ڪر، حضرت ابوبڪر رضه سان وري
ڪيئن شان ۾ پڇي سگهندو؟

پهريون مسلمان:- حضرت بلال رضه تي امتحان تمام گهڻا ۽ سخت
آيا. اهڙا امتحان آيا جو ٻئي ڪنهن به مسلمان تي اهڙا امتحان نه آيا هوندا.
ٻيو مسلمان:- حضرت ابوبڪر رضه تي ان کان به وڌيڪ ڏينهن آيا.
مشرڪن ان کي رتو رت ڪري ڇڏيو هو. سندس منهن ۽ وات مان رت رِلا ڪري وهي
رهيو هو ۽ هو بي هوش به ٿي ويو هو. پر هن جي بختي عزم ۾ تر جيترو به لوڏو نه آيو هو.

پهريون مسلمان:- اهو سچ آهي برابر شروع اسلام ۾ ته سڀني
صحابن سڳورن تي اهڙا ڏينهن آيا. سڀني سٺو مقابلو ڪيو پر حضرت بلال
رضه تي سڀني کان سخت ڏينهن آيا. هو پنهنجي موت کي اڪيڻ ڏسندو هو.
پر سندس ايمان ۾ ذري برابر به لڇڪ نه ايندي هئي.

حضرت ابوبڪر رضه کي پنهنجا مٿ مائٽ هئا. جن کان ظالم مشرڪ
ڪجهه ڊڄندا هئا ۽ هن کي وڌيڪ ستائڻ کان پاسو ڪندا هئا. پر حضرت
بلال رضه ته هڪ ڪافر جو غلام هو. هن کي نه مٿ نه مائٽ، نه عزيز نه
اقارب، نه دانهن ٻڌڻ وارو نه ترس کائڻ وارو.

ٻيو مسلمان:- اهڙيون آزمائشون ته ڪيترن صحابن سڳورن تي آيون،
ڪو رڳو حضرت بلال رضه تي نه آيون. حضرت ابوبڪر رضه جو هجرت جي
وقت رسول الله ﷺ جن سان گڏ نڪرڻ به ڄڻ اڪيڻ ڏئي موت جي منهن ۾
ويڻو هئو. جڏهن ته اهو يقين به هو ته مشرڪ پيڇو ضرور ڪندا. پر هن ان
وقت سوريءَ کي به سڀڄ پئي سمجهيو ۽ ان هجرت ۾ گڏ هلڻ کي هو
پنهنجي خوش نصيبي ۽ پاڳ جي ڀلائي سمجهي رهيو هو.

پهريون مسلمان:- ان کان مون کي انڪار نه آهي. پر مصيبت جو
انديشو ۽ مصيبت ۾ پوڻ ۾ فرق آهي. ائين ته حضرت عمار رضه کي به گهٽ
تڪليفون ڪونه آيون. پر ان کان ڪنهن ڪنهن وقت نامناسب اکر چورايو
ويندا هئا. پوءِ ڪٿي الله تعاليٰ ائين ڪرڻ جي اجازت ڏيندي فرمايو ته: **إِلَّا مَنْ
آكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ**. معنيٰ: ان ماڻهوءَ تي ڪابه ميار نه آهي
جنهنجي دل ۾ ايمان ته پڪو آهي پر ان کان زوري اهڙا ناشائست اکر چورايا

وڃن جن جي چوڻ تي هو ناخوش آهي.

پر حضرت بلال! سائين! بلال هو. اهڙي رخصت هوندي به احد احد چوڻ کان نه گئو. ڳرا پٿر به ڇاتيءَ تي کنيائين، ڳچيءَ ۾ گهوگها سٺائين ڏنپ ڏنائين. پر مشرڪن کي خوش ڪرڻ جهڙو هڪ اکر به ڪڏهن نه ڇيائين.

(جي لوڻ لڱن لائين، چيري چيري چمر،
مون ڪر اڳي نه ڪيو، اهڙو ڪوجهو ڪمر،
جان جان دعويٰ دم، تان تان پرت پنهورن سين)
(شاه)

پيو مسلمان:- دوست! تون حد کان وڌي ٿو وڃين. حضرت ابوبڪر رضه ئي آهي جنهن کي حضور ﷺ جن پنهنجي مصليٰ تي بيهي نماز پڙهائڻ جو حڪم ڪيو هو.

پهريون مسلمان:- ان کان مونکي انڪار ئي نه آهي. پر حضرت بلال رضه به ته رسول الله ﷺ جن جو خزانچي ۽ خادم هئو.

ٻيو مسلمان:- آءٌ ته ڇا، پر حضرت عمر فاروق رضه ۽ ٻين صحابن سڳورن جو به اهو نظريو آهي ته سڀني صحابن سڳورن ۾ حضرت ابوبڪر رضه جو شان سڀ کان مٿي آهي. تڏهن ته سندس بيعت ڪري کيس پهريون خليفه المسلمين بڻايو اٿن.

پهريون مسلمان:- حضرت عمر فاروق رضه جو قول شايد توکان وسري ويو آهي. جو فرمائيندا هئا ته أَبُوبَكْرٌ سَيِّدُنَا أَعْتَقَ سَيِّدُنَا معنيٰ ابوبڪر اسان جو سائين آهي ۽ اسان جي سائينءَ (بلال) کي آزاد ڪيو هئائين. هن ته ٻنهي کي سائين ڪوٺيو آهي. ايتري ۾ ڪنهن ٻاهرئين ماڻهوءَ جي اچڻ جي آهت ٻڌي ڪچهري ۾ خاموشي ڇانئجي وڃي ٿي. اهو نئون آيل ماڻهو حضرت بلال رضه هو. ان کي ڏسندي ڪچهريءَ وارا ڪجهه ڳالهائڻ بدران هڪ ٻئي کي مڃيون ڏين ٿا ۽ حضرت بلال رضه انهن اشارن مان سمجهي وڃي ٿو ته ڪجهه ڳالهه ضرور آهي.

حضرت بلال رضه:- ڇا ڳالهه آهي؟ اڳهاڙو ڳالهائڻ جو آواز آيو پئي. آءٌ آيو آهيان ته ماڻ مٿ ۾ رڳو ويٺا ٿا اشارا ڏيو؟

ويٺل مسلمان:- اسان توهان جي درجي ۽ فضيلت جي باري ۾ بحث

ڪري رهيا هئاسون.

حضرت بلال رضه:- آءُ ته حبشي آهيان، ڪالهه ڪالھوٿو ڏينهن آهي جو ٻانهو هوس ۽ حضرت ابوبڪر رضه آزاد ڪيو هوم.
ٻيو مسلمان:- سائين ماڻهو ته چون ٿا ته حضرت بلال رضه ابوبڪر رضه جيترو شان رکي ٿو.

حضرت بلال رضه:- (ڪاوڙ ۾) ماڻهو به عجيب آهن. اهو ٿا سوچين ته آءُ به ته ابوبڪر رضه جي نيڪين مان هڪ نيڪي آهيان (۱).

ٻيهر جهاد لاءِ تياري

حضرت بلال رضه کي جيتوڻيڪ جهاد لاءِ نڪرڻ جو ڏاڍو شوق هئو. پر هو پنهنجي مٿان حضرت ابوبڪر رضه جي ڪيل احسانن ۽ پراڻي دوستيءَ کي ياد رکي، پاڻ هريٽڙو ٿي ائين بنا موڪل جي وڃي نه پئي سگهيو.
نيٺ حضرت ابوبڪر رضه جڏهن راهه رباني اختيار ڪري لاڏاڻو فرمايو، تڏهن حضرت بلال رضه کي پنهنجو شوق پورو ڪرڻ ۽ جهاد لاءِ نڪرڻ آسان نظر آيو. ۽ اهڙي اجازت وٺڻ لاءِ خليفه المسلمين حضرت عمر فاروق رضه جن وٽ حاضر ٿئي ٿو.

حضرت بلال رضه:- اي خليفه المسلمين مونکي هاڻي اجازت ڏيو جيئن آءُ مجاهدن سان ملي انهن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي لڙان.
حضرت عمر رضه:- نه نه، هرگز نه. بلال! تون هت هج مونکي به مشورن وٺڻ جي ڪري تنهنجي سخت ضرورت آهي.
حضرت بلال رضه:- سائين! آءُ هاڻي هت رهي نٿو سگهان مونکي هرو ڀرو مجبور نه ڪيو وڃي.

حضرت عمر رضه:- توهان جو ڀلا ڪهڙي پاسي وڃڻ جو ارادو آهي.
حضرت بلال رضه:- آءُ شام وڃڻ چاهيان ٿو. جتي حضرت ابو عبیده بن الجراح جي لشکر سان ملڻ چاهيان ٿو.

حضرت بلال رضه کي اجازت ملي، ته تڪڙو تڪڙو پنهنجي گهر اچي ٿو. ۽ پنهنجي گهر واري بي بي هند الحولانيه کي به سفر لاءِ تيار ڪري شام ڏينهن روانه ٿين ٿا. رات يا ڏينهن، جهڙ يا مينهن ۾ هنن جو سفر جاري رهيو.

(۱) بلال مؤذن رسول الله ﷺ

ڏوريندن جو ڏيهه آهي، سو سفر ڪندي اچي شام ۾ حضرت ابو عبیده بن الجراح جي لشڪر وٽ پهچن ٿا.

جنهن وقت حضرت بلال رضه لشڪر ۾ پهچي ٿو. ان وقت مجاهدن جي بهڪندڙ چهرن کي ڏسي مسلسل فتوحات جون خبرون ٻڌي ۽ فتح ٿيل علائقن کي پسي ڏاڍو خوش ٿئي ٿو ۽ الله تعاليٰ جي آڏو سجدو ڪندي شڪر ادا ڪري ٿو.

ان وقت مسلمانن جو لشڪر يرموڪ فتح ڪري چڪو هو، ۽ بيت المقدس تي چڙهائي ڪرڻ لاءِ سانباها ڪري رهيو هو. بيت المقدس ان وقت عيسائين جي هٿ ۾ هئو.

بيت المقدس جي فتح

عيسائين جا پوڙها پوڙها پادري پاڻ ۾ گڏ ٿي بيت المقدس ۾ حلقو ٺاهيو وينا آهن. وچ تي بائبل جا پراڻا پنا کليا پيا آهن. سندن منهن ۾ مايوسي واري مونجهه ۽ ملولائپ ظاهر آهي. جن پادرين کي ڳڻي ڪجهه وڌيڪ آهي اهي ڪنهن مهل گهنج پيل نرڙ تي اگر هڻي پگهر جا ڦڙا پنهنجي آڏو ڪيرائي رهيا آهن. ڪجهه وقت ته پنا اٿلايا پٿلايا ويا، ڪيئي بحث ڪيا ويا، هڪ ٻئي کي ردَ ڪڍڻا ويا. پر پوءِ هڪ ڪراڙي پادريءَ سڀني جي چو. ٻول کي ماڻ ڪرائي بائبل جي هڪ پني تي هٿ رکي پڙهڻ ۽ سمجهائڻ شروع ڪيو. اجهو! هتي لکيل آهي ته بيت المقدس کي فتح هنن وصفن ۽ هنن مهالن وارو ماڻهو ڪندو، ۽ اسان مان ڪي دوست وڃي مسلمانن جي اڳواڻ کي ڏسي اچن ته واقعي اسان سان اهڙين وصفن وارو ماڻهو لڙي ٿو يا ڪو ٻيو. ڪن جاسوسن کي عيسائين موڪليو. جن حضرت ابو عبیده بن الجراح رضه (سپه سالار) کي ڏسي، موٽي اچي پوڙهن پادرين کي مبارڪ ڏني ته اهي وصفون هن جرنيل ۾ آهن ئي ڪونه.

عيسائين جا ٻوٽ في الحال سرها ٿي ويا. سندس جيءَ ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي وئي. سندن فڪر فرحت ۾ بدلجي ويو. حضرت ابو عبیده رضه ڏي خط موڪليو ويو ته بيت المقدس جي فتح توهان کي ٿيڻي ئي نه آهي. ههڙن پارن پتن وارو حاڪم ئي ان کي فتح ڪري سگهي ٿو.

حضرت ابو عبیده بن الجراح رضہ معلوم ڪري ٿو ته عيسائين جي پادرين جا ٻڌايل پار پتا حضرت عمر رضہ خليفه المسلمين ۾ سڀ آھن. ڇو نہ انھن کي ھت آندو وڃي جيئن بنا ڪنھن قتل و غارت جي بيت المقدس فتح ڪري سگھجي.

حضرت عمر رضہ اھڙي نياپي پھچندي ئي بيت المقدس پھچي ٿو ۽ بيت المقدس آسانيءَ سان فتح ٿي وڃي ٿو.

بيت المقدس ۾ بانگ

پھريءَ جي نماز جو وقت ٿيڻ وارو ھو. مسلمان پنھنجي خليفه المسلمين سميت بيت المقدس جي مسجد اقصيٰ ۾ موجود ھئا. سڀني جا چھرا چنڊ وانگر ڇمڪي رھيا ھئا. فتح سبب خوش ٿي رھيا ھئا. حضرت بلال رضہ حضرت عمر رضہ جي سامھون ويٺو ھو. ۽ مسلمانن گڏجي گھر ڪڍي تہ اڄ ھن خوشيءَ جي موقعي تي پھريءَ جي بانگ حضرت بلال رضہ ڏئي.

حضرت بلال رضہ:- نہ نہ، آءُ بانگ نہ ڏئي سگھندس.

حضرت عمر رضہ:- بلال! ھيترن سارن صحابن جي منت کي ڪٿي مڃ! آءُ بہ توکي ايلاز ڪريان ٿو تہ اڄ بانگ ڏئي اسان کي حضور ﷺ جن وارو زمانو ياد ڏيار.

حضرت بلال رضہ:- سائين! ھونئن تہ مون پڪو ارادو ڪري ڇڏيو ھو تہ آءُ حضور جن کان پوءِ بانگ نہ ڏيندس پر اڄ توهان ۽ ٻين صحابن سگھورن جي حڪم کي مڃيان ٿو ۽ بانگ ڏيان ٿو.

حضرت بلال رضہ بانگ چوڻ لاءِ ھڪ مٿانھين دڪي تي چڙھيو، بانگ شروع ڪيائين.

الله اڪبر، الله اڪبر الله اڪبر الله اڪبر

اشھد ان لا الھ الا الله اشھد ان لا الھ الا الله

بس! اھو آواز صحابن سگھورن جي ڪنن تائين پھتوئي مس تہ سندن ذھن تي حضرت رسول الله ﷺ جن وارو زمانو تري آيو، سندن حالت بدلجي وئي.

اشھد ان محمد رسول الله، اشھد ان محمد رسول الله. جو آواز حضرت بلال رضہ اڇاريوئي مس تہ صحابن سگھورن ۾ روج راڙو شروع ٿي ويو.

حضرت ابو عبیدہ رضہ ۽ حضرت معاذ بن جبل رضہ تہ بنہہ بیهوش ٿي ڪري پيا. حضرت عمر رضہ بہ روئيندي اُٻائين ۽ ۾ پئجي ويو. حضرت بلال رضہ جي ڏاڙهي مبارڪ بہ ڳوڙهن سان آلي ٿي وئي. مطلب تہ هڪ بہ صحابي سڳورو روئڻ کان واندو نہ هئو. هر هڪ حضور ﷺ جن واري زماني کي ياد ڪري جهڳي رهيو هو، بيحال ٿي رهيو هو.

حضرت بلال رضہ اول تہ ارادو ڪيو تہ بانگ اڌ ۾ ڇڏي رڳو روئڻ ۾ ئي مشغول ٿي وڃي، پر هن دل کي آتت ڏيندي بانگ پوري ڪئي، پوءِ حضرت عمر رضہ ٻيهر ۽ جي نماز پڙهائي. (۱)

حضرت بلال رضہ جي شڪايت

حضرت بلال رضہ حضرت عمر رضہ کان ڪجهہ ڏينهن اڳ ۾ بيت المقدس پهتو هو. هن کي مسلمان فوجين جو لُٽ لُٽانگر ۽ عملدارن جي شاهائي رهڻي ڪهڻي، سندن کاڌا ۽ اٽئي ويهڻي ڪجهہ مٿيل نظر اچي رهي هئي.

حضرت بلال رضہ عملدارن جي اها حالت ڏسي حضرت عمر فاروق رضہ کي دانهن ڏيڻ کان رهي نہ سگهيو.

فوجي عملدارن ۽ سپاهين جي روبرو حضرت بلال رضہ حضرت عمر رضہ جي آڏو دانهن ڏيڻ لاءِ اٿيو ۽ فرمائڻ لڳو تہ: سائين! مسلمان فوجي آفيسر هت هنن ملڪن ۾ پڪين جا گوشت ۽ ميدي جون سنهڙيون ڊڳڙيون کائڻ ٿا. جيتوڻيڪ ٿي سگهي ٿو تہ ڪٿي عام مسلمانن کي رکي ماني بہ نہ ملندي هجي!

حضرت عمر رضہ جون نظرون آفيسرن ڏي نهارڻ لاءِ مٿي ٿيون. چڻ کانئن سوال ڪري رهيو هو، تہ ڇا واقعي حضرت بلال جي دانهن درست آهي؟ آفيسرن جواب ڏنو تہ، ”سائين! هنن ملڪن ۾ ڪٿل ۽ جَوَن کان بہ اهي ٻئي شيون سستيون ملي سگهنديون آهن، ان ڪري اسان بہ مجبور آهيون.“

حضرت عمر رضہ اهڙو جواب ٻڌي خاموش رهيو. (۲)

حضرت خالد رضہ جي معزولي ۽ حضرت بلال رضہ

حضرت عمر رضہ پنهنجي خلافت واري دور ۾ هڪ شام جو هڪ

ڪهڙي مان لنگهي رهيو هو ته کيس هڪ مسلمانن جي ڪچهريءَ مان ٻڌڻ پيو؛
 ”هي سڀ مسلمانن جون سويون حضرت خالد بن وليد ئي ته ڪري ٿو
 خالد نه هجي ته شايد هڪ فتح به نه ٿي سگهي ۽ حضرت خالد لاءِ حضرت
 رسول الله ﷺ جن ئي جنگ موته کان پوءِ فرمايو هو:
إِنَّ خَالِدًا سَيَكُونُ مِنْ سَيُوفِكَ فَأَنْتَ تَنْصُرُهُ -

معني: اي الله خالد تنهنجي تلوار آهي. تون ان جي مدد فرمائجانءِ. سو
 يار! سچ پچ خالد آهي به دلير مڙس ۽ هي سموريون فتوحات ٿين ئي ان جي
 سپهه سالاريءَ جي ڪري ٿيون.

حضرت عمر رضه اهڙا اکر ٻڌندي ڪچهريءَ جي ڀر سان لنگهي ته
 ويو، پر سندس دل ۾ اهو سوال ڊوڙندو رهيو ته ڇا مسلمانن کي اهو وهڻ
 آهي ته فتح ۽ سوڀ حضرت خالد رضه جي سپهه سالاري جي ڪري ٿئي ٿي.
 هو اهو ٿا سوچين ته حضرت خالد رضه جي مسلمان ٿيڻ کان اڳ به ته
 مسلمانن کي فتحون ٿينديون هيون. پوءِ اهي ڪنهن جي ڪري ٿينديون
 هيون؟ اهڙي خيال ايندي ئي ارادو ڪري ٿو ته حضرت خالد رضه کي سپهه
 سالاريءَ تان لاهي عام سپاهي بنايو وڃي، جيئن ان قسم جا ماڻهو ڏسن ته
 پوءِ به مسلمانن کي سوڀ ٿئي ٿي ڪين نه؟

حضرت عمر رضه وري سوچي ٿو ته سچ پچ ائين ڪرڻ گهرجي ڇو ته
 حضرت خالد رضه لشڪر جي خرچ پڪي جي حساب ڪتاب موڪلڻ ۾ به
 ڏاڍو سست ثابت ٿيو آهي. ورنه ته حضرت ابو عبيده بن الجراح، حضرت
 عمرو بن العاص ۽ ٻيا به ته سپهه سالار آهن. پر اهي لشڪر جي خرچ پڪي
 جو سمورو حساب ڪتاب باقاعديءَ سان موڪليندا رهندا آهن ۽ حضرت
 خالد رضه موڪلي ٿي ڪونه. غفلت به ڪنهن حد تائين ٿيندي آهي. ان ڪري
 هن کي معزول ڪرڻ ئي گهرجي.

پر وري حضرت عمر رضه پنهنجي ننڍپڻ واري زماني کي ياد ڪري ٿو.
 حضرت خالد رضه سان سندس پراڻي دوستي هئي، ٻئي ڄڻا ننڍپڻ ۾ پاڻ ۾
 ڪشتي کيڏندا هئا، پڇريون ڪڏندا هئا، زور آزمائيون هئا. اهڙن خيالن ايندي
 حضرت عمر رضه جو حضرت خالد رضه جي معزول ڪرڻ وارو ارادو منجبي
 وڃي ٿو.

هڪ ڏينهن ڪنهن پڪي ماڻهوءَ حضرت عمر رضه کي ٻڌايو ته اشعث شاعر، حضرت خالد رضه جي مدح ۾ هڪ شعر چيو، جنهن سبب حضرت خالد رضه ان کي ڏهه هزار درهم انعام طور ڏنا آهن.

حضرت عمر رضه اهڙي خبر ٻڌندي سخت ناراض ٿيو ۽ حضرت ابو عبیده بن الجراح رضه ڏي خط لکيو ته حضرت خالد رضه کي سندس پٽ کي سان ٻڌي پوءِ ڪانئس پڇيو وڃي ته هن اهي ڏهه هزار درهم ڪٿان خرچ ڪيا. جيڪي هن اشعث کي ڏنا آهن؟ جيڪڏهن هن بيت المال مان ايترا پئسا خرچ ڪيا آهن. ته پوءِ اها خيانت چئبي ۽ جيڪڏهن هن پنهنجي کيسي جا پئسا خرچ ڪيا آهن، ته پوءِ ته هن ڏاڍو وڏو اسراف ڪيو. ٻنهي صورتن ۾ هن کي سڀه سالاريءَ تان لاتو وڃي.

اهو خط حضرت بلال رضه کڻي حضرت ابو عبیده بن الجراح رضه وٽ پهتو. خط پهچڻ شرط حضرت خالد رضه کي قنسيريه علائقي مان گهرايو ويو. هن کي خلیفة المسلمين جو خط ڏيکاريو ويو. ان خط سان حضرت خالد رضه وڏي مونجهاري ۾ مبتلا ٿي پيو. ڪوبه جواب ڏئي نه سگهيو. ٻيا مسلمان هن جي ايڏي پریشانيءَ کان ڏاڍا متاثر ٿي رهيا هئا.

سڀني جون نگاهون هيٺ زمين تي کتل هيون. حضرت ابو عبیده رضه به خاموش ويٺو رهيو. ۽ ٻئي ڪنهن کي به ڪجهه ڳالهائڻ جي جرئت نه پئي ٿي. ايتري ۾ حضرت بلال رضه اٿي بيهي ٿو ۽ ڪڙڪيدار آواز ۾ حضرت خالد رضه کان سوال ڪري ٿو:

اي خالد ! تون اشعث شاعر کي ڏهه هزار درهم مسلمانن جي بيت المال مان ڏنا هئا. ڪين پنهنجي کيسي مان؟

حضرت خالد رضه بلڪل خاموش هئو. سندس جوه زمين ۾ هئي. ٻيا به سڀ ماٺ ۾ هئا.

حضرت بلال رضه، حضرت خالد رضه ڏي وڌيو. سندس پٽ کي ۽ ٽوپيءَ کي لاهيندي چوي ٿو ته خلیفة المسلمين تنهنجي لاءِ هيئن حڪم ڪيو آهي. حضرت خالد رضه جي پٽ کي سان هن کي ٻڌي. وڏي آواز سان پڇي ٿو. هاڻي ٻڌاءِ ته ! تو اشعث شاعر کي اهي ڏهه هزار درهم ڪٿان ڏنا؟ حضرت خالد رضه :- اهي پئسا مون پنهنجي ذاتي پئسن مان ڏنا هئا.

حضرت بلال رضه:- اهو جواب ٻڌي حضرت خالد رضه کي چوڙي ٿو. سندس ٽوپي سندس مٿي تي رکي ٿو. مٿانئس پٽڪو به پنهنجي هٿن سان ٻڌي ٿو ۽ فرمائي ٿو.

اسان اميرالمؤمنين جي اطاعت به ائين ڪندا آهيون ۽ پنهنجي ڀائرن جي عزت به هيئن ڪرڻي آهي.

مسلمانن جي دٻين تي عجيب ڪيفيت طاري آهي. دين اسلام جي برابري ڏسي عجب ڪائي رهيا آهن ته ڪاٿي هڪ فوجي جرنيل ۽ ڪاٿي هڪ سپاهي حضرت بلال رضه. پر حضرت خالد رضه تصور سبب هيڏي سزا ڏسندو رهي ٿو ۽ ڪڇي ڪجهه نٿو سگهي، نه وري ٻئي ڪنهن کي اهڙي جرائت ئي آهي جو حضرت بلال رضه جو ڪٿي هٿ جهلي ۽ چوي ته هي ڇا ٿو ڪرين؟ ڪنهن جو ٿو پٽڪو لاهين، ڪنهن کي ٿو ٻڌين؟

وري عجب ته حضرت خالد رضه جي للهيٽ تي آهي، جو هو اهڙي سزا تي به مجال جو ڪٿي اکر ڪڇي. پر هو دل ۾ سمجهي رهيو هو ته: اسان جو لڙڻ، وڙهڻ، عزت وارو ٿيڻ يا عزت جو خيال ئي نه ڪرڻ سڀ الله خاطر آهي. ان ڪري حضرت خالد رضه سپهه سالاريءَ تان لهي ويڃڻ کان پوءِ به هڪ سپاهيءَ جي حيثيت سان لڙندو رهيو. رسي ويهي نه رهيو. (۱)

حضرت بلال رضه ۽ قسطنطينيه

قسطنطينيه جي عيسائين وٽ جيتوڻيڪ اسي هزار کن فوجي هئا. هوڏانهن حضرت عمرو بن عاص رضه صرف پنج هزار سپاهي وٺي قسطنطينيه کي فتح ڪرڻ لاءِ نڪتو هو. مسلمانن جي مسلسل لڳاتار سوين سبب مشرڪن ۽ عيسائين جا حوصلا بلڪل پست ٿي چڪا هئا. ان ڪري حضرت عمرو بن عاص رضه جي لشڪر جڏهن قسطنطينيه ۾ پهچي چار نمره تڪبير جوشيءَ جذبي سان هنيا ته عيسائي ڳالهين ڪرڻ لاءِ آماده ٿي ويا. هڪ ايلچيءَ کي حضرت عمرو بن العاص رضه ڏانهن موڪلين ٿا. جيئن اهو ان مسئلي کي سلجھائڻ لاءِ ڪي ڳالهيون ٻوليون ٿي ڪري. ايلچي حضرت عمرو بن العاص رضه وٽ پهچي ٿو.

(۱) سيرت بلال رضه

ايلچي:- مسلمانن طرفان هڪ فصيح بليغ سردار اسان جي بادشاهه ڏانهن موڪليو وڃي. جيئن ڪا ڳالهه ٻولھ طئي ٿي سگھي.

عمرو بن عاص رضه:- (اتي ويٺل مسلمانن ڏي نھاريندي) ڪير آھي جيڪو خوشيءَ سان قسطنطينيه جي بادشاهه سان ڳالھين لاءِ وڃي؟

حضرت بلال رضه:- جيڪڏھن اجازت ھجي تہ آءٌ تيار آھيان.

حضرت عمرو بن عاص رضه:- توهان جي عزم کي جس آھي. جيتوڻيڪ حضور ﷺ جن جي جدائيءَ توهان کي ملول ڪري وڌو آھي، پر وري بہ توهان جي اھڙي ھمت آھي، ۽ آءٌ توهان کي مبارڪ ڏيان ٿو. پر ٻيو ڪو عربي النسل وڃي ھا تہ سٺو.

حضرت بلال رضه:- خدا جي واسطي مون کي ئي موڪليو وڃي، عربي النسل ڇا تہ عجمي ڇا؟ آءٌ عربي ڄاڻان ٿو. آءٌ ئي مناسب آھيان، آءٌ پاڻھي ڳالھائيندس.

حضرت عمرو بن عاص رضه:- چڱو سائين ! توهان جي مرضي. اسان جي طرفان تہ ڪابه روڪ ڪانه آھي. ڀلي توهان ئي وڃو. الله تعاليٰ تي ڀروسو رکي بي ڌڙڪ ٿي ڳالھائجو.

حضرت بلال رضه:- انشاء الله ائين ئي ٿيندو.

حضرت بلال رضه عيسائي ايلچيءَ سان گڏجي نڪتو. سَرَوَقْدُ، ڳاڙھيون اکيون، سِينو ڪشادو، رنگ پڪو، ڊگھي شامي قميص ڀاتل، اوني ڪپڙي جو وڏو پٽڪو مٿي تي، هڪ ڪلهي ۾ تلوار ۽ ٻئي ڪلهي ۾ ذاتي سامان سڙي جي ڳوٺڙي پيل، هٿ ۾ لٽ کڻي هليو.

اڃا ٿورو پنڌ مس هليا تہ ايلچيءَ ڳالهايو.

ايلچي:- توهان هتان ئي موٽي وڃو تہ سٺو آھي. ڇو تہ اسان جو بادشاهه ڪنھن عربي سردار سان ئي ڳالھائڻ چاھي ٿو. ان ڪري توهان جي هلڻ ۾ اسان جي توهين آھي.

حضرت بلال رضه:- ٻيو ڪهڙو سردار هلي؟ توکي خبر آھي تہ آءٌ ڪير آھيان.

ايلچي:- مونکي ٻي تہ خبر ڪانه آھي، باقي مسلمانن جي لشڪر ۾ توهان کي چون پيا تہ توهان عربي النسل نہ آھيو.

حضرت بلال رضه:- آء آهيان بلال . حضرت رسول الله ﷺ جن جو خاص ٻانهو ۽ خادم ۽ خزانچي. آء توهان جي بادشاهه سان سٺي طرح ڳالهائي سگهندس. ائين ڪندي قسطنطينيه درٻار جي ٻاهران پهچن ٿا ۽ ايلچي حضرت بلال رضه کي ٻاهر بيهاري اڳ ۾ پاڻ بادشاهه وٽ وڃي احوال ڪري ٿو ته: مسلمانن مان هڪ ڊگهو ڪارو حبشي توهان سان ڳالهائڻ لاءِ موڪليو ويو آهي. شايد هن اها حرڪت ڄاڻي وائي ڪئي آهي جو اسان تي هن جي اک ئي نٿي ٻڏي.

بادشاهه ايلچيءَ هٿان حضرت بلال رضه کي واپس ڪرائي ڇڏي ٿو جيئن ڳالهيون سپه سالار سان ئي ٿي سگهن. (۱)

حضرت عمر رضه سان اختلاف

جڏهن عراق ۽ شام فتح ٿيا، تڏهن ڪيترن صحابن سڳورن حضرت عمر فاروق رضه کان مطالبو ڪيو ته ٻنهي ملڪن جون زمينون مسلمانن ۾ تقسيم ڪيون وڃن، جهڙي طرح حضرت رسول الله ﷺ جن خيبر کي فتح ڪرڻ کان پوءِ اتي جون زمينون مسلمانن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيون هيون. ان مطالبي ڪرڻ وارن صحابن سڳورن جي اڳواڻي حضرت بلال رضه ۽ حضرت زبير بن العوام رضه ڪري رهيا هئا ۽ اهو مطالبو ايڏو ته زور وٺي ويو جو حضرت عمر رضه دعا گهرندو رهندو هو ته: اي الله تون مونکي حضرت بلال رضه ۽ ان جي ساٿين جي ڪاوڙ کان بچاءِ ڄاڻ.

هوڏانهن حضرت عمر رضه جي مرضي هئي ته عراق ۽ شام جون زمينون اتي جي رهواسي ماڻهن کي ئي ڏنيون وڃن ۽ مسلمان صرف ڍل وٺندا رهن. نيٺ حضرت عمر رضه پنهنجي ان فيصللي جي فائدي ۾ قرآن شريف جي سورة حشر جون ڪجهه آيتون مثلاً: مَا آفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ وغيره پڙهيون ۽ عراق ۽ شام جي زمينن تي ڍل مقرر ڪري اتي جي مقامي (رهندڙ) ماڻهن کي ئي ڏنيون. مسلمانن ۾ تقسيم نه ڪيون. ڪن مسلمانن جو خيال هو ته عمواس ۾ جيڪا وبا پکڙجي وئي هئي اها حضرت عمر فاروق رضه جي دعائن سبب الله تعاليٰ موڪلي هئي.

حضرت بلال رضه کي ٿوراڀو

حضرت بلال رضه جيئن ئي شام ملڪ ۾ پهتو هو. تيئن مجاهدن جي صف ۾ شامل ٿي ويو هو. پوئتي مدينه منوره ڏي موٽڻ جي ڪري ئي نه پيو. ڀلا موٽي ته ڪنهن ڏي موٽي. هن کي گذريل وقت يعني حضور ﷺ جن واري زماني جي موٽي اچڻ جي ته اميد ئي ڪانه هئي. ان ڪري سالن جا سال مدينه منوره ۾ آيو ئي نه هو.

هڪ رات جو جيئن حضرت بلال رضه نند پيو هو ته هن کي خواب ۾ حضور ﷺ جن جي زيارت نصيب ٿي. حضور ﷺ جن ان کي چئي رهيا هئا: اي بلال! ايتري بيوفائي؟ ايڏي جدائي؟ تون مديني منوره ۾ چوٽو اچين؟

حضرت بلال رضه چرڪ پري نند مان اٿيو. پر هن جي ڪنن ۾ حضور جن جي فرمان وارو آواز گونججي رهيو هو. اي بلال! ايتري بيوفائي؟ ايڏي جدائي؟ تون مديني منوره ۾ چوٽو اچين؟ حضرت بلال رضه ڏکويل دل سان ۽ زبان حال سان چئي رهيو هو ته: نه سائين! نه. واقعي منهنجي غلطي آهي جو ايترو وقت مديني منوره کان پري رهيو آهيان. سائين مون ائين بيوفائي سبب نه ڪيو آهي، پر توهان جي جدائي جي صدمي کي نه سهندي ڪيو آهي. اي سائين! مون توهان کي هڪ ڀل لاءِ به وساريو نه آهي. سائين! اجهو آءٌ مديني منوره به جلدي حاضر ٿيان ٿو. ائين هو پنهنجن خيالن ۾ چئي رهيو هو. حضرت بلال رضه جون نند مان اکيون کليون ته وري آرام جي ڪن ئي نه پيون. رات جو اڃان گهڻو حصو رهيو پيو هو. اهو حصو هن کي ائين ڀڄي ڀڄي گذارڻو هو. سندس لوڇ پوڇ تي سندس گهر واري بيبي هند به ڇاڳي پئي. بيبي هند:- چو خاوند! خير ته آهي؟ ائين بيقرارن وانگر ڀيا ٿا پاسا ورايو.

حضرت بلال رضه:- آءٌ مدينه منوره وڃڻ چاهيان ٿو.

بيبي هند رضه:- چو ڀلا! اڄ اوچتو خيال آيو اٿو؟

حضرت بلال رضه:- بس آءٌ مدينه منوره پهچي حضور ﷺ جن جي

مزار شريف جي زيارت ڪندس.

بيبي هند رضه:- پر صبح ته ٿئي.

حضرت بلال رضه:- صبح به الائي ڪيڏي مهل ٿيندو. اڄ رات به

ڊگهي ٿي پئي آهي.

انتظار وارو صبح به دير سان ٿيو. صبح ٿيندي ئي حضرت بلال رضه سواري سنڀيري ٻارين ٻجين نڪتو. سڄي واٽ سوچيندو پئي آيو ۽ پراڻو وقت ياد ڪندو پئي آيو ته هي اهوئي ساڳيو رستو آهي. جنهن تان اڳ بني جمح جي قافلن سان گڏ شام ايندو هوس ۽ موٽندو هوس. ان وقت ٻه ۽ اڄوڪي وقت ٻه ڪيڏو نه فرق آهي! رڪي رڪي هن کي راتو ڪو خواب ياد اچي رهيو هو. جيئن جيئن مدينه منوره ويجهو ايندو پئي ويو تيئن تيئن هن کي پراڻا واقعات ۽ گذريل زمانو ياد ايندو پئي ويو ۽ سندس اکين مان ڳوڙها روڪڻ سان به نه پئي رڪيا.

حضرت بلال رضه مدينه منوره ۾ پهتو، حضور ﷺ جن جي مزار مبارڪ وٽ آيو مٿن کان بيهي روئي به ٿو ۽ چپ به چوري ٿو ته آهستي آهستي چوي ٿو:

السلام عليك يا رسول الله

السلام عليك يا رسول الله

نوٽ:- حضرت رسول الله ﷺ جن جو پاڪ فرمان آهي ته مَنْ صَلَّى عَلَيَّ عِنْدَ قَبْرِي سَمِعْتُهُ وَمَنْ صَلَّى عَلَيَّ نَائِمًا أَهْلَفْتُهُ معني: جنهن ماڻهوءَ منهنجي قبر وٽ سلام ۽ صلاوة پڙهي ته آءٌ پاڻ سلام ٻڌندو آهيان. جيڪو مزار مبارڪ کان پري پڙهندو آهي ته اها صلاوة ۽ اهو سلام مون تائين پهچايو ويندو آهي. ان کان سواءِ حضرت ابن مسعود رضه کان هڪ حديث بيان ٿيل آهي ته إِنَّ اللَّهَ مَلَائِكَتَ سَيَّاحِينَ فِي الْأَرْضِ يُبَلِّغُونَ مِنْ أُمَّتِي السَّلَامَ معني:- الله تعاليٰ جا ڪي ملائڪ هميشه زمين ۾ گهمندڙ هوندا آهن، جيڪي منهنجي امت جي پڙهيل درود ۽ سلام کي مون تائين پهچائيندا آهن.

حضرت بلال رضه پاڻ تي قابو پائيندي سلام پڙهي ٿورو پاسائو مسجد نبويءَ ۾ ويهي پراڻيون يادگيريون دهرائي رهيو هو ته ايتري ۾ ڪجهه ڀر ڀرو آواز ٻڌائين اڙي! اجهو بلال رضه.

ٻيو ٺنڪر:- ڪٿي آهي بلال رضه؟

پهريون ٺنڪر:- هو نه ويٺو آهي مسجد نبويءَ ۾ ناني جي مزار جي ڀرسان.

حضرت بلال رضه ان آواز تي واجهائي ٿو ته سندس نظرون ٻن شهزادن
 حضرت امام حسن ۽ حضرت امام حسين رضي الله عنهما تي پون ٿيون.
 حضرت بلال رضي الله عنه تڪڙو اٿيو. سندس اکين مبارڪن مان ڳوڙها ٿر
 ٿر ڪيو هڪ ٻئي پٺيان ڪري رهيا هئا. تڪڙو وڃي ٻنهي صاحبزادن کي
 پاڪر پائڻ ۽ چمين ڏيڻ ۾ شروع ٿيو ۽ چئي رهيو هو ته: توهان جي ڏسڻ
 سان مون کي حضور ﷺ جون وڌيڪ يادگيريون اچن ٿيون.

حضرت امام حسن رضه:- ايترا ڏينهن ڪيڏانهن ويا هئا؟
 حضرت بلال رضه:- شام ويو هوس.

حضرت اما حسن رضه:- هت ڪيڏي مهل پهتا آهيو؟

حضرت بلال رضه:- ٿورو وقت ٿيو آهي جو هت آيو آهيان.

حضرت امام حسن رضه:- توهان رات ڪٿي اسان وٽ ترسو.

حضرت بلال رضه:- جيئن حڪم توهان جو.

حضرت بلال رضه کي ٻئي صاحبزادا مسجد شريف وٺي هلن ٿا.

حضرت امام حسين رضه:- ناني سائينءَ جي رحلت کان پوءِ توهان

جي بانگ اسان نه ٻڌي آهي. دل چوي ٿي ته اڄ توهان بانگ ڏيو.

حضرت بلال رضه:- ائين ئي ڪبو.

حضرت بلال رضه بانگ واري جاءِ تي پهتو. بانگ شروع ڪيائين:

اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ

ان آواز ٻڌڻ سان مدينه منوره ۾ ٿر ٿرلو پئجي وڃي ٿو، ماڻهو نڪري

پون ٿا. اول ته هو سوچين ٿا ته شايد ڪو خواب ٿا لھون، پر

آواز اچي ٿو.

أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ. أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

ماڻهن جون وڪون تڪڙيون تڪڙيون مسجد ڏي ڪجن ٿيون. سوچين ٿا

ته حضرت بلال رضه ته شام هئو، هتي ڪيڏي مهل پهتو؟

أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ. أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ

حضرت بلال رضه جو مٿڙو آواز ماڻهن کي حضور ﷺ جن وارو زمانو ياد

ڏياري رهيو هو. ننڍا وڏا مسجد شريف ۾ پهچي وڃن ٿا. ڪي ته روئڻ ۾ رڌا پيا هئا.

حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ، حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ

سڀني مسلمانن جي زبان مان جواب نڪتو لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ.
 حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ . حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ
 اَللّٰهُ اَكْبَرُ اَللّٰهُ اَكْبَرُ. لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ

بانگ پوري ٿي. حضرت بلال رضه روئيندو هيٺ لٿو. سڀ مسلمان
 سندس چوڌاري مڙي وڃن ٿا. ساڻس ملن ٿا. حالي حوالي ٿين ٿا. (۱)

حضرت بلال رضه جي وفات

حضرت بلال رضه ٻه چار ڏينهن مديني منوره ۾ رهي. واپس شام ملڪ
 لاءِ روانو ٿيو. ۽ هڪ قافلي سان گڏجي شام پهتو. اتي هن ڪجهه مرض
 محسوس ڪيو. سندس جسماني ڪمزوري وڌندي پئي وئي. سندس گهر
 واري سندن خدمت چاڪريءَ لاءِ حاضر هئي. نيٺ هڪ ڏينهن حضرت بلال
 رضه فرمائي ٿو ته هاڻي جدائيءَ جا ڏينهن اچي پورا ٿيا آهن. آءُ اڪيون ٻوٽيان
 ٿو ته منهنجي آڏو منهنجن دوستن جو تصور ڦري رهيو آهي جن ۾ هو مونکي
 سڏي رهيا آهن. عَدَا نَلَقِي الْاَحْبَةَ: سڀاڻي انشاءِ الله پنهنجي دوستن سان وڃي ملبو.
 ٿيو به ائين. حضرت بلال رضه ٻئي ڏينهن وفات فرمائي. ان وقت سندن
 عمر مبارڪ ۶۳ سال هئي. اسدالغاب ڪتاب ۾ لکيل آهي ته سترهين يا ارڙهين هجريءَ ۾
 حضرت بلال وفات ڪئي ۽ حلب جي شهر ۾ سندن وفات ٿي. باب الاربعين وٽ دفن ڪيا ويا.
 علامه ذهبيءَ لکيو آهي ته حضرت بلال ويهين هجريءَ ۾ وفات ڪئي ۽
 باب ڪيسان وٽ دفن ٿيو. والله اعلم

جيئن ته حضرت بلال رضه کي ابا عبدالڪريم معنيٰ عبدالڪريم جو
 پيءُ، يا ابا عبدالله معنيٰ عبدالله جو پيءُ يا ابا عمر معنيٰ عمر جو پيءُ ڪري
 ڪوٺيو ويندو هو. ان مان سمجهه ۾ اچي ٿو ته کين اولاد به هئو. پر
 اسدالغاب لکيو آهي ته کين ڪوبه اولاد ڪونه هئو.

صحابن سڳورن جي احوالن، سندن قربانين، سندن ثابت قدمي، سندن
 پاڻ ۾ محبت ۽ للهيت وارن واقعن ۾ اسان مسلمانن لاءِ ڪيئي نصيحت جا
 سبق آهن. الله تعاليٰ شال اسان سڀني مسلمانن کي سندن نقشي قدم تي
 هلائي. آمين (۲)

اَحِرْ دَعَوَانَا اِنَّ الْحَمْدَ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

امدادی کتاب

- (۱) ازالة الحفاء
- (۲) اسد الغابہ فی معرفة الصحابة
- (۳) البداية والنهاية
- (۴) بذل القوه
- (۵) بلال مؤذن الرسول ﷺ
- (۶) تفسير ابن كثير
- (۷) تفسير کوثر
- (۸) تفسير مظهری
- (۹) حادی الارواح
- (۱۰) الدرر المنتشرة
- (۱۱) سيرت بلال رضه
- (۱۲) سيرت بلال رضه حبشي
- (۱۳) السيرة لابن هشام
- (۱۴) الصحيح البخاري
- (۱۵) عمدة القاري شرح بخاري
- (۱۶) غنية الطالبين
- (۱۷) الفاروق
- (۱۸) فتاوى عالمگیری
- (۱۹) فيض الباري شرح البخاري
- (۲۰) قادة فتح الشام
- (۲۱) كوكب غزوه بدر
- (۲۲) ماهنامه معارف
- (۲۳) محمد رسول الله ﷺ
- (۲۴) لمختصر المقاصد الحسنه
- (۲۵) مشکواة المصابيح
- (۲۶) النبي الخاتم
- (۲۷) وعد الحق
- (۲۸) سير اعلام النبلاء
- حضرت شامہ ولي الله
- ابن الاثير
- الحافظ عماد الدين اسماعيل بن كثير
- مخدوم محمد هاشم ثنوي
- عبد الحميد جوده السحار
- الحافظ عماد الدين اسماعيل بن كثير
- مولانا محمد صديق حيدر آبادي
- قاضي ثناء الله پاني پتي
- شمس الدين ابن قيم الجوزية
- علامہ جلال الدين السيوطي
- ڈاکٹر محمد عبدالله چغتائي
- مولانا عاشق الاهي
- ابو محمد عبدالملك بن هشام
- امام محمد بن اسماعيل بخاري
- قاضي بدر الدين عيني
- الشيخ عبدالقادر جيلاني
- علامہ شبلي نعماني
- عالمگیر جي کوشش سان ٹھیل
- محمد انور شاہ کشمیری
- محمود شیت خطاب
- بخشي میسوري مدني
- مولانا عبدالحالق کندياروي
- شيخ محمد رضا قاهره
- الامام محمد بن عبد الباقي الزرقاني
- الشيخ ولي الدين محمد بن عبدالله
- سيد مناظر احسن گيلاني
- ڈاکٹر طہ حسین
- شمس الدين الذهبي

مهراڻ اڪيڊمي جا سيرت صحابہ رضہ ۽ سيرت صحابيائ رضہ تي ڇپايل ڪتاب

- ☆ صديق اڪبر رضہ 200/=
- ☆ الفاروق (سيرت حضرت عمر فاروق رضہ) 140/=
- ☆ علامہ شبلي نعماني / انجنيئر عبدالملڪ ميمڻ
☆ حضرت ابوبڪر صديق رضہ 48/=
- ☆ خليق مورائي 40/=
- ☆ (سيرت ابن عمر رضہ، ابن عباس رضہ ۽ ابن مسعود رضہ)
☆ سيد علي مير شاھ 24/=
- ☆ سعد بن ابی وقاص رضہ 24/=
- ☆ سيد علي مير شاھ 24/=
- ☆ سعد بن معاذ رضہ 60/=
- ☆ حسن رضہ ۽ حسين رضہ 30/=
- ☆ سيد علي مير شاھ 56/=
- ☆ شهادت حسين رضہ 30/=
- ☆ مولانا ابوالڪلام آزاد / عبدالحميد هاليپوٽو
☆ حضرت بلال رضہ 30/=
- ☆ مولانا محمد قاسم سومرو 30/=
- ☆ اصحابي سڳورا ۽ پارڙا 30/=
- ☆ عبدالقدير ڪاڇوڻ 30/=
- ☆ پاڪ بيبون 16/=
- ☆ قمر ميمڻ 36/=
- ☆ عظيم عورتون 120/=
- ☆ انجنيئر عبدالملڪ ميمڻ 120/=
- ☆ ر. و. ل. الله ڀٽي جا اصحابي سڳورا رضہ 120/=
- ☆ پروفيسر ڪريم بخش نظاماڻي 120/=
- ☆ سيرت ذوالنورين (سيرت حضرت عثمان غني رضہ) 120/=
- ☆ رفيق دلاوري مترجم: انجنيئر عبدالملڪ ميمڻ

مهراڻ اڪيڊمي جا حديث پاڪ تي ڇپايل ڪتاب

- 225/= ✧ تجريد صحيح بخاري (جلد ۱) مترجم: مولانا دين محمد وفائي رح
- 225/= ✧ تجريد صحيح بخاري (جلد ۲ ۽ آخري) مترجم: مولانا دين محمد وفائي رح
- 400/= ✧ تجريد صحيح بخاري (مڪمل ۾ جلد ۱) مترجم: مولانا دين محمد وفائي رح
- 120/= ✧ ڪلام رسول ﷺ سيد گل محمد شاھ بخاري
- 100/= ✧ درس حديث سيد گل محمد شاھ بخاري
- 64/= ✧ چونڊ حديثون علي نواز پٺاڻ / صبغت الله پٽو
- 60/= ✧ موتي مٿيادار مولانا امير الدين مهر
- 12/= ✧ هدايت جا هيرا مولانا واحد بخش خلجي
- 30/= ✧ حديث پاڪ ۽ ٻارڙا خالد پٽي
- 16/= ✧ چاليهه حديثون مولانا محمد اسماعيل عودوي رح
- 60/= ✧ پيغمبري حديثون سيد گل محمد شاھ بخاري
- 36/= ✧ هاديءَ جون هدايتون فضل محمد عمراڻي
- 60/= ✧ محبوب ڪريم ﷺ جي مجلس ۾ محمد سليمان طاهر انڊي
- 36/= ✧ رسول الله ﷺ جون وصيتون مولانا ابو مسعود اظهر ندوي / مترجم: برڪت الله پٽو
- 130/= ✧ قدسي حديثون سيد گل محمد شاھ بخاري
- ✧ مشڪو شريف (جلد ۱ - ايمان جي ڪتاب کان حج جا مناسب تائين) سنڌي ترجمو: مولانا رفيع الدين چنه
- 190/= ✧ نبوي دعائون سيد گل محمد شاھ بخاري

هر گهر لاء انمول ڪتاب

۱. قوت العاشقين مخدوم محمد هاشم ٺٽوي 36.00 رپيا
۲. پاڪ بيبينون ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي 30.00 رپيا
۳. ڪامياب زندگي انجنيئر عبدالملڪ 40.00 رپيا
۴. چونڊ حديثون علي نواز پٺاڻ صيفت الله پٽو 36.00 رپيا
۵. درس حديث سيد گل محمد شاه 40.00 رپيا
۶. جيون ساٿي منصور ويراڳي 40.00 رپيا
۷. نبيءَ جون نياڻيون محمد رمضان مهيري 14.00 رپيا
۸. هدايت جا هيرا مولانا واحد بخش خلجي 6.00 رپيا
۹. اسلام ۽ جديد طب ڊاڪٽر جاويد اختر شيخ 12.00 رپيا
۱۰. هاديءَ جون هدايتون فضل محمد عمرائي 24.00 رپيا

رابطي لاءِ پوسٽ باڪس ۵۷۲۵ ڪراچي

يا
واڳڻوڊر شڪارپور